Ciutats i persones

34

Exclusió social i gènere a l'àmbit local

Transversalitat, interseccionalitat i empoderament

Maria de la Fuente (coord.)

Institut de Ciències Polítiques i Socials
Adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona

EXCLUSIÓ SOCIAL I GÈNERE A L'ÀMBIT LOCAL

Transversalitat, interseccionalitat i empoderament

Ciutats i Persones

Maria DE LA FUENTE (coord.)
Lina GÁLVEZ
Francesc VALLS
Natalia ROSETTI
Fina RUBIO
Laura SALES
Marta CRUELLS
Sonia RUIZ
Imma QUINTANA

Institut de Ciències Polítiques i Socials
Barcelona

2 0 1 6

El propòsit de **l'Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)** és impulsar la recerca i la docència en els camps de les ciències polítiques i socials. L'ICPS està adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona.

COL·LECCIÓ GRANA és una de les línies editorials de l'ICPS, especialitzada en la publicació de treballs sobre Catalunya.

UAB Universitat Autònoma de Barcelona

Diputació Barcelona

amb el suport de:

Ajuntament de Barcelona

© ICPS i els diferents autors i autores, 2016

ICPS
Mallorca, 244 pral.
08008 Barcelona
www.icps.cat
(0034) 93 487 10 76

EDICIÓ
àbac

ISBN: 978-84-617-5802-9

SUMARI

PRESENTACIÓ.....5
Maria de la Fuente

LA "POST-CRISIS" DE LA AUSTERIDAD: género y exclusión social.....9
Lina Gálvez Muñoz

CARTOGRAFIA DE LA FEMINITZACIÓ DE LA POBRESA A CATALUNYA.....50
Francesc Valls Fonayet

EL CONCEPTE D'EXCLUSIÓ SOCIAL: enfocaments, perspectiva de gènere i polítiques d'inclusió.....92
Natalia Rosetti

EXCLUSIÓ, GÈNERE I INTERSECCIONALITAT: l'empoderament com a estratègia de lluita contra la feminització de la pobresa.....126
Fina Rubio i Serrano
Laura Sales Gutiérrez

LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN EL PLA D'INCLUSIÓ DE L'ALT EMPORDÀ.....158
Imma Quintana

L'ESTRATÈGIA CONTRA LA FEMINITZACIÓ DE LA POBRESA I LA PRECARIETAT DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA.....194
Marta Cruells López
Sonia Ruiz García

CONCLUSIONS.....229
Maria de la Fuente

Presentació

El volum que teniu entre les mans pretén abordar una qüestió que s'ha tornat urgent als nostres pobles i ciutats: l'exclusió social. Ho fa, com des de fa 15 a la sèrie Ciutats i Persones, adoptant una perspectiva de gènere i centrant-se en l'àmbit local. Si en les darreres edicions el seminari Ciutats i Persones –en el qual està basada aquesta publicació– s'havia centrat en temàtiques vinculades a la identitat i la violència, en aquesta ocasió abordem una qüestió centrada en els aspectes més bàsics de la qualitat de vida, l'economia i el benestar. Ho fem sabent que totes aquestes dimensions estan interconnectades i, al mateix temps, des del convenciment que l'emergència social en què ens trobem necessita anàlisis i propostes específiques.

Les autores i l'autor d'aquest volum analitzen qüestions com ara: què és en realitat l'exclusió social? Quines són les dimensions que la determinen? La identifiquem adequadament? Com impacta de manera diferent en homes i dones a causa de l'estructura social de gènere? De quina manera aquesta diferència adopta major complexitat quan interactua amb altres desigualtats, com la provocada pel fet migratori o la marginació ètnica? A més, amb vocació d'esdevenir una eina útil per a la intervenció social, la segona part del volum presenta algunes bones pràctiques. Es presenten els enfocaments adoptats i les eines necessàries, i es reflexiona sobre els límits de les mateixes i els resultats obtinguts.

L'exclusió social i la pobresa al nostre context no poden ser enteses sense conèixer el moment històric en què ens trobem, marcat per la crisi econòmica i del model social europeu; ambdues amb un fort impacte de gènere. Lina Gálvez, catedràtica d'història econòmica de la Universidad Pablo de Olavide i experta en economia feminista, ens posa en situació en

el capítol introductori. Ofereix una panoràmica del context *postcrisi*, marcat pel creixement del producte interior brut sense que creixi el benestar. L'autora aborda la relació entre la macroeconomia i el gènere, tot presentant l'impacte de la crisi i les polítiques d'austeritat al nostre context, i en darrer terme suggerint vies cap a un model econòmic més igualitari.

En segon lloc, per comprendre els conceptes i el seu abast a Catalunya avui, Francesc Valls ens presenta la situació actual segons els principals instruments de mesura existents. Aquest sociòleg de la Càtedra d'Exclusió Social de la Universitat Rovira i Virgili realitza una cartografia en què, a més de la variable sexe, n'aborda d'altres (l'edat, el nivell educatiu, l'estat civil, l'ocupació) que hi interaccionen. També analitza la situació a Catalunya de forma comparada amb la resta d'Europa i amb una perspectiva evolutiva, observant els canvis produïts durant la crisi econòmica. Aquesta cartografia ens permet conèixer tant la situació pel que fa a les desigualtats de gènere, com els problemes dels propis indicadors estadístics que es fan servir per a mesurar l'exclusió social (la taxa de risc de pobresa i la taxa AROPE) quan les analitzem des d'una perspectiva de gènere.

El debat teòric i les seves implicacions per a les polítiques públiques és presentat per Natalia Rosetti, politòloga professora de la Universitat Autònoma de Barcelona. La importància de l'enfocament teòric per a les polítiques es fa palesa en el seu capítol, on mostra com el concepte d'exclusió social s'ha emmarcat de formes molt diverses, a partir de la defensa de models de societat que arriben a ser antagònics. Rosetti fa una aposta explícita per un dels models, que qüestiona el sistema econòmic capitalista i patriarcal. A la segona part del seu capítol, l'autora ens mostra l'orientació i les principals característiques de les polítiques europea, estatal i autonòmica, on hi encaixa el sistema de polítiques locals d'inclusió. I apunta elements per a una orientació feminista d'aquestes polítiques, que es caracteritza, entre altres aspectes, per la seva multidimensionalitat. Cal orientar les polítiques més enllà de la renda i l'ocupabilitat, arrelar-les al territori i donar el valor que li pertoca a elements com l'autonomia econòmica, la cura, el treball no remunerat, el temps i les xarxes comunitàries.

Així, aquest tercer capítol ens porta des de l'àmbit més teòric fins al terreny de les polítiques concretes, donant pas a la segona part d'aquest

volum, on es presenten ja algunes actuacions concretes per abordar l'exclusió social amb perspectiva de gènere. Obren aquesta secció Fina Rubio i Laura Sales, presidenta i investigadora de la Fundació Surt respectivament, tot explicant l'experiència d'intervenció d'aquesta entitat amb dones immigrades i dones gitanes. Aquests casos els permeten desenvolupar una reflexió sobre la interseccionalitat i l'empoderament en la pràctica de les intervencions antiexclusió. Es tracta d'un tipus de reflexió molt necessària, ja que implica uns conceptes sovint plantejats des de terrenys més teòrics que aplicats.

Per la seva part, Imma Quintana, politòloga especialista en anàlisi del govern local i membre de l'Equip Tècnic d'Inclusió del Consell Comarcal de l'Alt Empordà, ens exposa el model d'abordatge de l'exclusió social amb perspectiva de gènere a la seva comarca, a través del seu Pla d'Inclusió Social. Ens trobem, doncs, davant d'una política d'abast local que s'enfronta a un seguit de dificultats d'ordre pressupostari, competencial i polític, i que malgrat això porta a la pràctica el principi de la transversalitat de gènere, en tots els nivells i en totes les fases de la política. És una experiència ja finalitzada, que permet a Quintana avaluar-ne l'abast, així com els punts forts i dèbils, des del moment del disseny fins a la mateixa comunicació i el seguiment.

L'experiència, ja completa, del Baix Empordà es complementa amb la presentació d'una política que tot just inicia el camí de la implementació: es tracta del Pla contra la Feminització de la Pobresa de l'Ajuntament de Barcelona. Les politòlogues expertes en gènere Sonia Ruiz (Cap del Departament de Transversalitat de Gènere de l'Ajuntament de Barcelona) i Marta Cruells (assessora de la regidoria de Feminismes d'aquesta mateixa administració) exposen aquest cas. Es caracteritza per la singular posició d'aquesta administració, per ser engegada en el context *postcrisi* i per una voluntat explícita de no només frenar, sinó també modificar, les causes estructurals de la feminització de la pobresa. Es tracta d'una proposta que incorpora també l'aposta per la interseccionalitat i per l'empoderament, a més de la transversalitat de gènere. El *mainstreaming*, en aquest cas, s'articula a partir d'un pla específic que s'haurà d'integrar en les altres planificacions estratègiques locals.

Amb tots aquests continguts podem bastir una discussió sobre la necessitat de donar perspectiva de gènere a la qüestió de l'exclusió social; que transita des de la necessitat d'una millor conceptualització i mesura del fenomen fins a la seva aplicació a dia d'avui per part de l'administració local i les entitats al territori a través de múltiples estratègies i eines. Diverses en són les claus feministes: la multidimensionalitat, el marc radical, i el desplegament a través d'una estratègia transversal, que incorpori la interseccionalitat i que sigui empoderadora de les dones.

capítol 1

LA "POST-CRISIS" DE LA AUSTERIDAD: GÉNERO Y EXCLUSIÓN SOCIAL [1]

Lina Gálvez Muñoz
Catedrática de Historia e Instituciones Económicas.
Universidad Pablo de Olavide

[1] Gran parte de los análisis aquí realizados se encuentran en trabajos previos de la autora o de la autora conjuntamente con Paula Rodríguez Modroño (ver bibliografía). Especialmente Gálvez (2014) y Gálvez y Rodríguez (2016).

Las coyunturas económicas y los efectos de las políticas económicas no suelen afectar a todas las personas por igual. Recetas que dicen ser buenas para la economía pueden tener un impacto positivo solo para unos pocos, mientras al mismo tiempo tienen un efecto perjudicial en términos de oportunidades reales y bienestar para amplias capas de la población, que quedan excluidas de los procesos de mejora económica e incluso de la participación social y política, o de poder vivir con dignidad. En España, los efectos de la crisis y sobretodo de las políticas económicas puestas en práctica para en teoría combatirla nos dejan unos últimos datos que tenemos en el verano de 2016: un 20% de paro y 28,6% de la población viviendo en riesgo de pobreza; lo que supone que hay 2,5 millones de niños o niñas poblando esa estadística. Al mismo tiempo, los últimos datos de la Agencia Tributaria reflejan que el número de ricos ha aumentado un 44% entre 2011 y 2014[1]. Está claro que la crisis económica y las políticas económicas mal llamadas de austeridad han tenido un impacto muy desigual en la población, situándonos en un contexto "post-crisis" fuertemente desigual y generador de exclusión social para amplias capas de la población.

Son numerosos los estudios que nos demuestran que las personas que se encuentran en posiciones desiguales participan y se ven impactadas de forma diferenciada y desigual en los procesos económicos de bonanza o de recesión, o de reconversión productiva. Y mujeres y hombres nos encontramos en posiciones desiguales –en el reparto de trabajos y tiempos en la familia, en el acceso al empleo o al poder y a los mecanismos de toma de decisión– y nos integramos de forma desigual en los mercados, lo que

[1] Siguiendo los datos de la Encuesta financiera de las familias de 2011, la riqueza neta media del 25% más pobre de la población perdió un 26% de su patrimonio entre 2005 y 2011, mientras que el 10% más rico sólo lo hizo en un 0,2%

hace que afrontemos con distintas oportunidades y herramientas los procesos de individualización del riesgo y exclusión social como el que vivimos ahora. Es por ello que el género de las personas es un aspecto esencial para entender esos impactos diferenciados y desiguales, aunque las más de las veces se obvie su importancia.

En este trabajo se analizan esos efectos desiguales especialmente vinculados con el género de las personas en el actual contexto de post-crisis, con un producto interior bruto que está creciendo sin que lo hagan al mismo tiempo el bienestar y la seguridad económica de la mayor parte de la población, excluyendo a un creciente número de personas y de familias –ya desde la infancia– en una espiral de cada vez mayor desigualdad. Este análisis se divide en tres partes. En una primera se realiza una introducción sobre la relación entre género y macroeconomía, así como su vinculación con las políticas de austeridad que suponen una precarización de las condiciones de vida y de trabajo, privatizaciones y procesos de individualización del riesgo, con la retirada del Estado y las administraciones públicas del papel adquirido tras la puesta en marcha de los estados de bienestar –garantizar la protección de la ciudadanía frente a los riesgos que inevitablemente se presentan a lo largo del ciclo vital de las personas[2]. En la segunda parte se analizan los impactos de género de la Gran Recesión especialmente para el caso español, atendiendo a las pautas históricas encontradas en crisis precedentes y a las singularidades del actual contexto post-crisis. Igualmente se reflexiona sobre las consecuencias que las nuevas condiciones de vida y trabajo puedan tener sobre la división sexual del trabajo y las relaciones de género. Y finalmente, en la tercera parte se concluye lanzando algunas ideas sobre qué debería ser diferente para avanzar hacia un modelo económico en el que la igualdad no fuera solo una guinda para decorar el pastel en épocas de bonanza, y sobre los peligros que una mayor segmentación económica y social entre las mujeres puede tener para la constitución de un sujeto político feminista que presione para que nuestras sociedades avancen en modelos –también económicos– más igualitarios, prósperos y dignos.

[2] Aunque no en los procesos de cuidado diario que fueron dejados de manera natural y esencialista a las mujeres (Gálvez, 2016b).

1. Austericidio, precarización, privatizaciones e individualización del riesgo

Las crisis económicas suelen impactar de manera diferenciada en aquellas personas que se encuentran en una situación desigual. De ahí que afecten de muy distinta forma a mujeres y a hombres, obviamente diferenciados por la clase social a la que pertenezcan, la etnia, el territorio, su educación, su especialización económica, etc. Pero más que las crisis, son las políticas económicas –las más de las veces ciegas al género– las que pueden tener unos efectos de género fuertemente desiguales, que incluso pongan en riesgo avances en igualdad conseguidos en épocas de bonanza. Y especialmente las políticas de corte deflacionista, llámense planes de ajuste estructural o, como nos han acostumbrado a denominarlas en la actualidad, políticas de austeridad. Unas políticas, estas últimas, que, además, al denominarse de austeridad conllevan una importante carga performativa que implica responsabilizar a la ciudadanía de la crisis, pues de esa forma se consigue que acepte recortes y reformas que suponen un empeoramiento de sus condiciones de vida y de sus posibilidades de participación en la vida pública –pues también suelen venir acompañadas de la instauración de una democracia de baja intensidad. De ahí que sea importante destacar en primer lugar los sesgos de género de la política macroeconómica, y posteriormente analizar los específicos de las políticas de austeridad, antes de adentrarnos en los efectos de género de la Gran Recesión.

1.1. Sesgos de género de la política macroeconómica[3]

La economía feminista ha analizado extensamente los sesgos de género de la política macroeconómica, destacando seis: el deflacionista, el del hombre como ganador de pan, el de la privatización y mercantilización, el del riesgo, el del crédito y el del conocimiento.

[3] Ver Gálvez (2014).

El sesgo deflacionista se refiere al conjunto de políticas macroeconómicas tendentes a mantener el empleo y el crecimiento del PIB por debajo de su potencial. Desde finales del siglo XX, el pleno empleo ha dejado de ser un objetivo económico prioritario, perdiendo una centralidad que ha sido ocupada por la lucha por contener la inflación. Esto ha supuesto y está suponiendo un gran sacrificio en inversión pública, crecimiento económico y trabajo decente. En este contexto, según Elson (2014), las políticas de igualdad de oportunidades pueden suponer una igualdad a la baja en vez de a la alza, que debería llevar aparejada el incremento del número de empleos decentes, así como mejoras en el acceso a los mismos por parte de las mujeres. Las políticas deflacionistas van acompañadas de una disminución del gasto social, reduciendo el alcance y la calidad de los servicios públicos y afectando especialmente a las mujeres en cuatro dimensiones: por tener menos rentas; por ser en mayor medida que los hombres usuarias de esos servicios sociales; por ser las principales empleadas en esos sectores; y por ser las “sustitutas naturales” de los servicios que dejan de proveerse o facilitarse por parte del sector público y que pasan a ser responsabilidad de las familias, y especialmente de las mujeres, como garantes de las redes de seguridad de último recurso.

El sesgo del hombre como ganador de pan funciona como si los hombres tuvieran prioridad a la hora de encontrar empleo o se merecieran mejores empleos porque se asume que son los principales sostenes económicos de las familias; mientras que los ingresos de las mujeres son equívocamente percibidos como meramente suplementarios y no esenciales para el bienestar de la familia y sus miembros. Sería asimilable a lo que Torns (1997) llama la mayor tolerancia al paro femenino. Este sesgo se concretaría, por ejemplo, en incentivar sectores económicos masculinizados como la construcción o la automoción, o en la eliminación de los incentivos a la contratación de mujeres en la legislación laboral.

Los sesgos de la mercantilización y de la privatización parten del convencimiento de que el sector privado es siempre más eficiente que el público proveyendo los servicios, las infraestructuras y los beneficios sociales (Elson, 2014). Los servicios públicos y de bienestar son reemplazados por mercados basados en derechos individuales para los que puedan costeárselo. Este sesgo se ha intensificado a través de la externalización

de la provisión de servicios a compañías privadas: el servicio es financiado con el presupuesto público pero provisto por compañías privadas con ánimo de lucro. Esta tendencia privatizadora ha puesto presión sobre las mujeres para que actuasen como provisoras de última instancia, ya que sustituirán a través de trabajo no pagado la provisión de esos servicios que las familias no pueden costearse. Especialmente graves son estos sesgos cuando operan a nivel municipal, como ha ocurrido en España tras la aprobación de la Ley 27/2013, de 27 de diciembre, de Racionalización y Sostenibilidad de la Administración Local.

El sesgo del riesgo aparece cuando el riesgo se individualiza. Las mujeres son percibidas como deudoras con mayor riesgo que los hombres, de forma que son integradas en los mercados crediticios en términos mucho más desventajosos que los hombres. Como consecuencia, suelen entrar en estos mercados como deudoras, lo que deriva en el sesgo del crédito (Young, 2010). El proceso de financiarización que ha derivado en la reciente crisis financiera, y que aún sigue creciendo, ha supuesto el aumento del poder del capital financiero a escala global, conllevando un incremento de la relación de asimetría entre deudores y acreedores. Obviamente esto afecta tanto a hombres como a mujeres, pero las mujeres han sido incluidas en estos mercados de deuda en posiciones aún más desventajosas que los hombres, como de hecho ocurrió con la extensión de las hipotecas basura que eran un tipo de crédito predatorio, al ser casi la mitad suscritas por mujeres afroamericanas que solo suponen el 6% de la población norteamericana (Gálvez y Torres, 2010).

Finalmente, actúa el sesgo del conocimiento derivado del análisis económico ortodoxo que considera como económico solo aquello que tiene expresión monetaria, que asume solo un tipo de racionalidad y obvia la interdependencia que existe entre las personas (Gálvez y Rodríguez-Modroño, en prensa). Así, como dice Carrasco (2014), al preocuparse solo del mercado y relegar al limbo de lo invisible el trabajo doméstico y de cuidados, la economía como disciplina ha estado eludiendo toda responsabilidad sobre las condiciones de vida de la población, como si éstas se moviesen por caminos paralelos a la economía.

1.2. Austeridad y austericidio

Las políticas de austeridad no son una novedad, sino un giro más dentro del capitalismo neoliberal que comenzó a imponerse en los años setenta del siglo pasado. El nuevo modelo neoliberal se basó en la libertad de movimientos del capital y en la utilización de las nuevas tecnologías para desarrollar todo tipo de innovaciones financieras, dando lugar a que los poseedores de capital y las instituciones financieras se colocasen en una situación ventajosa respecto a los trabajadores y los gobiernos, y pudieran imponer condiciones y reglas de juego que se han conocido como el orden neoliberal y que han llevado a una gran financiarización de la economía, unida a importantes procesos de desregulación de los mercados y privatizaciones (Gálvez y Torres, 2010; Fukuda-Parr, Heintz y Seguino, 2013). Y todo ello estuvo también acompañado de procesos políticos y culturales de fomento del individualismo y de una gran fragmentación social, que propiciaron una gran desmovilización política que favorecía el desarrollo de esas estrategias.

En este entorno de especulación financiera generalizada es donde se ha producido una inestabilidad constante que ha dado lugar a la generalización de las crisis o de las perturbaciones financieras de todo tipo en los últimos 35 años, y en cuya onda se sitúa, aunque con una gravedad y extensión inusitadas, la de 2007 y los años siguientes. A raíz del estallido de la crisis de las hipotecas basura en 2007, la mayoría de los países desarrollados –alentados por las reuniones del G8 y del G20– introdujeron programas de estímulo, pero sin embargo en 2010 giraron hacia las llamadas políticas de austeridad que hicieron a muchos países entrar en una segunda recesión. Dichos planes de estímulo se concentraron principalmente en sectores masculinizados, como la construcción y la automoción, generando así y de manera abrumadora puestos de trabajo masculinos; pero no tuvieron un impacto tan negativo en el bienestar y las oportunidades de las mujeres como las medidas de austeridad que están intensificando el trabajo de las mujeres, limitando su disponibilidad de tiempo y, por tanto, limitando el bienestar y sus oportunidades futuras, tanto de las mujeres que están actualmente en la vida adulta como de las que están por venir.

La disminución de los ingresos fiscales provocada por la situación de crisis, junto con el incremento de algunos gastos extraordinarios –como los subsidios para el desempleo consecuencia del alto paro y, en especial, los intereses que tenían que pagar sobre todo los gobiernos de la Eurozona al no poder financiarse directamente a través del Banco Central Europeo– provocó el aumento de los déficits públicos y la aparición de una crisis de deuda que llevó a muchos países, particularmente de la eurozona, a aceptar un programa de reformas conocidas como políticas de austeridad. Estas políticas priorizan las balanzas fiscales sobre el empleo, lo que según sus defensores debería llevar a un crecimiento económico y a la posterior creación de empleo, a pesar de que las evidencias históricas y recientes indican que la consolidación fiscal provoca una contracción de la actividad económica y una reducción de la demanda agregada que inevitablemente deriva en mayores niveles de desempleo (Blyth, 2013; Ortiz y Cummins, 2013).

De hecho, estas políticas no garantizan el acceso al empleo –y mucho menos al empleo de calidad– a grandes sectores de la población, e incentivan principalmente el desempleo y la precarización del empleo femenino –y también masculino. Siguiendo a Ortiz y Cummins (2013) en un análisis que realizan de este tipo de políticas en 188 países del mundo utilizando los informe-país del Fondo Monetario Internacional, estas políticas se pueden ordenar en siete grandes grupos; todas ellas con una repercusión negativa en el bienestar y oportunidades de las mujeres, así como en la igualdad de género (Gálvez, 2013).

La primera es la reducción o eliminación de subsidios, y afecta especialmente a las personas de mayor precariedad y menor independencia económica –entre las que las mujeres son mayoría–, generando procesos de exclusión social.

La segunda son los recortes en salarios y empleos, especialmente en el sector público, donde las mujeres están mayormente representadas y supone el sector prioritario de muchas mujeres, especialmente de las que tienen educación universitaria.

La tercera es aumentar los ingresos públicos a partir de los ingresos indirectos, que son los más regresivos y por tanto afectan más a las personas de menor renta.

La cuarta son las reformas sanitarias y de las pensiones, que afectan a las mujeres en mayor medida porque viven más años pero con peor salud y menos recursos, y se ven también afectadas por haber cotizado menos, por menos años y de manera más intermitente a la seguridad social; y en cualquier caso, porque tienen menos posibilidades de ahorro para contratar planes privados de pensiones o salud que les garanticen tener una vida larga y saludable.

La quinta es la racionalización de las redes de seguridad social, por la que sustituye la universalización de algunos derechos y servicios, que pasan a concentrarse solo en grupos excluidos; aunque ya se sabe que es un sistema más caro y que destruye la cohesión social, tan importante para reconocer la participación de las mujeres en la economía reproductiva.

La sexta son las reformas laborales encaminadas a incrementar la flexibilidad, disminuir el poder contractual de las y los trabajadores, y traspasarles a éstos toda la responsabilidad por las contingencias que les puedan acaecer a lo largo de su ciclo laboral y vital. De nuevo, esto afecta en mayor medida a las personas con mayor vulnerabilidad. Y finalmente, hay otras reformas como las de la administración –especialmente la ya mencionada de las administraciones locales–, encaminadas a privatizar, encarecer o eliminar servicios sociales y centros de atención a las mujeres que son básicos para que éstas, y en teoría también para que los hombres, puedan abordar con cierta corresponsabilidad pública los trabajos de cuidados y la prevención y erradicación de la violencia contra las mujeres. Este clima de reformas está sirviendo, además, para incorporar otras contrarreformas educativas –e incluso se intentaron otras como reformar la interrupción voluntaria del embarazo– que están minando las capacidades reales de las mujeres y la promoción de valores de igualdad.

Todas estas políticas suponen una re-privatización de los cuidados que puede implicar una relativa “vuelta a casa” o “vuelta a casa parcial” como herramienta clave de ajuste del sistema y de sumisión y control social. Todo ello debe ser vinculado con la capacidad de decisión de las mujeres

y la intensificación de los estereotipos sexistas que pueden tener consecuencias, no solo en el corto y medio plazo sino también en el largo plazo. Establecer como eje central de la política económica la lucha contra una deuda como conllevan las políticas de austeridad, que es el resultado de un mal comportamiento social que genera sentimiento de culpa, es la fuente de un reforzamiento esencial de la sumisión y, por tanto, la fuente de la dominación y la hegemonía en nuestro tiempo. Y esto último, por cierto, comporta una importante consecuencia de género, puesto que el nuevo tipo de control social que se deriva de esta situación es inseparable de una nueva relectura del papel de las mujeres en la sociedad.

Estas políticas recientes de austeridad han llegado a considerarse un auténtico *austericidio* al producir algo más que amenazas para las condiciones de vida y la dignidad de las personas (Gálvez, 2013). Por austericidio se entiende una nueva fase del neoliberalismo donde las políticas de austeridad están limitando enormemente el bienestar de la mayor parte de las personas a través de un incremento de la desigualdad y la destrucción de lo público; todo ello apoyado en una democracia de poca intensidad y unas instituciones que blindan los intereses de las élites económicas, políticas y financieras (Gálvez y Rodríguez-Modroño, en prensa). Sus consecuencias muy negativas para el bienestar suelen ser peores para las mujeres, pues éstas se encuentran en una situación de mayor vulnerabilidad en su relación con el mercado y con la provisión de servicios sociales, cada vez más privatizados; y porque, debido a su vinculación histórica con el cuidado y la reproducción social, son quienes tejen las redes de seguridad de último recurso, en muchos casos a costa de su propio agotamiento[4] y de una limitación –a veces definitiva– de sus capacidades, de sus oportunidades de desarrollar la vida que ellas consideren digna de ser vivida[5].

[4] El concepto agotamiento vinculado con la reproducción social ha sido desarrollado por Rai et al. (2011), donde la reproducción social incluye la reproducción biológica (incluyendo la provisión sexual, emocional y afectiva de servicios requeridos para el mantenimiento de la familia y las relaciones íntimas), la producción no pagada de bienes y servicios en el hogar, y la reproducción de la cultura e ideología, que estabiliza y a veces desafía las relaciones sociales dominantes.

[5] Sobre el enfoque de las capacidades ver Sen (1985) y Nussbaum (2000).

Las políticas de austeridad están suponiendo una reprivatización de los cuidados al tiempo que limitan las oportunidades laborales, especialmente para las mujeres (Gálvez, Rodríguez-Modroñoy Addabbo, 2013). Frente a un Estado que se inhibe y reprivatiza los cuidados, es necesario que parte de la población se encargue de manera completa o parcial del cuidado de los dependientes y los independientes, de ahí que se estén tratando de imponer códigos culturales que ensalzan la maternidad, la vuelta a la familia y la comunidad como medio de control social. La austeridad está expulsando el discurso feminista del centro de la acción de las políticas públicas, como si fuera algo costoso y antipático, y contrario a una ciudadanía sumisa –que es la que necesita la austeridad para redimir su culpa por la deuda que ha generado comportándose “por encima de sus posibilidades”.

La implantación de las medidas de política económica poco favorecedoras a la igualdad de género y al reequilibrio del reparto de los beneficios económicos entre capital y trabajo (favorable al primero), así como la insuficiente oposición a ellas desde las esferas política, económica y social, solo pueden ser explicadas por un retroceso en la concienciación y en el nivel de compromiso en la lucha por la igualdad, así como por una involución en las normas de género existentes. Las medidas de austeridad se alinean claramente con la visión conservadora de la sociedad en la que las mujeres son principalmente madres y cuidadoras, y la austeridad es una excusa para implantar una legislación anti-igualitaria, de la misma forma que la guerra sobre el terror fue la justificación narrativa para la aventura militarista, la islamofobia y el racismo, y el respaldo a los regímenes autoritarios. En ambos casos se avanza en una agenda conservadora bajo la excusa de que la emergencia del momento hace inexcusable la aplicación de recortes y la aplicación de todo tipo de medidas de austeridad (Michalitsch, 2011). Todo ello, según Habermas, conlleva el desmantelamiento de la democracia a través de la privatización del poder de decidir sobre la comunidad y la eliminación del poder de la *polis* en política (Gálvez, 2013).

2. Los efectos de género de la Gran Recesión y la austeridad

Aunque cada crisis es distinta, existen numerosos estudios que nos alumbran sobre algunas pautas o hechos estilizados que nos permiten avanzar en el análisis de la relación entre crisis, género y exclusión social. Por una parte, los análisis históricos de las crisis subrayan la mayor flexibilidad y diversidad de respuestas de las mujeres frente a las de los hombres en relación a la privación, el empeoramiento de las condiciones de vida y de trabajo, y las oportunidades de garantizar su bienestar y el de sus dependientes, que se presentan durante los periodos de crisis (Carbonell et al, 2014). Las mujeres siempre habrían transitado con fronteras más difusas entre la economía formal, la informal y la de cuidados, que nunca han abandonado, suponiendo un incremento en muchos casos del tiempo total de trabajo o una intensificación del mismo. Su posición en la interfaz entre el mercado y el hogar hacía que cada cambio de fase de consumo-producción pivotase en la reubicación del tiempo de las mujeres (De Vries, 2008).

En la historiografía de las mujeres y de género se ha tratado la especial vulnerabilidad económica a la que históricamente han estado sujetas las mujeres por tener restringido su acceso al empleo, la educación, la formación profesional, la propiedad, la ciudadanía, al crédito, a la herencia familiar, etc. y los efectos asociados en tiempos de crisis como la pobreza o la prostitución (Gálvez, Rodríguez-Modroño y Ramos, 2011). No obstante, también han mostrado que la marginalidad en la que vivía la mayor parte de las mujeres les proporcionaba mayor flexibilidad para adaptarse a lo que Hufton (1984) llama la economía de la improvisación, Tilly y Scott (1978) llaman estrategias de supervivencia o Wall (1990) denomina como economías familiares adaptativas (Carbonell, 2005:243). Los análisis de género de las crisis económicas previas y de la actual, realizados por Gálvez y Rodríguez-Modroño (2011, 2012, 2013, 2015a, 2015b, 2016), revelan tres principales pautas históricas o hechos estilizados: que de las crisis se sale con una intensificación del trabajo de las mujeres; que una vez que comienza a recuperarse el empleo, se recupera antes el de los hombres que el de las mujeres, que además se precariza; y la tercera, es que todo ello suele implicar retrocesos en materia de igualdad.

2.1. La intensificación del trabajo de las mujeres

Las evidencias sobre la intensificación del trabajo de las mujeres son mayores en relación a lo que ocurre con el trabajo remunerado, pero también hay indicios que apuntan al no remunerado. La literatura económica demuestra que la participación de las mujeres en el mercado laboral ha sido siempre más sensible a los ciclos económicos que la de los hombres. Esto es debido a la consideración del empleo de las mujeres como secundario o complementario, y a sus inferiores tasas de actividad y menores oportunidades laborales relacionadas con su especialización histórica en el trabajo de cuidados no remunerado y la segregación ocupacional. De hecho, el que la responsabilidad del trabajo doméstico y de cuidados recaiga de manera prioritaria sobre las mujeres determina el tipo de empleo al que éstas pueden y quieren acceder, condicionadas por los modelos sociales y culturales en los que están socializadas. Esa responsabilidad no solo tiene un efecto directo en la vulnerabilidad y precariedad del tipo de empleo –incluso cuando están en los mismos sectores y profesiones que los hombres, sus posibilidades de promoción, etc. son menores–, sino también en la tolerancia social del paro y la exclusión social de las mujeres; lo que las hace traspasar con mucha facilidad los límites entre la “inactividad”, el empleo formal y sobre todo el empleo informal. En el fondo, lo que se observa de pasadas crisis es que el riesgo de intensificación de las mujeres viene por dos vías: por incrementarse las necesidades de trabajo vinculadas con su doble presencia, y por la interacción que ésta tiene con la precarización de los mercados de trabajo y los dispares efectos de las nuevas tecnologías[6].

En lo relativo a la doble presencia de las mujeres, podemos decir por un lado que durante la crisis se ha observado el efecto del trabajador adicional para las mujeres en la mayoría de economías avanzadas (Gálvez y Rodríguez-Modroño, 2012; Bettio et al, 2013; Karamessini y Rubery, 2014); aunque la situación de crecimiento sin empleo o con baja generación de empleo y de mala calidad –como en el caso español– haya sustituido esta

[6] Hay que tener en cuenta que la intensificación del trabajo no tiene porqué coincidir con las horas de trabajo, aunque la falta de tiempo disponible sea uno de los síntomas más claros (Wajcman, 2015).

tendencia por el efecto desánimo desde 2014 (Rodríguez-Modroño, 2014; Gálvez y Rodríguez-Modroño, 2015b). Por trabajador adicional o añadido se entiende la incorporación a la actividad de población anteriormente inactiva. En esta crisis son las mujeres las que han aumentado su participación en el mercado laboral como estrategia de los hogares ante la pérdida de ingresos provocada por el desempleo del marido debido a la fuerte destrucción de empleos en sectores que se encontraban muy masculinizados. El análisis realizado para España por Addabbo et al. (2013, 2015a) indica un incremento del 21% en la tasa de participación de las mujeres en el mercado de trabajo cuando su pareja está desempleada. En el caso de España, como en la mayoría de los países avanzados, este efecto ha sido responsable de la mitad del crecimiento en la tasa de paro femenina. Si bien a partir de 2013 las mujeres españolas también se suman al efecto desánimo de los hombres, abandonando la búsqueda de empleo ante la falta de oportunidades de empleo (Rodríguez-Modroño, 2014). No obstante, esto no quiere decir que hayan dejado de realizar actividades ligadas al mercado; aunque sean principalmente de carácter informal y en muchos casos realizadas desde el ámbito doméstico en conjunción con el trabajo de cuidados no pagado, en el marco de un mercado de trabajo tremendamente precarizado. Hay que tener en cuenta que en la actualidad uno de cada cuatro contratos se firma para menos de una semana de trabajo y que su duración media es de unos 50 días; alrededor de 400.000 personas constan como empleados trabajando menos de 10 horas semanales y 1,2 millones menos de 20 horas (Torres, 2015).

Por otro lado, se produce también un incremento en el trabajo doméstico y de cuidados no remunerado que suele recaer mayoritariamente sobre las mujeres. Aunque la periodicidad en España de la Encuesta de Empleo del Tiempo (EET), con datos para 2002-03 y 2009-10, no permite analizar el efecto que el giro en 2010 hacia políticas de austeridad haya tenido en la provisión de trabajo no remunerado por los hogares y cómo éste se ha repartido entre hombres y mujeres, los datos para 2009-10 son concluyentes en cuanto a su desigual división de género. Más del 90% de las mujeres españolas dedican diariamente más de 4 horas de media al trabajo de cuidados frente a menos de tres cuartas partes de los hombres, que dedican de media 2 horas y 32 minutos a pesar de la rápida tendencia

igualitaria experimentada desde 2002-03, con una reducción del tiempo dedicado por las mujeres a actividades domésticas y de cuidados (16 minutos menos) y, por otro y de forma principal, al aumento del tiempo medio dedicado por los hombres (24 minutos más). Pero el incremento en el trabajo doméstico y de cuidados no remunerado de las mujeres que suelen traer consigo las crisis económicas, al igual que ha sucedido en crisis previas a lo largo de la historia (Harcourt, 2009), puede anular esta tendencia positiva hacia un reparto más igualitario entre hombres y mujeres que se estaba experimentando en España. De hecho, el estudio de Berik y Kongar (2013) para EE.UU. obtiene que el incremento de las horas de trabajo en el mercado de las mujeres casadas se ha compensado con un descenso en el tiempo que dedican al trabajo del hogar y de cuidados. Pero como la reducción de los hombres en el tiempo de trabajo remunerado ha sido mayor, sin que se haya dado un incremento estadísticamente significativo en el trabajo de cuidados, ha habido un aumento del diferencial de trabajo total entre hombres y mujeres entre 2007 y 2010.

En este sentido, dada la desigual división de tiempo y trabajos, y por la experiencia de otras crisis con salidas de corte deflacionista, los recortes de gasto público en servicios sociales y de cuidados (unidos a los menores ingresos de los hogares y, por tanto, a su menor capacidad para externalizar los cuidados) conducen a un incremento en el trabajo no remunerado de las mujeres. En ausencia de corresponsabilidad entre hombres y mujeres, recae sobre estas últimas la mayor demanda de todos los trabajos vinculados a los servicios que el recorte social ha hecho desaparecer, deteriorando su calidad o aumentado su precio y reduciendo su accesibilidad; aunque obviamente también hay diferencias notables entre las mujeres al tener distintas edades, pertenecer a distintos estratos sociales, territorios, etc. que conllevan distintas pautas de externalización de los procesos de refamilización o reprivatización de los cuidados. Puede que entre las parejas más jóvenes y con educación superior se estén dando transformaciones sustanciales como apuntan González y Jurado (2015), pero habrá que esperar a la nueva EET para poder comprobarlo cuantitativamente.

Todo ello limita enormemente la autonomía de las mujeres para “elegir” qué hacer con su vida. Las mujeres se ven más afectadas en los tipos de empleos a los que pueden acceder, en sus posibilidades de desarrollo

profesional y en las oportunidades de las que pueden disfrutar a lo largo de su trayectoria vital. Este aumento de la carga de trabajo doméstico y de cuidados no remunerado para las mujeres supone también una disminución de oportunidades, al disponer de menos flexibilidad, de menos movilidad y, en definitiva, de menos tiempo para formarse, reciclarse, buscar activamente empleo o involucrarse en la defensa activa de sus derechos. Respecto a la menor "empleabilidad" de las mujeres, el estudio de Giménez-Nadal y Molina (2014) para España con datos de la EET 2009-10 obtiene que el desempleo conduce principalmente a un incremento en el tiempo dedicado al estudio por los hombres y a un incremento en el tiempo dedicado a tareas domésticas y de cuidados por las mujeres, reduciendo así sus posibilidades de encontrar un empleo.[7] De hecho, el estudio de Briales (2015) con datos también de esta EET muestra que los hombres parados que viven con mujeres con un empleo le dedican una media de 4 horas y 50 minutos al trabajo doméstico y de cuidados, frente a 7 horas y 28 minutos de las mujeres desempleadas con parejas masculinas ocupadas.

Por último, es necesario sumar dos aspectos más a la intensificación del trabajo. Por una parte, los cambios que se están produciendo en el mercado de trabajo, y por la otra, cómo todos estos cambios interactúan con los ambivalentes efectos del cambio tecnológico. Con la recesión ha aumentado la precariedad, la flexibilidad y la disponibilidad no pautada del tiempo y el trabajo de los y las trabajadoras. Y dada la caída de las rentas salariales en las rentas totales y el aumento de los contratos a tiempo parcial de muy pocas horas, resulta que muchas personas necesitan compatibilizar más de un trabajo para poder obtener unos ingresos mínimos que garanticen su bienestar material.

Así, por ejemplo, estudios específicos sobre la intensificación del trabajo atendiendo exclusivamente al que se desarrolla en el mercado, como el de Felstead et al. (2013) o el de Sevilla-Sanz (2015), muestran cómo el Reino Unido ha retornado a una intensificación del trabajo desde 2006, con un incremento tanto de la velocidad del trabajo como de las presiones para trabajar con plazos muy ajustados. Y este trabajo se ha intensificado de

[7] Para un análisis en detalle, ver Gálvez y Rodríguez-Modroño (2013).

manera más pronunciada para las mujeres, y especialmente para las que trabajan a tiempo completo. Estos autores reconocen que aunque en la intensificación del trabajo ha influido el cambio tecnológico, la recesión está desempeñando también un papel importante, de manera que la contracción de la economía está asociada a una intensificación del trabajo. O a través de lo que Briales (2015) analiza como proceso de disciplinamiento de la mano de obra efecto de un incremento y de un elevado desempleo.

Respecto al efecto del cambio tecnológico, hay que tener en cuenta que se produce la “‘paradoja del tiempo” de Wajcman (2015), referida a la divergencia que existe entre la reducción del tiempo de trabajo en el mercado y en la familia en las décadas pasadas, con la percepción de falta de tiempo de la mayor parte de las personas debido al uso de los dispositivos móviles, la conectividad constante y sobre todo a los cambios culturales, sociales y económicos que hacen que utilicemos intensamente la tecnología también en el ámbito social y no como algo independiente o externo a la sociedad.

La intensificación del trabajo de las mujeres que se observa durante las crisis merma su bienestar y sus posibilidades en el mercado de trabajo, consolidando la segregación ocupacional y la participación parcial o temporal en el empleo; lo que redunda en procesos de exclusión social y en la precariedad de sus contratos, y aumenta sus posibilidades de participación en la economía sumergida, con las implicaciones que ello tiene a lo largo del ciclo vital sin acceso a las prestaciones derivadas de las cotizaciones en la seguridad social. A su vez se retroalimenta la discriminación que las mujeres sufren en la familia en cuanto al reparto de trabajos y tiempos, ya que al tener empleos más precarios y peor pagados disminuye su capacidad de negociación en la familia y su capacidad de ofertar su trabajo, y puede incentivarlas al abandono total o parcial del mercado laboral. Esta intensificación se vincula también con la mayor privación y agotamiento que sufren, ya que la disponibilidad de tiempo de las mujeres y sus capacidades no son completamente elásticas, sino que están sujetas a límites físicos y emocionales.

2.2 Lenta recuperación del empleo a través de la precarización

La menor disponibilidad de tiempo de las mujeres está relacionada con el segundo hecho estilizado encontrado por Gálvez y Rodríguez-Modroño (2011), y es que, tras la crisis, el empleo femenino siempre se recupera más tarde que el masculino. Esto ocurre tanto por las limitaciones que afectan a las mujeres a la hora de ofertar su trabajo en el mercado debido al aumento del trabajo no remunerado, que ya se han comentado, como por restricciones de demanda y por los sesgos de género de la política macroeconómica. Las restricciones en la demanda de empleo femenino están especialmente vinculadas con la reducción del sector público y, por tanto, del empleo público que suele ir asociado a la reducción del gasto público y a los procesos de privatización que se desarrollan en las crisis con salida neoliberal.

Desde 2014, España presenta un débil crecimiento del producto interior bruto y del empleo, si bien lento, insuficiente y casi en su totalidad precario. Tal y como habíamos visto en crisis precedentes (Rodríguez-Modroño, 2012), esta débil recuperación está beneficiando más al empleo masculino, con un mayor ritmo de incremento en el número de ocupados hombres. Fenómeno que también se ha observado en países que abandonaron previamente la etapa recesiva, como Estados Unidos o Reino Unido, en el cual el empleo masculino comenzó a recuperarse en 2010 mientras que el femenino no comenzó a hacerlo hasta 2012.

Las mayores pérdidas de empleo femenino en fases más avanzadas de las crisis se deben tanto a la propagación de la crisis a toda la economía productiva como a las políticas públicas de estímulo "ciegas al género" que se suelen adoptar en las crisis y recesiones, y a los sesgos de género de la fase austericida que ya se han comentado en el primer apartado. El empleo público ha sufrido un enorme descenso desde la segunda mitad de 2011 con la implantación de las políticas de austeridad, superando incluso el deterioro del empleo en el sector privado. Esta retirada del Estado está perjudicando a las mujeres a través de diversos mecanismos (Rodríguez-Modroño, 2014; Rubery, 2015). Primero, porque las mujeres son mayoría en el sector público; estando aún más concentradas en aquellos ámbitos que han sufrido más recortes, como son el gasto social, sanitario

y educativo. Segundo, porque las mujeres son las principales beneficiarias de las transferencias y ayudas públicas que están siendo eliminadas o recortadas. Y tercero, porque las mujeres son las sustitutas “naturales” cuando se elimina la provisión formal de los cuidados por parte del Estado. De manera que las políticas de austeridad no solo están mermando la cantidad y calidad de los puestos de trabajo actuales en sectores feminizados, sino hipotecando las posibilidades futuras de las mujeres de poder ofertar su trabajo con la misma libertad y capacidad que los hombres. Como expresa Karamessini (2014: 4): *“dado que el sector público y las transferencias y servicios sociales han sido claves para el acceso de las mujeres a empleo estable y de calidad y para su integración económica a partir de la Segunda Guerra Mundial, la austeridad actual representa un gran reto para la igualdad de género”*.

Asimismo, este deterioro en los puestos de trabajo y en sus condiciones laborales afecta no solo a las posibilidades presentes y futuras de las mujeres de ganar un salario y ser económicamente independientes, sino también a sus posibilidades de supervivencia digna en el futuro en dos sentidos. En primer lugar, la precariedad y complementariedad que se asume a muchos empleos femeninos los hacen más irregulares y con salarios inferiores; lo que lleva a que la brecha salarial de género haya aumentado con la crisis, siendo España el líder de ese aumento (Fontecha, 2015). Y en segundo lugar, el incremento en el tiempo dedicado al trabajo doméstico y de cuidados y la precarización refuerzan los estereotipos de género y la posibilidad de imponer roles tradicionales de género.

Por una parte, el empleo se precariza con la crisis. Según los datos de la Encuesta de Población Activa, el empleo a tiempo parcial se ha incrementado con la crisis tanto para mujeres como para hombres, pero el porcentaje de mujeres españolas con empleos a tiempo parcial siempre ha sido más elevado que el de los hombres: en 2015, una cuarta parte de las mujeres ocupadas en España tenía empleos a tiempo parcial, frente a solo ocho de cada 100 hombres. Seis de cada diez mujeres con jornadas a tiempo parcial desearía tener un trabajo a tiempo completo, lo que nos habla en realidad de subempleo y de dificultades para situarse en una posición de conseguir la suficiente autonomía para afrontar las necesidades diarias y las contingencias de la vida a lo largo del ciclo vital con dignidad.

La tendencia reciente en esta Gran Recesión de aumento del peso de los contratos a tiempo parcial previsiblemente agravará la desigualdad en las rentas, así como el riesgo para las mujeres de estar en una situación de pobreza. Esto que ya era un problema en el caso específico de España con anterioridad a los cambios introducidos en 2012[8], se ve en la actualidad aún más agravado con una reforma que abarata el despido, permite las horas extraordinarias en los contratos a tiempo parcial o fija las condiciones para realizar con facilidad expedientes de regulación de empleo en la administración pública, que hasta ahora había sido un nicho privilegiado de empleo para las mujeres. A lo que habría que añadir la tendencia hacia un modelo de flexibilidad no vinculado con las necesidades del cuidado familiar, sino con las de las empresas, y que suele implicar avanzar hacia una relación contractual o informal de plena disponibilidad, lo que invalida cualquier acuerdo en torno a los cuidados (Gálvez, 2014).

De hecho, este aumento en el empleo a tiempo parcial de las mujeres incrementa el riesgo de exclusión social, no solo porque se remuneran menos horas de trabajo sino porque el salario-hora es inferior en los trabajos a tiempo parcial femeninos que en los de tiempo completo, y porque en el caso español es en el tiempo parcial donde se da la mayor brecha de género en ingresos, con el 33,7% en 2013. De manera que no es de extrañar que el porcentaje de mujeres que se encontraba en riesgo de pobreza después de transferencias sociales se elevara en España desde el 24,6% en 2007 hasta el 27,4% en 2011, en comparación con 25,4% de las mujeres en la EU-28 o 26% de los hombres, de acuerdo con los datos de la Encuesta de Condiciones de Vida. En un contexto de políticas económicas deflacionistas que no favorecen la consecución del pleno empleo, como se ve claramente en el hecho de que no sea un objetivo prioritario del Banco Central Europeo, el fomento del tiempo parcial de las mujeres supone la cuadratura del círculo. De esa forma, las mujeres pueden seguir ocupándose del cuidado de las personas y, por tanto, los Estados reduciendo su gasto social, al tiempo que aquellas participan en los mercados de trabajo

[8] Las mayores modificaciones se efectuaron en el Real Decreto-Ley 3/2012, de 10 de febrero, de medidas urgentes para la reforma del mercado laboral, aprobado después por la Ley 3/2012, de 6 de julio. Nuevos cambios en el Real Decreto-Ley 16/2013, de medidas para favorecer la contratación estable y mejorar la empleabilidad de los trabajadores.

flexibilizados que se nutren de una mayor variedad de trabajadores/as y a menor coste.

Asimismo, el empeoramiento de las condiciones y rentas del trabajo de las mujeres y sus menores oportunidades laborales van necesariamente unidas a una pérdida de autonomía financiera de las mujeres que no solo disminuye su libertad, sino la inversión en las futuras generaciones y la sostenibilidad de nuestros sistemas de bienestar en dos aspectos. En primer lugar, la ya baja tasa de fecundidad que al inicio de la crisis se situaba muy por debajo del nivel de reemplazo descendió en España desde 1,44 en 2008 hasta 1,27 en 2013, lo que supone una amenaza muy seria para la sostenibilidad social. En segundo lugar, la pobreza que más ha aumentado en España durante la crisis ha sido la pobreza infantil, que además es la más gravosa porque las capacidades que pierdan los niños y niñas durante su infancia en relación con su acceso a la salud, educación, nutrición, ocio, etc. no se volverán a recuperar en la edad adulta, con la consiguiente pérdida de bienestar individual y colectivo (Del Moral y Gálvez, 2016) y el enquistamiento de una exclusión social que cada vez tiene un carácter más hereditario al disminuir la movilidad social. Todos los estudios muestran cómo las condiciones de los niños, y sobre todo de las niñas, mejoran cuando las madres tienen ingresos propios, porque las mujeres tienen unas pautas de consumo menos egoístas y el consumo familiar adquiere mayor importancia que en el caso de los hombres. Como también tiene incidencia en el bienestar la disminución del tiempo que padres y madres vinculados al empleo pasan con sus hijos e hijas (Gálvez et al, 2013) debido al aumento de las jornadas laborales, y la tendencia hacia la plena disponibilidad que se perfila con los cambios en los mercados de trabajo que se están consolidando con la salida austericida de la crisis.

Por otra parte, las menores posibilidades de empleo para las mujeres y la precarización laboral de muchos sectores feminizados, unidos a las privatizaciones y a las reformas laborales que desequilibran el poder contractual entre empresariado y trabajadores y trabajadoras, contribuyen a que se refuercen los estereotipos de género y la vinculación, una vez más, de las mujeres con el hogar. El reforzamiento de los estereotipos de género puede tener repercusiones no solo en aquellas mujeres que “decidan” tener una vinculación nula, temporal o parcial con el mercado de trabajo

para ocuparse prioritariamente al cuidado de la familia, sino también para todo el conjunto de las mujeres debido a lo que se conoce como "discriminación estadística": la atribución a las personas que componen un grupo los estereotipos del mismo, sin tener en cuenta las características individuales[9]. Esto ayudará a reforzar la retroalimentación que se da entre la discriminación que las mujeres sufren en la familia y la que sufren en los mercados, ya que la realidad alimentará al estereotipo y el estereotipo condicionará fuertemente la realidad.

Por último, el deterioro de las oportunidades de incorporación al mercado de trabajo para las mujeres también se traduce muchas veces en el autoempleo, sobre todo al principio de las crisis, lo que supone otro trasvase de responsabilidades y riesgos a los trabajadores, al tiempo que se desdibuja la figura del empresariado y con quién negociar la mejora de sus condiciones de trabajo y de vida (Gálvez, 2013). De hecho Reich (2015) alerta de que en EE.UU. en 2020 más de la mitad de las y los trabajadores estarán vinculados al mercado de trabajo sin contrato. Una tendencia que se espera vaya a más y se extienda por otros países en los que ya se están desarrollando otros tipos de contratos novedosos como los *zerocontracts* en Gran Bretaña. No en vano, la promoción del trabajo autónomo es uno de los ejes principales vinculados al empleo en la estrategia Europa 2020; donde por cierto, los temas de igualdad de género brillan por su ausencia en comparación con la estrategia previa, la de Lisboa, donde sí estaban presentes, a pesar de que nunca han sido contemplados en la política económica y el marco macroeconómico (Villa y Smith, 2014).

2.3. Retrocesos en los avances institucionales en igualdad

Estos dos efectos de la crisis anteriormente analizados, y los efectos de las políticas de austeridad, pueden llevarnos tal y como ocurrió en crisis previas a retrocesos en los avances en igualdad. Las crisis suelen conducir a retrocesos en la igualdad de género aunque afectan a las propias mujeres de formas muy diferente en relación a su renta, territorio o incluso etnia. Como argumenta Elson (2010), el grado en que las crisis económicas y las

[9] Sobre el concepto de discriminación estadística ver Arrow (1972) y Phelps (1972).

respuestas a la misma refuerzan, destruyen o cuestionan las normas de género existentes es crucial y debe ser analizado a fondo. Pero el género es tanto una variable de análisis relevante para evaluar los resultados de los cambios realizados, como un factor que da forma a los ajustes ante la recesión y las crisis de deuda. Como diría Rubery, esto implica que “*las relaciones de género deben considerarse a la vez un insumo y un resultado del modelo de Estado y del proceso de ajuste*” (2014: 18). Y lo que observamos es que desde el inicio de la crisis, y muy particularmente desde 2010 con el giro de la ideología neoliberal pro austeridad, se está ahondando en un modelo económico y social basado en la desigualdad, y modificando las reglas de juego, incluyendo los avances institucionales en igualdad de género.

Así, en España, hemos presenciado el incumplimiento sistemático de la Ley de Igualdad de 2007, la supresión en 2010 del Ministerio de Igualdad creado en 2008, la reducción del presupuesto destinado a políticas de igualdad en más de la mitad desde 2008, la desaparición de gobiernos paritarios, la paralización en la ampliación del permiso de paternidad no transferible, o la privatización y reducción de servicios públicos que agravarán aún más las desigualdades de género existentes. También ha habido otras medidas como la suspensión de las bonificaciones a la contratación de mujeres, o los aplazamientos en la mejora de la pensión de viudedad, que si bien pueden propiciar el retorno en un futuro próximo al modelo del hombre como ganador de pan, en la situación actual suponen aumentar la pobreza de las mujeres y limitar sus oportunidades laborales. Y, como se ha comentado, los retrocesos que se podrían dar en el largo plazo con el incremento de las dificultades de conciliación y la promoción de los valores esencialistas de la maternidad, y que pueden llevar a un cambio en las preferencias y elecciones de las mujeres respecto a su educación, carrera profesional o maternidad. Todos estos riesgos van unidos a un tratamiento esencialista de las mujeres como madres que las separa del objetivo de que las mujeres sean tratadas como un fin en sí mismas y no como medios para otros fines. Este es el sustrato en el que se construye la inferioridad de las mujeres y en el que encuentra terreno abonado la violencia machista, que sigue sin desaparecer y cuya lucha también ha sufrido enormes recortes (Gálvez y Rodríguez-Modroño, 2014).

Además, podemos decir que España no está sola en este giro. Como muestra el análisis de Villa y Smith (2014), la agenda de igualdad de la UE se ha deteriorado enormemente desde hace más de una década. Tenemos lo que estos autores denominan una 'tormenta perfecta' que afecta a las políticas de género desde 2008, con la conjunción de una grave crisis y una importante reforma política que refuerza la tendencia hacia el debilitamiento del compromiso con la igualdad de género y con el modelo social europeo que se percibía ya desde el inicio del siglo XXI.

En este sentido, es muy probable que este contexto post-crisis presencie un nuevo orden redistributivo y de género caracterizado por el incremento del trabajo a tiempo parcial, la privatización del cuidado, la precarización del empleo y la vida, y la consiguiente pérdida de autonomía y libertad y de participación en la *res publica*. Frente a un estado que se inhiba de hacer una reforma fiscal que permita el mantenimiento de los servicios sociales y las rentas diferidas a las personas y familias de menor poder adquisitivo, y que mantenga una alianza con las élites económico-financieras que impongan una lógica redistributiva cada vez más desigual, gran parte de los procesos que son esenciales para el sostenimiento de la vida pasarán a ser responsabilidad de los individuos y las familias; y su responsabilidad seguirá recayendo en las mujeres de forma "natural" dentro del esencialismo que se promueve. Lo que supondrá un fortalecimiento de los estereotipos de género, limitando enormemente las oportunidades y capacidades de las mujeres. Esto sin duda supondrá un incremento del riesgo de pobreza y exclusión, dado el aumento de mujeres cabeza de familia o *co-breadwinners* que se observa en todo el mundo y el incremento de las necesidades de trabajo no remunerado, sobre todo entre las familias de rentas más bajas.

Esto puede suponer que la refamilización y privatización de los cuidados, asociadas a las políticas de austeridad y al adelgazamiento del Estado del bienestar y la constante precarización de los mercados de trabajo, no supongan necesariamente la vuelta al hogar de las mujeres –o al menos no de todas– y que asistamos a una mayor diversidad en las oportunidades y elecciones de las mujeres, que aún no sabemos cómo afectarán a los estereotipos de género ni el coste que tendrán en términos demográficos y de sostenibilidad de los sistemas de seguridad social. Como señalan O'Reilly

y Nazio (2014: 48), “*estas trayectorias balcanizadas*[10]*, evidentes antes de la crisis, quedarán probablemente arraigadas conforme disminuyen las oportunidades de empleo, a menos que se acometa una agenda política más radical*”.

De hecho, la Gran Recesión presenta, como todas, sus propias especificidades; que en este caso, además, pueden estar suponiendo un punto de inflexión histórica en varios aspectos y muy especialmente en lo relativo al contrato social de género de las sociedades occidentales, y en particular de la española. Las crisis y recesiones previas que nos sirven de laboratorio de análisis golpearon sociedades o momentos en los que las mujeres no habían alcanzado los logros en formación, representación política o cambio de preferencias hacia trayectorias de vida más autónomas que las estrictamente dependientes de un varón. Sin embargo, como argumentan Karamessini y Rubery (2014), en los países occidentales actuales es necesario tener en cuenta en los impactos de género de esta recesión todos los avances en igualdad de oportunidades conseguidos previamente.

Las fuerzas que en otras crisis y otros contextos han supuesto la salida total o parcial de las mujeres del mercado de trabajo y una cierta vuelta al hogar están, como hemos visto, ya presentes en el caso español. No obstante, distintos cambios de carácter estructural acontecidos en las últimas décadas empujan en la dirección opuesta, impidiendo la posibilidad de que la mano de obra de las mujeres actúe como amortiguador (*buffer effect*) y de que pueda haber un retorno al modelo de varón como único sustentador. Históricamente, las mujeres disponían de oportunidades laborales inferiores y menor capital humano, encontrándose especializadas en el trabajo doméstico y de cuidados no remunerado, siendo su comportamiento laboral más dependiente de la participación laboral de su pareja que al revés (Gálvez y Rodríguez-Modroño, 2012). Lo cual ha dado lugar a tasas de actividad más bajas, vidas laborales más cortas y discontinuas, y a un desarrollo profesional más limitado, así como a una provisión limitada de servicios públicos de cuidados. Sin embargo, actualmente se distinguen cuatro factores que pueden estar empujando en dirección contraria al pro-

[10] La balcanización del mercado de trabajo hace referencia a las reglas institucionales que segmentan el mercado y establecen fronteras infranqueables entre grupos de trabajadores no competidores en el mercado.

ceso de expulsión y vuelta al hogar de las mujeres que tuvo lugar en crisis económicas anteriores. El primero es el incremento del nivel educativo de las mujeres; el segundo es el mantenimiento de la demanda de trabajos con cualificaciones generalistas que favorecen a las mujeres; el tercero es la *path dependency* de las políticas de igualdad; y el cuarto es el empeoramiento general de las condiciones laborales.

En primer lugar, especialmente importantes para las mujeres han sido los progresos en educación. En España, desde 2001, hay más mujeres que hombres con educación secundaria y terciaria. El incremento del capital humano de las mujeres no solo ha mejorado sus posibilidades de tener un empleo y con mejores condiciones, sino que ha cambiado sus expectativas y preferencias vitales. El superior capital acumulado por las mujeres en torno a su formación es una de las fuerzas con mayor capacidad de contrarrestar los efectos negativos que los procesos de privatización y refamilización de los cuidados puedan tener en las oportunidades profesionales de las mujeres. No obstante, la disminución de oportunidades en el sector público, que es el sector que muchas mujeres con estudios superiores eligen para desarrollar sus carreras –por operar con sistemas más meritocráticos de acceso y promoción, por la menor brecha salarial y por la seguridad en el empleo, que les permite en mayor medida que en el sector privado compatibilizar la maternidad con el desarrollo de una carrera profesional–, puede poner en peligro el *sorpasso* que las mujeres jóvenes han hecho a los hombres en educación. Si a eso sumamos el aumento del precio de las tasas universitarias, la disminución de becas y la pérdida de poder adquisitivo de muchas familias, los malos augurios pueden materializarse.

Segundo, uno de los cambios más importantes operados en el funcionamiento de los mercados de trabajo en los países occidentales ha sido la terciarización de los mismos. Mientras que los empleos en el sector industrial requerían en muchos casos una inversión muy específica en el puesto de trabajo, no ocurre lo mismo en el sector servicios, donde cualificaciones más generalistas son bien valoradas. Esta particularidad de muchas industrias hacía que muchos empleadores prefirieran un modelo de trabajador estable, identificado con los varones y con las posibilidades reales de los hombres que, liberados del cuidado, podían tener una vida laboral sin in-

terrupciones. Sin embargo, muchos de los empleos en el sector servicios no requieren esa inversión tan especializada, lo que ha beneficiado a las mujeres que a través de la educación han adquirido esas cualificaciones más generalistas y que son menos penalizadas en los mercados de trabajo en caso de abandonos temporales o parciales (Iversen y Rosenbluth, 2010). Obviamente, hay empleos muy especializados y bien remunerados dentro del sector, pero también algunos empleos entre los de peores condiciones y remuneración. En cualquier caso, la desindustrialización de las sociedades occidentales se ha incrementado aún más durante la crisis, agilizando el ritmo de terciarización de la economía.

En tercer lugar, respecto a la herencia de las políticas de igualdad, incluso si la centralidad de la igualdad de género ha desaparecido de la estrategia comunitaria y de la del gobierno español, su herencia aún perdura en las decisiones y expectativas de las mujeres y, sobre todo, en los límites legales en los que pueden moverse para demandar poder desarrollar sus vidas profesionales y personales con mayor igualdad.

Por último, la creciente precarización del mercado laboral puede actuar expulsando a las mujeres del mercado de trabajo por el coste de oportunidad que supone para muchas de ellas permanecer en el mercado laboral a la par que cuidan, dada la ausencia de corresponsabilidad de los hombres y la escasez de servicios de cuidado accesibles. De hecho, los datos de la EPA de los últimos meses nos hablan del incremento del efecto desánimo entre las trabajadoras españolas, que puede incluso incrementarse a medida que los hombres vayan recuperando su situación de empleados. Pero la creciente precarización, la igualdad a la baja, y los elevados niveles de endeudamiento familiar también pueden ser factores para la permanencia de las mujeres en el mercado de trabajo, vista la generalización de la precariedad y la imposibilidad de sostener una familia con un único salario. Una tendencia que se observa claramente en la creciente población de trabajadores pobres. Actualmente el 10% del total de la población ocupada y el 18,5% de quienes lo hacen con contratos a tiempo parcial (la mayoría mujeres) está por debajo del umbral de pobreza.

Por lo tanto, como hemos visto hay fuerzas que empujan en direcciones opuestas y que están afectando las decisiones que tomarán mujeres y

hombres, especialmente las y los jóvenes (Addabbo et al, 2015b). Y todas estas fuerzas que operan en sentidos contrarios afectarán a las mujeres dependiendo de su situación familiar, su capital humano, su vinculación con el mercado de trabajo, e incluso el grado en el que valoren su autonomía y la realización de una carrera profesional. Todo ello conllevará mayor diversidad en las situaciones de las mujeres y podrá tener consecuencias en las luchas colectivas por la igualdad, que aún son necesarias. Aunque las mujeres compartamos un pasado de opresión común, cada vez nos situamos más en un presente más diferenciado, que junto con la resiliencia del patriarcado y su connivencia con el modelo económico, social y político neoliberal, dificultará el establecimiento de objetivos de igualdad comunes.

3. A modo de conclusión: las propuestas alternativas de la economía feminista

En este trabajo se ha seguido la recomendación de Elson (2010) sobre la importancia de analizar las implicaciones de género de las crisis y de sus posibles salidas. Para ello, es necesario analizar el grado en que las crisis económicas y las respuestas que se le han dado refuerzan, destruyen o cuestionan las normas de género existentes, empeoran o modifican las fallas permanentes del sistema o lo que Pérez-Orozco (2011, 2015) llama esas "otras crisis", que existían previamente a los momentos recesivos y que son consustanciales al modelo de acumulación capitalista heteropatriarcal. De hecho, todo análisis de género sobre una crisis económica no solo debe examinar los impactos de la pérdida del empleo, sino abarcar también otros provocados por las crisis en la economía del cuidado, y cuestionar si las respuestas a las crisis abordan las desigualdades sistémicas de género o únicamente los síntomas generados por las propias crisis y las políticas que se desarrollan para combatirlas. Igualmente se debe reflexionar hasta qué punto las crisis económicas son simplemente cambios en el ciclo económico o suponen puntos de inflexión histórica en lo relativo

a lo que se conoce como órdenes de género o regímenes de cuidado[11]. O suponen oportunidades que debemos aprovechar para transitar a modelos económicos y sociales más igualitarios, que en este apartado apuntamos.

La salida austericida de la Gran Recesión –que nos sitúa en este contexto de “post-crisis” que aún supone estar en crisis para muchas personas– está suponiendo un deterioro de las condiciones de vida y de las oportunidades para la mayor parte de las personas, especialmente de las mujeres. Además, las políticas de austeridad que se están desarrollando para dar, teóricamente, salida a la crisis están poniendo las bases de una posible vuelta a casa parcial para las mujeres como mecanismo de ajuste del sistema y de sumisión dentro de un modelo austericida de baja intensidad democrática y alta desigualdad económica. La crisis económica, que ha sido utilizada como excusa para agudizar la ideología de la austeridad en toda Europa, ultimar el proceso de privatización de lo público y desmantelar el Estado del bienestar, está provocando un aumento de la desigualdad económica, del riesgo de pobreza y de exclusión social para la mayor parte de la población española, pero muy especialmente para las mujeres (Addabbo et al, 2015a, 2015b). Frente a un Estado que se inhibe y reprivatiza los cuidados, es necesario que parte de la población se encargue de manera completa o parcial del cuidado de los dependientes y los independientes; de ahí que se estén tratando de imponer códigos culturales que ensalzan la maternidad, la vuelta a la familia y la comunidad como medio de control social (Gálvez, 2013).

De hecho, este nuevo contexto austericida tiene importantes consecuencias en los procesos de reproducción social, basados en la idea de que la fuerza de trabajo no existe como un stock dado, sino que tiene que ser producido y reproducido a diario. En este sentido, la conversión de los bienes de consumo a través del trabajo no pagado de las mujeres necesita ser tomado en consideración (Rai et al, 2011). Esto sugiere que no debemos concentrarnos solo en la participación de todo este trabajo no contabilizado en las economías nacionales, sino también en las personas compro-

[11] “Gender orders” y “Care regimes” son algunas de las denominaciones que la literatura feminista de ciencias sociales usa para denominar todo el entramado institucional desarrollado en cada país o momento histórico teniendo en cuenta los trabajos de cuidados y las relaciones de género que se establecen en cada sociedad.

metidas con la reproducción social. Como Elson (2000) ha subrayado para crisis anteriores con salidas de corte deflacionista: *"si se pone demasiada presión en el sector doméstico para proveer trabajo de cuidados no pagado para contrarrestar las deficiencias de otras instancias, el resultado puede ser el agotamiento de las capacidades humanas. De hecho, para mantener y ampliar las capacidades humanas, el sector de la economía del cuidado doméstica necesita inputs adecuados del resto de sectores. El trabajo familiar de cuidado no es un pozo inagotable dispuesto a proporcionar cuidado independientemente de recibir o no los inputs adecuados de los otros sectores"*. Las mujeres están juntando las piezas rotas por los recortes, colocándolas en una situación de desgaste aunque también de poder, como garantes del sostenimiento del bienestar y la vida de las personas que las rodean.

Pero, como se ha visto, la situación más consolidada de las mujeres en el mercado de trabajo, unida a sus superiores niveles educativos, la continua terciarización de la economía, la herencia de las políticas de igualdad y las demandas de los movimientos feministas, y la precariedad generalizada del mercado laboral que hace necesaria la existencia de varias fuentes de ingresos para mantener una familia, podrían estar actuando como fuerzas poderosas para mantener a las mujeres en los mercados de trabajo. Los cambios en las cualificaciones y las preferencias de las mujeres hacia proyectos vitales más autónomos hacen difícil ver una importante reversión del proceso de incorporación de las mujeres al empleo. En este sentido, es muy posible que aumente la diferenciación de efectos entre las mujeres y que en unas predominen las fuerzas de expulsión del mercado y, en otras, el mantenerse, y hacerlo de manera muy balcanizada. Pero lo que parece claro es que, en cualquier caso, todas estarán expuestas a los procesos de privatización de los servicios y de individualización del riesgo, que las afectan de manera especial por su papel central en el cuidado y su mayor vulnerabilidad al integrarse en los mercados.

En cualquier caso, garantizar el acceso al empleo para las mujeres no es condición suficiente para establecer las bases de un nuevo modelo económico que funcione como si todas las personas contasen[12]. Es im-

[12] Esta expresión está tomada de Benería (2003).

prescindible revertir el proceso de remercantilización creciente del trabajo que se viene produciendo en los últimos años –y especialmente con los recortes asociados a las políticas de austeridad y con las reformas laborales recientes– para poder garantizar empleos decentes e ingresos y bienestar suficientes y por igual; la única forma de que pueda darse y manifestarse de forma efectiva la corresponsabilidad de los hombres y de las instituciones para con el cuidado y el mantenimiento de los estándares de vida de las personas. Por eso es fundamental que las políticas de empleo, y las económicas en general, no solo se orienten a servir de ajuste a la demanda y oferta de trabajo en los mercados laborales sino, sobre todo, a la satisfacción auténtica de las necesidades humanas. Para lo cual, entre otras cosas aunque de modo prioritario, deben empezar a tomar como referencia de la asignación el tiempo de trabajo global, única manera de que las políticas de igualdad no sean un añadido a ellas, como un cajón estanco en su margen, sino uno más de sus componentes esenciales.

Esta crisis ha sido en última instancia generada por la progresiva desnaturalización de la vida económica, que convierte a los medios en fines y a los fines en horizontes compulsivos; por la desigualdad exagerada y la exacerbación del beneficio bancario; por la fe ciega en los mecanismos de mercado y por la imposición de las conductas y los valores masculinizados del afán desmedido de lucro. Todo lo cual está directamente relacionado con la pervivencia de estructuras y valores patriarcales. Por ello, para salir de este proceso garantizando el bienestar y la dignidad de todas las personas, no basta con cambiar unas cuentas piezas de sitio sino que es imprescindible asentar la vida económica en bases completamente distintas a las que hasta ahora la vienen sosteniendo. Es necesario imponer justicia y humanidad en las relaciones económicas, y para ello es absolutamente necesario modificar la consideración social hoy dominante sobre las mujeres y el papel que deben desempeñar en nuestras sociedades, y que tiene que estar muy alejado del esencialismo maternalista y de la sumisión y cosificación a las que se las somete (Gálvez, 2015).

Las alternativas al modelo austericida tienen que venir precisamente de atajar las causas inmediatas de esta crisis, como son la desigualdad económica y la financiarización de la economía que le va pareja. Hay que acabar con las políticas deflacionistas y situar la lucha contra la desigualdad

como un aspecto central de la política económica. De hecho, terminar con las políticas deflacionistas y de austeridad sería la medida a tomar más urgente: primero porque es un prerrequisito para la estabilidad económica, ya que periodos de mayor desigualdad derivan en periodos de mayor inestabilidad económica; segundo, porque son el mayor y más importante enemigo de la equidad y la generación de ingresos para la mayoría de la población; y tercero, porque políticas de igualdad de género solo serán efectivas en modelos económicos que fomenten la igualdad, y no la desigualdad, como ha sido el caso del modelo de crecimiento pro-pobre previo al estallido de la crisis, en el que la riqueza se ha concentrado cada vez más en menos manos.

Para que eso sea posible, se necesita tanto un cambio en el orden económico internacional y la forma de pensar y entender la economía, como un cambio de valores. Necesitamos que se cambie el modelo de acumulación y crecimiento, cuestionar qué bienes y servicios queremos producir y consumir, y con qué criterios vamos a medir el éxito económico teniendo en cuenta los procesos de agotamiento a los que se está sometiendo ahora al planeta y a la mayoría de la población. No basta con aumentar la tasa potencial de crecimiento de las economías, sobre todo cuando esta se mide a través de variables –como el Producto Interior Bruto (PIB)– que de ninguna manera tienen en cuenta los aspectos no cualitativos, el trabajo no pagado, la destrucción de nuestros sistemas naturales y, en definitiva, aspectos de sostenibilidad que realmente puedan proporcionar bienestar a los seres humanos.

Finalmente, todo eso requiere también que se modifique radicalmente la propia concepción de la vida económica, que se imponga otra lógica social como determinante del reparto y de la satisfacción próxima a nuestra verdadera naturaleza como seres humanos y plegada a las exigencias de nuestro medio ambiente natural. Para ello es necesario el establecimiento de otras prioridades políticas, el uso de nuevas formas e instrumentos de reconocimiento, registro y medición de las realidades sociales, la utilización de indicadores de la necesidad que no se objetiven solamente en expresiones monetarias y, por supuesto, nuevos valores y principios morales liberadores que guíen también, y sobre todo, el análisis económico. Eso implica que la economía deje de ser un tipo de conocimiento esclavo de

lo que ocurre en los mercados, del intercambio mercantil y de la exclusiva esfera de lo monetario para centrarse en el verdadero objetivo primario de la actividad económica que, como afirmó Georgescu-Roegen, no puede ser otro que “la conservación de la especie humana” pero con criterios de equidad y dignidad. Mientras la ciencia económica no sea consciente de eso no se podrán evitar políticas económicas que generen desigualdad, la invisibilidad del trabajo de cuidados o la destrucción del medioambiente (Gálvez y Torres, 2010).

Las alternativas serán irrealizables solo si se piensan dentro de la lógica dominante en el actual sistema y en el actual marco de relaciones de poder. Si se da como inalterable el principio de que la sociedad debe funcionar para garantizar la ganancia de unos pocos, si se considera normal e incluso eficiente que las mujeres ganen menos dinero y se encarguen de manera casi exclusiva y gratuita del trabajo de cuidados no remunerado, si se entiende que el derecho de propiedad es absoluto y que eso se debe anteponer a la igualdad de derechos y de aspiraciones de los seres humanos, a la justicia global y a la garantía de un bienestar mínimo para todas las mujeres y hombres del planeta, serán medidas inviables. Como lo serán si se acepta que solo los grandes financieros, los poderosos dueños de inmensas fortunas, de capitales y de medios de comunicación, los que con su dinero dominan el mundo, tienen derecho a imponer sus preferencias a los demás.

Pero si, por el contrario, se parte del supuesto de que es posible lograr que todos los seres humanos tengan iguales derechos y capacidades para vivir como tales, y establecer un reparto del poder, tanto en el ámbito público como en el privado, que garantice que todas las mujeres y hombres influyan en igualdad de condiciones a la hora de decidir sobre los asuntos sociales, entonces medidas de este tipo no solo serán viables sino que serán las que inevitablemente habría que adoptar simplemente para conseguir que la sociedad funcionase con un mínimo de armonía y de paz, y donde mujeres y hombres tengan la oportunidad de vivir vidas que consideren dignas de ser vividas. Es solo de esta manera que la Gran Recesión puede convertirse en un punto de inflexión histórica, en la oportunidad necesaria para cambiar el modelo productivo y las instituciones, la producción científica y los valores que lo sostienen.

En definitiva, si caminamos hacia una economía que avanza en la privatización de lo público y en los procesos de individualización del riesgo, las oportunidades, el bienestar de las personas e incluso su dignidad dependerá cada vez en mayor medida de su inserción en los mercados. Hasta ahora, esa inserción ha sido muy desigual para los hombres y para las mujeres, que siempre se han insertado de manera más precaria, lo que necesariamente mermará su autonomía y capacidad de diseñar un proyecto vital propio. No obstante, el *sorpasso* de las mujeres a los hombres en educación, la continua terciarización de la economía, la igualación a la baja de las condiciones de trabajo y vida de los hombres para con las mujeres –ambos inmersos en procesos de precarización de la existencia–, o el creciente endeudamiento de la población nos muestran unas mujeres cada vez más segmentadas. Por lo que será cada vez más complicado, independientemente de que los estereotipos de género seguirán haciendo su papel, poder construir un sujeto político feminista que luche por la igualdad de género y por una economía y bienestar más inclusivos, también para los hombres.

Referencias bibliográficas

- ADDABBO, Tindara; Rodríguez-Modroño, Paula; Gálvez, Lina. (2013). “Gender and the Great Recession: Changes in labour supply in Spain”. Dipartimento di Economia Marco Biagi, Università di Modena e Reggio Emilia, *DEMB WorkingPaper Series*, 10.

- ADDABBO, Tindara; Rodríguez-Modroño, Paula; Gálvez, Lina. (2015a). “Gender Differences in Labor Force Participation Rates in Spain and Italy under the Great Recession”. *Revista de Economía Mundial*, 41, 27-47. doi: 10.1016/j.ecosys.2014.10.003

- ADDABBO, Tindara; Rodríguez-Modroño, Paula; Gálvez, Lina. (2015b). “Young People Living as Couples. How Women’s Labour Supply is Adapting to the Crisis. Spain as a Case Study”. *Economic Systems*, 39, 1, 27-42. doi:10.1016/j.ecosys.2014.10.003

- ARROW, Kenneth J. (1972). “Models of Job Discrimination”. En A. H. Pascal (Ed.), *Racial discrimination in economic life* (pp. 83-102). Lexington, MA: Lexington Books.

- BENERÍA, Lourdes (2003). *Gender, Development and Globalization: Economics as If all People Mattered*. New York: Routledge.

- BERIK, Günseli; Kongar, Ebru (2013). “Time Allocation of Married Mothers and Fathers in Hard Times: The 2007-09 US Recession”. *Feminist Economics*, 19, 3, 208-23. doi: 10.1080/13545701.2013.798425

- BETTIO, Francesca; Corsi, Marcella; D’Ippoliti, Carlo; Lyberaki, Antigone; Samek, Manuela; Verashchagina, Alina. (2013). *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- BLYTH, Mark (2013). *Austerity. The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press.

- BRIALES, Álvaro (2015). “El paro como desorden del ordenamiento de la vida cotidiana” en C. Prieto (dir.), *Trabajo, cuidados, tiempo libre y rela-*

ciones de género en la sociedad española (pp. 191-214). Madrid: ediciones Cinca.

• CARBONELL, Montserrat (2005). "Trabajo femenino y economías familiares". En Isabel Morant (dir.), *Historia de las Mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra. Tomo II. El Mundo Moderno, pp. 237-262.

• CARRASCO, Cristina (ed.) (2014). *Con voz propia: La economíaa feminista como apuesta teórica y política*. Madrid: La Oveja Roja.

• DE VRIES, Jean (2008). *The Industrious Revolution: Consumer Demand and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

• DEL MORAL, Lucía; Gálvez, Lina (2016). "Bienestar infantil, capacidades y sostenibilidad de la vida", en Gálvez, L, *La Economía de los Cuidados*. De Culturas, Sevilla, pp.237-276.

• ELSON, Diane (2010). "Gender and the global economic crisis in developing countries: a framework for analysis", *Gender & Development* 18 (2), pp. 201-212.

• ELSON, Diane (2014). "Economic crisis from the 1980s to the 2010s", en Rai, Shirin, M. & Waylen, Georgina, *New Frontiers in feminist political economy*. London: Routledge, pp.189-212.

• FELSTEAD, Alan; Gallie, Duncan; Green, Francis; Inanc, Hande (2013). *Work Intensification in Britain. First Findings from the Skills and Employment Survey 2012*. London: Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies, Institute of Education.

• PHELPS, Edmund S. (1972). "The Statistical Theory of Racism and Sexism". *American Economic Review*, 62, 4, pp. 659-61.

• FONTECHA, Almudena (2015). *Trabajar Igual. Cobrar Igual.* Madrid: UGT.

• FUKUDA-PARR, Sakiko; Heinz, James; Seguino, Stephanie (2013). "Heterodox Macroeconomics Meets Feminist Economics", *Feminist Economics* (July 2013), disponible online, http://www.tandfonline.com/eprint/yMp-

CvrxmfsAdkgIQFtB7/full

• GÁLVEZ, Lina (2013). “Una lectura feminista del austericidio”. *Revista de Economía Crítica* 15, pp. 80-110. Disponible online: revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n15/Crisis-02_linagalvez.pdf

• GÁLVEZ, Lina (2014). “Mujeres y crisis: un análisis feminista de la gran recesión y el austericidio”. En C. Carrasco (ed.), *Con Voz Propia. La economía feminista como apuesta teórica y política*. Madrid: Los libros de Viento Sur.

• GÁLVEZ, Lina (2016a). “La Economía y los trabajos de cuidados”, en Gálvez, L, *La Economía de los Cuidados*. DeCulturas, Sevilla, pp.9-74.

• GÁLVEZ, Lina (2016b). “La organización social del cuidado en España. Un análisis de largo plazo”, en Gálvez, L, *La Economía de los Cuidados*. DeCulturas, Sevilla. pp.75-120.

• GÁLVEZ, Lina; Domínguez-Serrano, Mónica; Rodríguez-Modroño, Paula; Matus, Mauricio (2013). “Time use and children’s well-being: implications for public policies”. *Fiscal Studies,* 34, 3, pp. 373-389. doi: 10.1111/j.1475-5890.2013.12011.x

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2011). “La desigualdad de género en las crisis económicas”. *Investigaciones Feministas,* 2, pp. 113-132. doi: 10.5209/rev_INFE.2011.v2.38607

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2013). “El empleo de las mujeres en la España democrática y el impacto de la Gran Recesión”. Áreas*, Revista Internacional de Ciencias Sociales,* 32, pp. 105-123. Murcia: Universidad de Murcia.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2014). “Gendered impacts of the financial, social and political crisis and austerity measures in Spain”. *The Impact of the crisis on Gender Equality and Women’s Wellbeing in EU Mediterranean countries,* pp. 191-252. Geneva: UNICRI.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2015a). “Las raíces neoliberales de la crisis económica e institucional en España desde un enfoque feminista”. *Pensar desde abajo*, 4, pp. 61-84.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2015b). "Los retos de la crisis económica desde una perspectiva de género". *Gaceta Sindical: Reflexión y Debate*, 24, pp. 111-25.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (2016). "Una crítica desde la economía feminista a la salida austericida de la crisis". *Atlánticas, revista internacional de estudios feministas*, 2016, 1, 1, pp. 8-32.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula (en prensa). "The feminist economics of austerity". En *European austericide*, Routledge, Londres.

• GÁLVEZ, Lina; Rodríguez-Modroño, Paula; Addabbo, Tindara (2013). *The impact of European Union austerity policy on women's work in Southern Europe*. Center for the Analysis of Public Policies (CAPP), 0108, pp. 1-23. Modena: Universita di Modena e Reggio Emilia, Dipartimento di Economia Politica.

• GÁLVEZ, Lina; Torres, Juan (2010). *Desiguales mujeres y hombres ante la crisis financiera*. Icaria, Barcelona.

• GIMÉNEZ-NADAL, J. Ignacio; Molina, José A. (2014). "Regional unemployment, gender, and time allocation of the unemployed". *Review of Economics of the Household*, 12, 1, pp. 105-126. doi: 10. 1007/ s11150-013-9186-9

• GONZÁLEZ, María José; Jurado, Teresa (2015). *Padres y madres corresponsables. Una utopía real*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

• HARCOURT, Wendy (2009). "El impacto de la crisis en las mujeres de Europa Occidental". *AWID Brief*, 7.

• HUFTON, Olwen (1984). "Women without men: widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century", *Journal of Family History*, 1984, 9 (4).

• IVERSEN, Torben; Rosenbluth, Frances (2010). *Women, Work, and Politics: The Political Economy of Gender Inequality*. New Haven, CT: Yale University Press.

• KARAMESSINI, Maria (2014). "Introduction – Women's vulnerability

to recession and austerity: a different crisis, a different context”. En M. Karamessini y J. Rubery (eds.), *Women and austerity,* pp. 3-16. Croydon: Routledge.

• KARAMESSINI, Maria; Rubery, Jill (eds.) (2014). *Women and austerity.* Croydon: Routledge.

• MICHALITSCH, Gabriele (2011). “Austerity promotes gender hierarchies”, en *Social Europe Journal*, 22/02/2011. Disponible online: http://www.social-europe.eu/2011/02/austerity-promotes-gender-hierarchies/

• NUSSBAUM, Martha (2000). *Women and Human Development. The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

• ORTIZ, Isabel; Cummins, Michael (2013). “The Age of Austerity: A Review of Public Expenditures and Adjustment Measures in 181 Countries”. *Initiative for Policy Dialogue and the South Centre Working Paper,* March 2013. Disponible online: policydialogue.org/files/publications/Age_of_Austerity_Ortiz_and_Cummins.pdf

• PÉREZ-OROZCO, Amaia (2011). Crisis multidimensional y sostenibilidad de la vida. En *Investigaciones Feministas*, 2.

• RAI, Shirin M; Hoskyns, Catherine; Thomas, Dania (2011). “Depletion and Social Reproduction”. *CSGR WorkingPaper* 274/1, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation, Department of Politics and International Studies, University of Warwick.

• REICH, Robert (2015). “The Upsurge in Uncertain Work”. *Social Europe,* 25/08/2015. *https://www.socialeurope.eu/2015/08/the-upsurge-in-uncertain-work/* [Último acceso: 11/08/2016].

• RODRÍGUEZ-MODROÑO, Paula (2012). “Tipología de perdedoras en las crisis económicas de los siglos XX y XXI”. *Actas de las XIII Jornadas de Economía Crítica,* pp. 530-544.

• RODRÍGUEZ-MODROÑO, Paula (2014). “Gender impacts of the crises in Spain”. *Wide Switzerland Conference Feminist Perspectives on Responses to the Crises in Ecology and (Care) Economy*. Berna, 30 de octubre de 2014.

- RUBERY, Jill (2013). "From 'women and recession' to 'women and austerity': a framework for analysis". En Karamessini Maria, Rubery Jill (eds), *Women and austerity*. Croydon: Routledge, pp. 17-36.

- RUBERY, Jill (2015). "Austerity, the Public Sector and the Threat to Gender Equality". *The Economic and Social Review*, 46, 1, pp. 1–27.

- RUBERY, Jill (comp.) (1993). *Las mujeres y la recesión*. Colección Economía y Sociología del Trabajo, 64. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

- RUBERY, Jill; Rafferty, Anthony (2013). "Women and recession revisited". *Work Employment and Society,* 27 (3), pp. 414-432

- SABARWAL, Shwetlena; Sinha, Nistha; Buvinic, Mayra (2011): "How Do Women Weather Economic Shocks? What We Know". En *Economic Premise,* 46. World Bank.

- SEN, Amartya (1985). *Commodities and capabilities.* Amsterdam: North-Holland.

- SEVILLA-SANZ, Almudena (2015). *Routine-Biased Technological Change and the Intensification of Work: Evidence from Time Diary Data*. Seminar at the University of Oxford, 15 de junio de 2015.

- TILLY, Louise; Scott, Joan Wallace (1978). *Women, Work and Family*. Holt: Rinehart and Winston.

- TORNS, Teresa (1997). "Los servicios de proximidad: algunos interrogantes sobre un nuevo yacimiento de empleo femenino". En *Revista de Treball Social* 147, pp. 1-47.

- TORRES, Juan (2015). "Diagnóstico económico". En Torres, Ontiveros y Lacalle, *Hablando se entiende la gente.* Barcelona: Deusto.

- VILLA, Paola; Smith, Mark (2014). "Policy in the time of crisis: employment policy and gender equality in Europe". En M. Karamessini y J. Rubery (eds.), *Women and austerity,* pp. 273-294. Croydon: Routledge.

- WAJCMAN, Judy (2015). *Pressed for Time: The Acceleration of Life in Digital Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.

• WALL, Richard (1990). “Trabajo, bienestar y familia: una ilustración de la economía familiar adaptativa”. En Ll. Bonfield, R. Smith y K. Wrightson (eds.), *El mundo que hemos ganado. Estudios sobre población y estructura social,* Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, pp. 325-365.

• YOUNG, Brigitte (2010). “The Gendered Dimension of Money, Finance and the Subprime Crisis”, en C. Bauhardt y G. Caglar (eds.), *Gender and Economics*. Feministische Kritik der Politischen Ökinomie. Wiesbaden: VS Verlag für sozial Wissenschaft.

capítol 2

CARTOGRAFIA DE LA FEMINITZACIÓ DE LA POBRESA A CATALUNYA

Francesc Valls Fonayet
Càtedra d'Inclusió Social de la Universitat Rovira i Virgili

1. Presentació. Una anàlisi necessària

Aquest capítol realitza una radiografia actualitzada sobre el risc de pobresa monetària a Catalunya a partir de les dades desagregades per homes i dones.

Tot i que les dades constaten que la pobresa té més incidència en les dones que en els homes, cal alertar que la perspectiva de gènere no sempre ha estat present en els estudis de pobresa com sí que ho han estat altres variables socials i demogràfiques com l'edat, el nivell d'estudis o la relació amb l'activitat. Això es deu, almenys en part, a l'existència de biaixos en els indicadors disponibles, que tendeixen a ocultar una part de la vulnerabilitat que afecta específicament a les dones (Tortosa, 2001, 2002, 2009; De la Cal, 2009; López Larrea, 1989; Andersen i Larsen, 1998; Espinar i Mateu, 2007).

Una conseqüència d'aquest biaix ha estat la constatació que, tot i la desigual posició d'homes i dones davant dels factors de risc (Benería, 1992; Maruani, 2007), especialment en la relació amb el mercat de treball productiu i en l'accés a la protecció social, les diferències en termes de pobresa entre uns i altres poden no haver semblat numèricament prou rellevants com per justificar la necessitat d'ampliar i aprofundir en aquest camp d'estudi, incorporant aquesta perspectiva de gènere.

Però, com apunten Belzunegui et al. (2012), això es deuria més a una problemàtica metodològica que empírica. Les dades i els indicadors de què disposem actualment per mesurar la pobresa podrien estar reflectint una realitat a mitges, ja que l'assignació de la condició d'individus en risc de pobresa es realitza tenint en compte la totalitat dels ingressos amb què compta la llar on conviuen, independentment de qui els aporti i de qui en tingui un major control. És a dir, aquesta aproximació metodològica no

permet observar –per exemple– les pautes de desigualtat entre gèneres o entre generacions que es donen dins d'una mateixa llar.

En aquest capítol intentarem donar resposta a tot això que plantegem. D'entrada, descriurem la situació actual de risc de pobresa entre homes i dones a Catalunya, i la contextualitzarem a nivell europeu. A més, realitzarem l'anàlisi desagregada per a algunes de les variables socialment estructuradores: l'edat, el nivell d'estudis, la relació amb l'activitat i l'estat civil. Finalment mostrarem els resultats que es produeixen, en homes i en dones, en assumir una altra metodologia de mesura de la pobresa, que deixa d'estar basada en la renda conjunta de la llar per estar-ho en els ingressos individuals. Aquesta metodologia, per tant, permet aproximar-nos a la situació de dependència (o subordinació) monetària de les dones dins de les seves llars i, al nostre entendre, resulta un complement que augmenta la capacitat explicativa dels indicadors convencionals de mesura de la pobresa quan s'estudien variables com el gènere.

2. Font metodològica: l'Enquesta de Condicions de Vida

Els resultats que publiquem aquí provenen de l'anàlisi de les microdades de l'Enquesta de Condicions de Vida (ECV). L'ECV és una enquesta anual d'àmbit europeu que té com a principal objectiu produir dades comparatives sobre la distribució d'ingressos, la pobresa i l'exclusió social de la població. Té l'impuls del reglament europeu (CE) número 1177/2003 del Parlament Europeu i del Consell, i està emmarcada posteriorment per diversos reglaments comunitaris sota el projecte EU-SILC (*European Union Statistics on Income and Living Conditions*), per la qual cosa permet obtenir resultats comparables entre els països de la Unió Europea. A nivell estatal, l'organisme encarregat de produir aquestes dades és l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

Per acabar, volem incidir amb una mica més de profunditat en els que creiem que són els principals avantatges i inconvenients de l'ús de l'ECV per a l'anàlisi de la vulnerabilitat social. En destaquem tres avantatges i tres inconvenients.

El primer avantatge associat a l'ECV és la mida de la mostra utilitzada, que fa que les dades referents a Catalunya siguin estadísticament representatives del conjunt de població catalana. A més, la mostra és suficientment gran per a efectuar classificacions de la població sense perdre validesa estadística en la pràctica totalitat de variables. Quan en alguna de les anàlisis hem interpretat que la desagregació era suficientment gran com per a posar en perill aquesta validesa, hem incorporat un text indicatiu alertant d'aquest risc. Quan el nombre d'unitats mostrals d'una categoria ha estat inferior a 20 hem optat per no publicar la dada, seguint les indicacions del Reglament (CE) 1982/2003 de la Comissió de les Comunitats Europees. Quan el nombre d'unitats mostrals s'ha situat entre 20 i 49 ho hem indicat al text.

El segon avantatge és la possibilitat de comparació territorial a escala europea, ja que el qüestionari de captació de dades està harmonitzat a nivell europeu.

El tercer avantatge és la possibilitat de comparació temporal donat el caràcter anual de l'ECV. Concretament, l'ECV es posà en marxa el 2004 i ofereix dades anuals des d'aquell moment. En aquest document ens basem en les dades del període 2009-2015.

Per tots aquests motius, l'ECV és actualment la font d'informació de major qualitat per a l'estudi d'aquest tipus de fenòmens. Tot i així, hem d'assenyalar també l'existència d'algunes mancances:

La primera mancança és que l'ECV té com a objecte d'estudi les llars privades i els individus que hi viuen. En queden fora, per tant, els individus que no viuen en una llar particular. En aquest sentit, no és un instrument que doni informació sobre altres realitats que formen part del fenomen de la pobresa, com el sensellarisme, que cal ser abordat mitjançant dissenys metodològics alternatius a l'ECV.

En segon lloc, cal tenir en compte que des d'un punt de vista territorial la unitat mínima d'anàlisi és el conjunt de Catalunya. No es poden realitzar anàlisis específiques a nivells territorials inferiors, ja que requeririen un augment de la mida de la mostra.

Per últim, donada la seva visió global, no permet aprofundir en determinades dimensions que serien rellevants per a estudis focalitzats, com el cas

del gènere (per exemple, en l'ús del temps o la distribució de les tasques de cura i de reproducció).

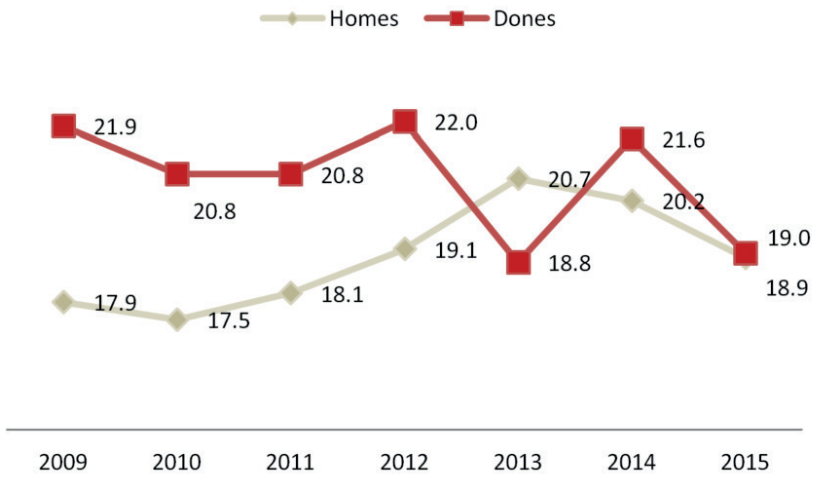
Sigui com sigui, concloem que els avantatges en l'ús de l'ECV superen clarament els inconvenients i, per tant, entenem que l'ECV és l'instrument actualment més adequat per a l'estudi de la pobresa.

3. Risc de pobresa des d'una perspectiva de gènere: la situació de Catalunya en el context europeu

Una de les anàlisis fonamentals en l'estudi de la pobresa és el recompte o quantificació del volum de població que es troba per sota del llindar de pobresa. A Catalunya, aquesta anàlisi revela que la taxa es situa al voltant d'una de cada cinc persones en els darrers anys (19% el 2015, el registre més baix des de 2009); amb una lleugera tendència a l'alça, d'un punt percentual, entre 2010 i 2014, i una reducció d'1,9 punts entre 2014 i 2015. En números absoluts, l'any 2015 hi havia a Catalunya 1.400.000 persones en risc de pobresa.

El risc de pobresa es troba, de manera prolongada, més present entre el col·lectiu de dones, si bé la distància en relació als homes s'ha anat reduint progressivament. El 2015, un 19,0% de les dones a Catalunya es trobava en risc de pobresa (aproximadament 714.000, en números absoluts) per un 18,9% dels homes (uns 686.000). És la distància més reduïda dels darrers anys entre un i altre col·lectiu, fruit de l'estancament dels nivells de pobresa femenina fins i tot per sota dels registrats el 2009, i del creixement de la incidència de la pobresa entre els homes, la qual –tot i el descens que es visualitza des de l'any 2013 a la Gràfica 1– es manté per sobre dels registres de l'inici de la crisi. En conseqüència, la desigualtat en el risc de pobresa entre sexes s'ha reduït dels 4 punts registrats l'any 2009 als escassos 0,1 punts el 2015.

Gràfica 1. Risc de pobresa segons sexe. Catalunya (llindar català). 2009 a 2015.

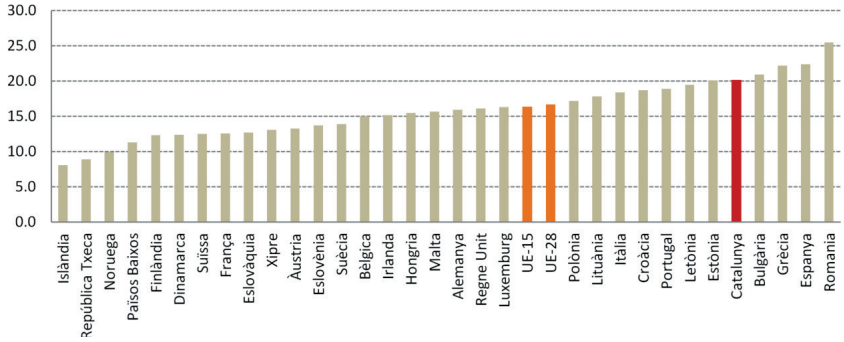

Font: elaboració pròpia a partir de les microdades de l'Enquesta de Condicions de Vida

A Catalunya, les taxes de risc de pobresa masculina i femenina són, l'any 2014[1], de les més elevades del mapa europeu: la primera només és inferior a la de quatre països (Romania, Espanya, Grècia i Bulgària), mentre que la segona ho és a la de sis (els anteriors, més Bulgària i Letònia). En tots dos casos, els registres es situen per sobre dels promitjos comunitaris, com s'aprecia a les Gràfiques 2 i 3: en 3,6 punts percentuals per sobre de la taxa de pobresa masculina de la UE-15 i en 4 punts percentuals en el cas de la femenina.

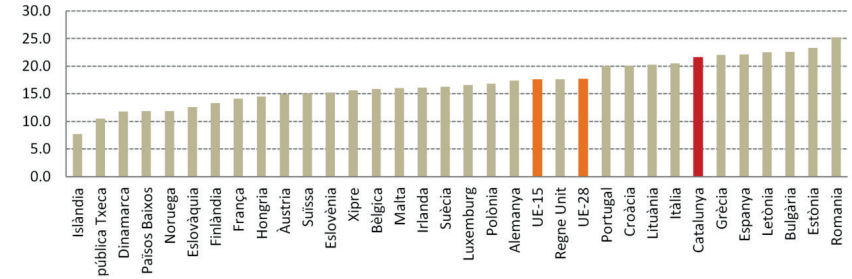
[1] En aquest cas ens referim a les dades de l'any 2014 ja que hi ha diversos països que encara no disposen dels seus registres de l'any 2015.

Gràfica 2. Risc de pobresa entre la població masculina. Catalunya i països europeus.

Font: elaboració pròpia a partir de les microdades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Eurostat

Gràfica 3. Risc de pobresa entre la població femenina. Catalunya i països europeus.

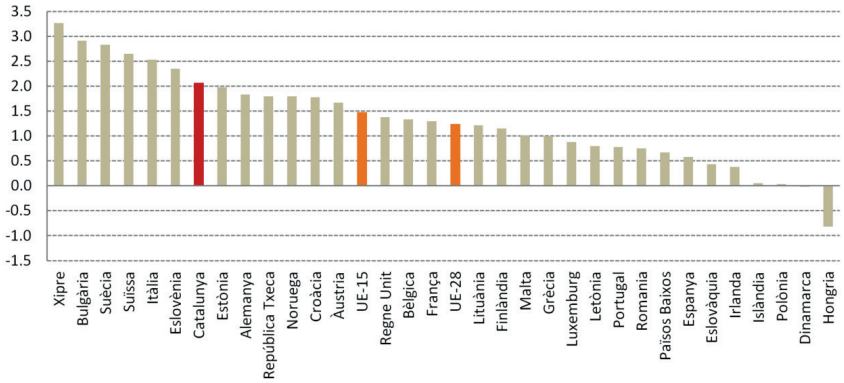

Font: elaboració pròpia a partir de les microdades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Eurostat

Durant aquests darrers anys, Catalunya presenta una elevada desigualtat pel que fa al diferencial entre el risc de pobresa masculina i femenina. De mitjana, en el període que va del 2009 al 2014, la distància en el risc de pobresa ha estat de 2,1 punts percentuals superior en les dones, una dada superior a la comunitària (1,5 punts en el cas de la UE-15) i a la de vint-i-

cinc dels trenta-un països europeus analitzats[2]. En aquest cas, tan sols sis països presenten una major desigualtat en el risc de pobresa entre ambdós sexes, sempre amb uns registres més elevats entre les dones, com s'observa a la Gràfica 4. Des d'un punt de vista longitudinal, tot i que l'afectació de la pobresa entre la població masculina ha crescut en 2,3 punts entre 2009 i 2014, en deu països europeus aquest creixement ha estat superior. Pel que fa a la població femenina, l'estancament d'aquest registre a Catalunya ha fet que en l'evolució entre 2009 i 2014 hi hagi fins a dinou dels trenta-un països analitzats que han patit un major augment de la incidència de la pobresa entre les dones.

Gràfica 4. Diferència percentual en el risc de pobresa segons sexe (valors positius indiquen major risc de pobresa entre la població femenina i valors negatius indiquen major risc de pobresa entre la població masculina). Catalunya i diversos països europeus. Mitjana del període 2009-2014.

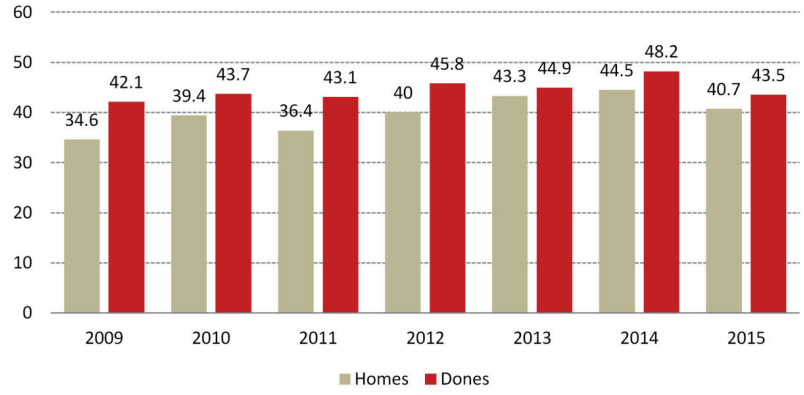
Font: elaboració pròpia a partir de les microdades de l'Enquesta de Condicions de Vida i Eurostat

[2] Com hem indicat, no podem incloure la comparativa per al 2015 ja que molts països encara no han oficialitzat les seves dades sobre pobresa en el moment de tancament d'aquest capítol (juliol de 2016). En tot cas, el 2015 a Catalunya s'ha registrat un reequilibri en el diferencial de pobresa entre homes i dones (la distància ha estat de només 0,1 punts), per la qual cosa s'espera que s'hagi tendit a un major acostament als estàndards comunitaris o, fins i tot per primera vegada en anys, que la desigualtat a Catalunya sigui inferior a la comunitària.

Les dades mostrades fins ara fan referència al risc de pobresa una vegada comptabilitzada la totalitat de la renda disponible de la llar. Si excloguéssim les prestacions socials (és a dir, si incorporéssim només les fonts de renda vinculades, bàsicament, a l'activitat laboral i als rendiments del patrimoni), el risc de pobresa augmentaria considerablement: en les dones estaria sempre per sobre del 40% des del 2009 (43,5% el 2015) i en els homes ho estaria des de l'any 2012 (40,7% el 2015). En la comparativa europea, Catalunya es trobaria l'any 2014 en vuitena posició amb major risc de pobresa abans de prestacions socials, tant per a homes com per a dones. Això significa que la posició en l'escala europea empitjora un cop incorporem les prestacions socials, degut a que aquí tenen una menor capacitat protectora en relació a la majoria de països comunitaris.

D'altra banda, malgrat que el risc de pobresa abans de prestacions socials sempre és superior en les dones, en els darrers anys ha tendit a equilibrar-se progressivament; a causa, sobretot, de l'augment que es registra en el col·lectiu masculí (de 6,1 punts entre 2009 i 2015). Una explicació factible d'aquest reequilibrament és l'empitjorament de la posició dels homes al mercat de treball (especialment amb l'augment de l'atur), que ha tendit a igualar-se a la de les dones.

Gràfica 5. Risc de pobresa segons sexe, abans de transferències socials. Catalunya. 2009-2015.

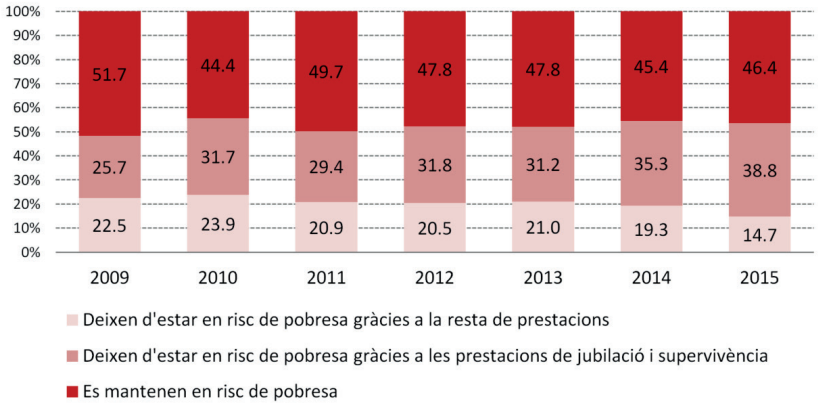
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

Si comparem aquestes dades amb les de la Gràfica 1 veiem que a Catalunya les prestacions socials aconsegueixen treure de la pobresa més de la meitat de la població que estaria afectada: pel 2015, redueixen la pobresa d'un 56,3% en les dones i d'un 53,6% en els homes; uns registres que són 8,3 punts superiors als de 2009 en el cas de les dones i 5,3 punts en el cas dels homes.

S'ha produït, per tant, un augment de l'impacte de les prestacions socials en la lluita contra la pobresa. Això ha permès que l'agreujament de la vulnerabilitat social, sobretot pel deteriorament del mercat de treball, no es traduís en un augment proporcional del risc de pobresa. En tot cas, no totes les prestacions socials juguen el mateix rol. La major part d'aquest efecte el devem a les pensions de jubilació i supervivència, que han augmentat l'impacte en la reducció del risc de pobresa entre 2009 i 2015: de 25,7 a 38,8 punts en el cas dels homes, i de 33,0 a 42,8 punts en el cas de les dones. En canvi, la resta de prestacions (incloses les de desocupació) estan perdent capacitat protectora davant la pobresa: mentre que l'any 2009 aquestes prestacions eren les responsables d'un 46,7% i d'un 31,2% dels casos en què homes i dones –respectivament– abandonaven el risc de pobresa gràcies a les prestacions socials, el 2015 ja només ho són d'un 27,5% i d'un 24,1%.

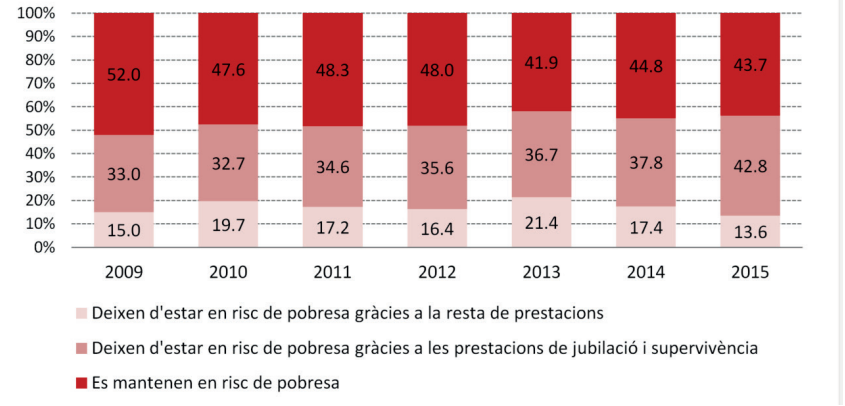
En aquest punt cal alertar de les dificultats que troben les dones per accedir a prestacions socials que les ajudin a sortir de la pobresa més enllà de les de jubilació i supervivència. Unes prestacions de jubilació i supervivència que, d'altra banda, majoritàriament corresponen als cònjuges, aspecte que prolonga la situació de dependència econòmica en les dones: per exemple, mentre un 91,7% dels homes de 65 anys o més declarava rebre una prestació de jubilació el 2015, només es trobava en la mateixa situació un 61,9% de les dones.

Gràfica 6. Situació respecte a la pobresa en funció de la percepció de prestacions socials, per cada 100 individus. Població masculina. Catalunya. 2009 a 2015.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

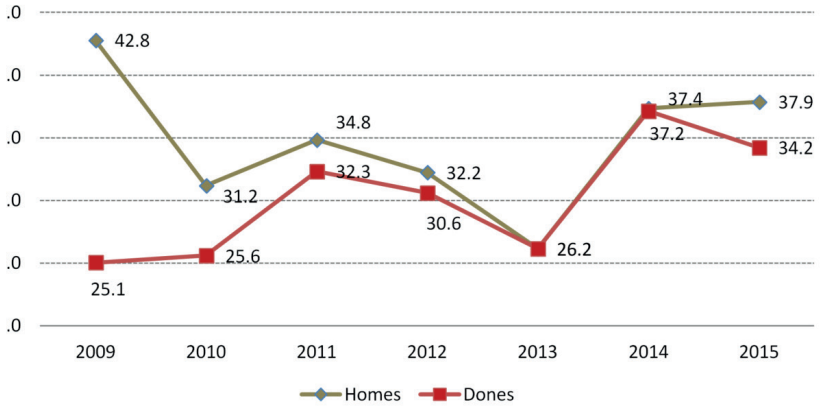
Gràfica 7. Situació respecte a la pobresa en funció de la percepció de prestacions socials, per cada 100 individus. Població femenina. Catalunya. 2009 a 2015.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

Les dades tractades fins ara fan referència a l'anàlisi més habitual en relació a la pobresa: el recompte de població que es troba per sota del llindar i la seva comparació respecte al total de població. Ara bé, no aporten informació sobre la intensitat de la pobresa, és a dir, sobre la distància que les separa del llindar. La Gràfica 8 mostra els valors de la bretxa de pobresa (que mesura la distància que separa la renda mediana de les llars en risc de pobresa respecte al mateix llindar) i evidencia que, tot i que l'evolució és relativament irregular, en aquest cas la intensitat de la pobresa ha tendit a ser superior entre la població masculina. Malgrat que els anys 2013 i 2014 la diferència es va reduir fins al punt de ser gairebé inexistent, el 2015 ha tornat a ampliar-se: la intensitat de la pobresa és del 37,9% en el cas dels homes i del 34,2% en el de les done; donant lloc a una distància aproximada de 3.310 euros anuals en els homes i de 3.660 euros en les dones per a escapar de la pobresa. Per a la comparativa europea hem de tornar a les dades del 2014: en el cas dels homes Catalunya presenta el segon registre més elevat d'intensitat de la pobresa dels països comunitaris (per darrere de Romania), mentre en el cas de les dones, no trobem cap altre país comunitari amb una intensitat de pobresa tan elevada. No és un fet estrany, ja que des de 2009 tant la intensitat de pobresa masculina com la femenina s'han situat en l'escala superior: en tres dels sis anys en el cas de la femenina, i en dos dels sis en el de la masculina. Cap altre país europeu va registrar una intensitat de pobresa tan alta com l'existent a Catalunya.

Gràfica 8. Bretxa de la pobresa (expressada en percentatge del llindar), segons sexe. Catalunya. 2009 a 2015

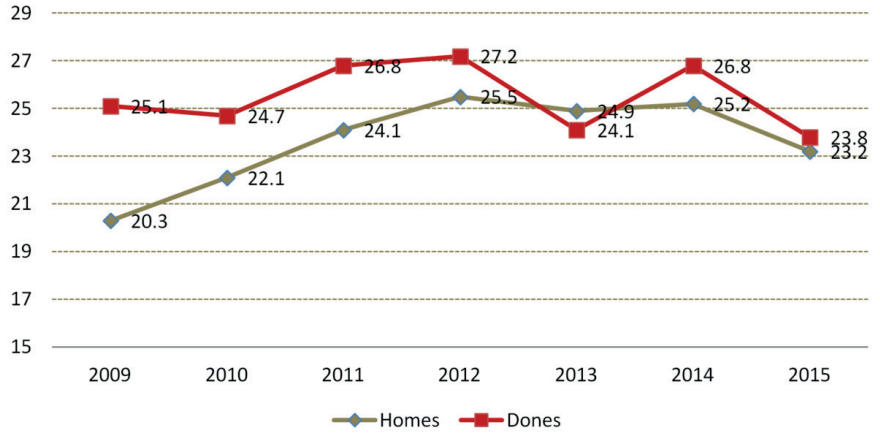

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

A banda de l'indicador de pobresa monetària, en el marc de l'estratègia Europa 2020 l'oficina estadística de la Unió Europea ha presentat una nova proposta de mesura de la vulnerabilitat social que va més enllà de l'anàlisi de la renda monetària. Es tracta de la taxa de risc de pobresa o exclusió social (AROPE, l'acrònim en anglès), que identifica els individus que estan afectats almenys per una d'aquestes tres problemàtiques: a) viure en una llar en situació de pobresa monetària, aspecte que hem vist fins ara; b) viure en una llar amb molt baixa intensitat del treball (per sota del 20% del total potencial de la llar en els membres de 18 a 59 anys); i c) patir privació material severa en almenys quatre indicadors proposats sobre nou possibles (no tenir capacitat per afrontar despeses imprevistes, no poder anar de vacances almenys una setmana a l'any; haver tingut retards en el pagament de despeses relacionades amb l'habitatge principal en els darrers 12 mesos, no poder-se permetre un àpat de carn, pollastre o peix almenys cada dos dies, no poder-se permetre disposar de rentadora, no poder-se permetre disposar de TV, no poder-se permetre disposar de telèfon, no poder-se permetre disposar d'un automòbil).

La tendència, que es pot observar a la Gràfica 9, és similar a l'observada en el cas de la pobresa monetària (en part a causa de la importància que aquest ítem té sobre el còmput global de l'indicador AROPE): el risc de pobresa i exclusió social és constantment superior entre les dones (23,2% d'afectació entre els homes i 23,8% entre les dones, l'any 2015), a excepció de l'any 2013; però les diferències s'han anat reduint progressivament: de 4,8 punts entre ambdós sexes l'any 2009 a 0,6 punts el 2015. En números absoluts, les dades de l'any 2015 revelen l'existència de 893.000 dones i 845.000 homes afectats per almenys algun d'aquests indicadors.

Gràfica 9. Risc de pobresa o exclusió social (AROPE), segons sexe (les dades de pobresa es basen en el llindar català). Catalunya. 2009 a 2015.

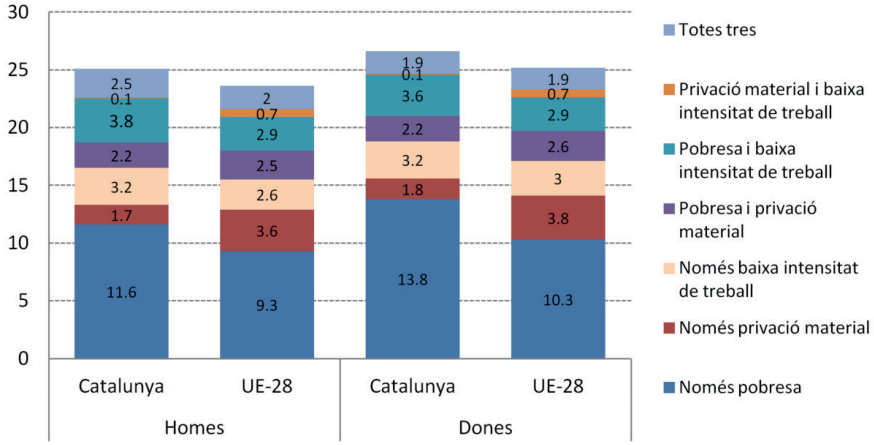

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

En el context europeu, Catalunya presenta una afectació moderada; el 2014 es situava en tretzena posició amb major grau d'afectació, posició que es reproduïa tant en el col·lectiu masculí com al femení. L'evolució longitudinal sí que presenta diferències entre sexes en la comparativa europea: mentre que l'augment de la taxa AROPE per al sexe femení a Catalunya és moderada (amb dotze països on aquesta ha augmentat més que aquí), en el cas del sexe masculí és substancial (només tres països han vist com augmentava més la taxa AROPE en els homes entre 2009 i 2014).

Com hem dit, a Catalunya els valors de la taxa AROPE estan determinats en gran part per la generalització de la pobresa monetària, ja sigui en solitari o combinada amb algun dels altres dos tipus d'afectació: vuit de cada deu persones (homes i dones, a nivell similar) afectades per la taxa AROPE a Catalunya pateixen pobresa monetària, mentre que a la UE-28 només en són set de cada deu. La baixa intensitat en el treball presenta uns registres similars als de la UE-28, a excepció de la població masculina, amb uns valors que a Catalunya són lleugerament superiors. En canvi, la privació material està força menys generalitzada: com a màxim, una de cada quatre persones viuen a Catalunya en una llar afectada per privació material, mentre que a nivell comunitari els valors augmenten fins gairebé quatre de cada deu. En aquest sentit, s'evidencia que bona part de la vulnerabilitat social a Catalunya es concentra en l'àmbit monetari i que, a la vegada, existeix una certa dissociació entre aquesta vulnerabilitat monetària i la present en altres àmbits materials.

Gràfica 10. Percentatge de població afectada pels diferents ítems de la Taxa AROPE, segons sexe (les dades de pobresa es basen en el llindar català). Catalunya i UE-28.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

D'altra banda, en les dones és més habitual trobar-se en risc de pobresa de manera exclusiva, és a dir, sense que aquesta vingui compaginada amb cap dels altres dos factors de vulnerabilitat (13,8% sobre el total de població femenina i 51,9% sobre el total de població afectada per la taxa AROPE), i ho és en major mesura que entre la població masculina (11,6% sobre el total de població i 46,2% sobre la població afectada per la taxa AROPE).

Aquest comportament entra en coherència amb altres indicadors de vulnerabilitat que apunten a la idea que la problemàtica econòmica o vinculada a la capacitat monetària està tradicionalment vinculada en major mesura a l'esfera femenina. Per exemple, el 2015 un 5,8% de les dones declarava que no podia substituir la roba feta malbé (per un 4,2% dels homes), mentre en un 30,3% de les llars encapçalades per una dona arribaven a final de mes amb dificultats o moltes dificultats (per un 27% de les encapçalades per un home). En canvi, altres indicadors no estrictament vinculats a les carències monetàries no mostren uns resultats tan perjudicials per a les dones, especialment aquells relacionats amb el vincle social: per exemple, només un 2,6% de les dones declarava el 2015 no tenir ningú amb qui parlar de temes personals, i un 4,7% declarava no tenir familiars, amistats o veïns/es a qui demanar ajuda, mentre els percentatges entre els homes són del 4,3% i del 4,9% respectivament. En aquesta mateixa línia, els indicadors de sensellarisme també apunten cap a aquesta direcció, amb una forta masculinització –encara– d'aquest col·lectiu.

4. El risc de pobresa masculina i femenina a Catalunya desagregat per perfils socials i demogràfics

Encarem ara l'anàlisi de la situació[3] de pobresa monetària en homes i do-

[3] Hem decidit no incloure una anàlisi específica sobre el lloc de naixement o la nacionalitat a causa de les limitacions provinents de l'ECV, que només desagrega aquesta informació en tres categories: a) Estat espanyol; b) Resta de la Unió Europea (UE); i c) Resta del món. A més, en la segona categoria la mida mostral és inferior a 50 casos en homes i en dones, aspecte que limita la robustesa dels resultats des d'un punt de vista de la representativitat. En tot cas, les dades apunten a un evident major risc de pobresa entre les dones nascudes fora de la UE (50,8% el 2015, per un 45,9% entre els homes), si bé no ens permet aprofundir més en els orígens concrets.

nes i ho fem, en aquest apartat, de manera desagregada segons alguns dels principals perfils sociodemogràfics, com són l'edat, el nivell formatiu, la relació amb l'activitat i l'estat civil.

4.1. L'edat

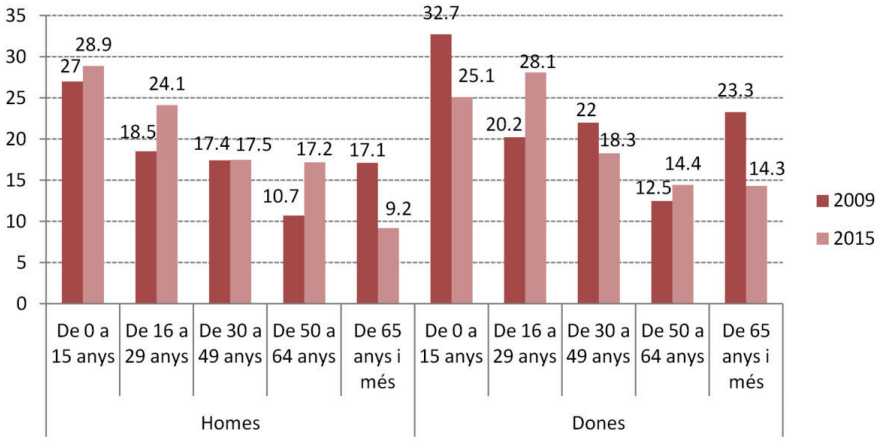
Entre 2009 i 2015, el risc de pobresa ha augmentat per a tots els grups d'edat entre els homes, a excepció del col·lectiu de 65 anys i més, que ha gaudit d'una reducció substancial d'aquest indicador. En canvi, en les dones l'evolució ha estat menys clara: dos grups d'edat han vist augmentar el seu risc de pobresa (dones de 16 a 29 i de 50 a 64 anys) i tres l'han pogut reduir, tenint com a conseqüència un cert estancament en el risc de pobresa total, cosa que ha afavorit un reequilibri entre les taxes de pobresa masculina i femenina. Més enllà d'aquesta idea general, la Gràfica 11 disposa aquesta informació i ens ofereix dues altres conclusions que, al nostre entendre, són igualment rellevants.

La primera és que, sigui quin sigui el sexe, a mesura que s'avança en el cicle vital s'afronta un menor risc de pobresa. En aquest sentit, si ens fixem en els grups d'edat situats als extrems, el 2015 el risc de pobresa entre la població menor de 16 anys era del 28,9% en els homes i del 25,1% en les dones; mentre en la població de 65 anys i més era dues terceres parts inferior per als homes (9,2%) i una tercera part en les dones (14,3%). Aquest comportament manté una progressivitat gairebé lineal, però cal assenyalar dos matisos. D'entrada, que l'any 2009 aquest comportament ja es produïa, però limitat a la població de menys de 65 anys, ja que la població de 65 anys i més presentava uns nivells de pobresa superiors (del 17,1% en els homes i del 23,3% en les dones). Un segon matís fa referència al col·lectiu de dones de 16 a 29 anys: és el grup d'edat amb major risc de pobresa entre el total de dones (28,1% l'any 2015), aquell on més ha augmentat aquest risc de pobresa femenina (gairebé en un 40% en sis anys) i el segon grup d'edat amb major diferència absoluta en el risc de pobresa en relació als homes (4 punts percentuals), només per darrere del grup de població de 65 anys i més. És, doncs, un dels col·lectius més perjudicats per l'evolució del sistema social i econòmic dels darrers anys, i ho és tant en comparació amb la resta de grups d'edat femenins com en relació al mateix grup d'edat masculí.

La segona conclusió és que, per regla general, a igual edat el risc de pobresa acostuma a ser superior entre les dones que entre els homes; i com acabem d'indicar, l'any 2015 ho és especialment entre la població jove (de 16 a 29 anys) i la d'edat més avançada (de 65 anys i més). Això sí, si bé l'any 2009 aquesta tendència es compleix en la totalitat de categories d'edat, el 2015 han aparegut les excepcions de les poblacions de 0 a 15 anys i la de 50 a 64 anys, que presenten un major risc de pobresa entre els homes; en el primer cas sense un factor explicatiu aparent i en el segon per l'impacte de la crisi en aquest col·lectiu masculí.

En tot cas, s'evidencia que en aquells grups on ha augmentat la vulnerabilitat (com les persones joves) aquesta ho ha fet en major mesura entre les dones, mentre que en aquells grups on la situació ha millorat (com la població de 65 anys i més) n'han estat més beneficiats els homes.

Gràfica 11. Risc de pobresa segons sexe i grup d'edat. Catalunya.

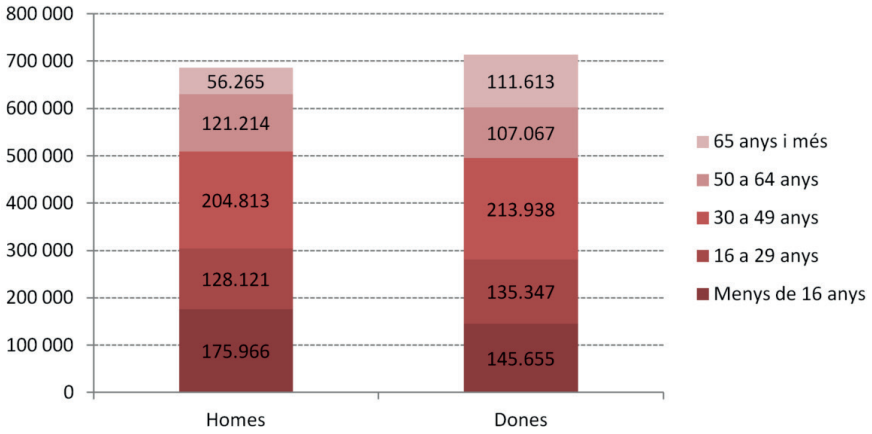
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

Les dades de la Gràfica 11 focalitzen l'anàlisi en el risc de pobresa que presenten els grups d'edat. Malgrat això, no hem abordat l'estudi de la com-

posició de la població en risc de pobresa, on a més del risc de pobresa s'hi involucra un altre factor: el pes demogràfic. Quan tenim en compte aquest element (Gràfica 12), amb dades del 2015 veiem que la major part de la població en risc de pobresa (tres de cada deu, tant per a homes com per a dones) es troba en la franja de 30 a 49 anys, tot i que aquesta mateixa franja no és de les que presenta un major risc de pobresa. Això s'explica per l'extraordinari volum demogràfic d'aquesta població, nascuda entre els anys 1966 i 1985 i que engloba la totalitat de l'explosió demogràfica de finals de la dècada de 1960 i de 1970. Els grups de població infantil i juvenil són, respectivament, els següents més representats. En el cas de la població infantil, a més, la diferència és substancial: aproximadament 30.000 nens més en risc de pobresa que nenes. L'explicació, a banda d'un major risc de pobresa masculina en aquesta franja d'edat el 2015, es deu també al tradicional major pes demogràfic masculí en els primers anys de vida (amb dades del padró de 2015, a Catalunya hi havia aproximadament 37.000 nens més que nenes entre 0 i 15 anys). Aquesta masculinització, que s'allarga fins ben entrada la població juvenil, també fa que el volum d'individus de 16 a 29 anys en risc de pobresa sigui similar en homes i dones, amb una diferència de només uns 7.000 casos, quan el risc de pobresa és fins a 4 punts percentuals superior a les dones.

Les franges d'edat més avançades, en canvi, tenen un pes poc nombrós entre el conjunt de la població en risc de pobresa. La franja de 50 a 64 anys representa un 17% i un 15,7% de la població masculina i femenina que es troba per sota del llindar de pobresa, mentre que la població de 65 anys i més (tot i contemplar la franja més àmplia d'edats) només en representa un 8,2% i un 15,6%. En aquest darrer cas s'hi conjuguen les baixes taxes de pobresa i un menor pes demogràfic, especialment a nivell masculí, que fa que el volum d'homes de 65 anys i més en risc de pobresa (56.256) sigui aproximadament la meitat que el de les dones (111.613).

Gràfica 12. Composició de la població en risc de pobresa segons sexe i grup d'edat. Números absoluts. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

4.2. El Nivell formatiu

Una segona variable clau en termes d'estructuració social és el nivell d'estudis assolits, que és rellevant tant pel que fa a la qualificació personal com a la possibilitat d'accedir a un segment d'ocupacions de major qualitat en el mercat laboral. En aquest cas hem delimitat l'estudi a la població de 16 a 64 anys i que ja no està estudiant[4].

Les dades apunten a un comportament que es reprodueix en ambdós sexes: tant per a homes com per a dones, a un major nivell formatiu li correspon de manera progressiva un menor risc de pobresa. L'any 2015 el risc de

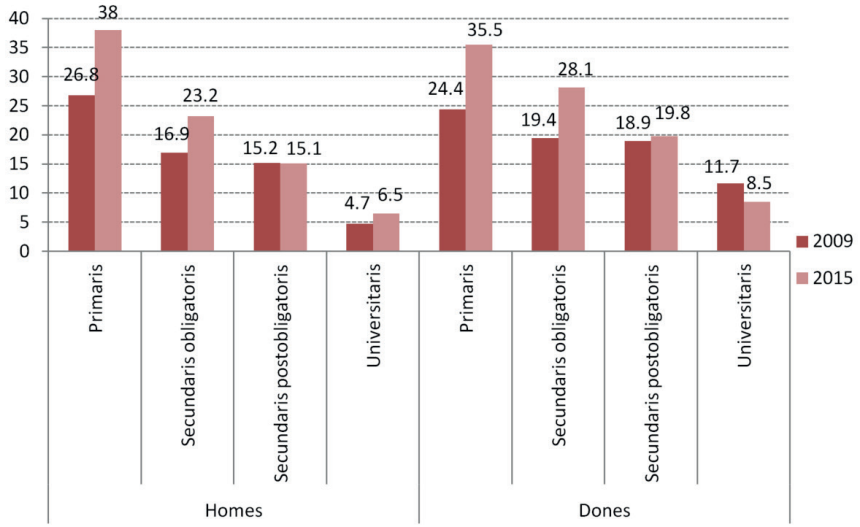
[4] Hem obviat la població de 65 anys i més perquè és una població que rep una protecció considerable per part de les prestacions socials, com hem vist, a la vegada que presenta grans bosses de població amb nivell formatiu bàsic. Aquesta conjunció afavoria una lectura esbiaixada dels resultats ja que es podia donar a entendre que el fet de disposar d'estudis bàsics era un factor de protecció per a la població, quan en realitat el seu menor risc de pobresa s'explica més a un factor d'edat: la major part de població amb estudis primaris pertany, precisament, a aquesta franja d'edat. D'altra banda, hem considerat exclusivament la població que declarava no estar estudiant en el moment de l'enquesta, per acostar-nos als casos en què el nivell d'estudis assolit era el definitiu.

pobresa entre els homes amb estudis universitaris és 5,8 vegades inferior en relació als homes amb estudis primaris; 3,6 vegades en relació als homes amb estudis secundaris obligatoris i 2,3 vegades en relació als homes amb estudis secundaris postobligatoris. En el cas de les dones, disposar d'estudis universitaris possibilita, el 2015, registrar un risc de pobresa 4,2 vegades inferior al de les dones amb estudis primaris, 3,3 vegades inferior en relació a les dones amb estudis secundaris obligatoris i 2,3 vegades inferior al de les dones amb estudis secundaris postobligatoris.

A més, un major nivell formatiu també ha ajudat a afrontar millor els efectes de la crisi, que s'han focalitzat en la població més vulnerable. El risc de pobresa ha augmentat substancialment entre 2009 i 2015 entre la població amb estudis primaris (augment d'11,2 punts en els homes i 11,1 punts en les dones) i amb estudis secundaris obligatoris (6,3 punts en els homes i 8,7 en les dones), però l'impacte ha estat força menor en les altres dues categories i, en el cas de les dones amb estudis universitaris, el risc de pobresa fins i tot s'ha reduït respecte al 2009.

A partir de l'educació secundària obligatòria el risc de pobresa sempre és superior en les dones que en els homes. Per tant, allargar l'etapa formativa és una estratègia que, en termes de pobresa, és cada vegada més útil per a les dones per a diferenciar-se de la resta de col·lectiu femení, però no sembla tan efectiva com per aconseguir una igualtat real en comparació amb els homes que tenen un mateix nivell formatiu i, de fet, només entre la població amb estudis universitaris s'ha produït un reequilibri en les taxes de pobresa masculina (que ha augmentat) i femenina (que ha disminuït, tot i seguir sent superior).

Gràfica 13. Risc de pobresa segons sexe i nivell màxim d'estudis assolits. Població de 16 a 64 anys i que no està estudiant. Catalunya.

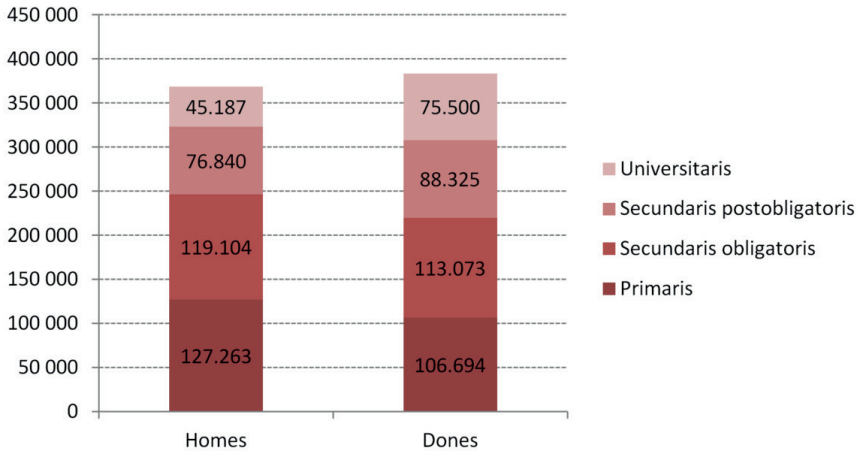
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

En números absoluts es reprodueix el model pel qual a major nivell formatiu hi ha un menor volum de població en risc de pobresa. En tot cas, però, hi ha una dada rellevant: la composició de la població en risc de pobresa és força diferent en homes i en dones. Mentre en els homes hi trobem sobretot individus amb estudis primaris o secundaris obligatoris (66,9% del total d'homes en risc de pobresa), entre la part femenina hi ha un volum considerable de dones amb estudis postobligatoris i universitaris (42,7%). Això s'explica pel fet de patir unes taxes de pobresa superiors i també a causa del major nivell formatiu de les dones, i té com a conseqüència que la distribució de la població en risc de pobresa entre les dones sigui força més homogènia que entre els homes. Tal com es veu a la Gràfica 14, la diferència en números absoluts entre el volum de població amb estudis primaris i amb estudis universitaris és de poc més de 31.000 casos en les dones, una dada allunyada dels 82.000 casos de diferència que hi ha entre els homes. Això fa que, en comparació amb els homes, a Catalunya hi hagi

unes 30.000 dones més en risc de pobresa entre la població amb estudis universitaris, i unes 11.000 més entre la població amb estudis secundaris postobligatoris.

En oposició, la sobrerepresentació masculina en els nivells formatius més bàsics fa que el seu volum dins del col·lectiu de persones en risc de pobresa sigui molt superior al de les dones, especialment pel que fa als estudis primaris: 127.263 homes en risc de pobresa el 2015, per 106.694 dones.

Gràfica 14. Composició de la població en risc de pobresa segons sexe i nivell formatiu. Números absoluts. Població de 16 a 64 anys que no està estudiant. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

4.3. La relació amb l'activitat

Pel que fa a la relació amb l'activitat, el risc de pobresa és especialment baix entre la població ocupada: un 11,7% dels homes i un 12,6% de les dones ocupades es troben en risc de pobresa l'any 2015, un registre que s'ha igualat en els darrers anys (el 2009, un 11,7% en els homes i un 14,2%

en les dones). En aquest punt cal remarcar que, en cas d'ocupació com a assalariat/da a temps complet, la taxa de pobresa és inferior en les dones (8%, respecte a un 9,1% en els homes). Això no s'explica per una millor retribució en les dones assalariades a temps complet (la renda percebuda de manera individual en aquest col·lectiu és d'aproximadament 21.740 euros de mitjana entre els homes i de 18.640 entre les dones, és a dir, un 14,3% menys, l'any 2015), sinó perquè en un mercat de treball fortament masculinitzat, l'ocupació a temps complet en la dona sol anar acompanyada –almenys amb major freqüència que a la inversa– de l'entrada d'una altra font d'ingressos procedent d'altres membres de la llar, habitualment homes. Per tant, l'ocupació femenina apareix com una eina de doble protecció que, quan s'hi dóna el cas, resulta especialment eficaç per mantenir la llar allunyada de la pobresa.

La població aturada és la que presenta el risc de pobresa més elevat l'any 2015, tant en homes (43,6%) com en dones (35,3%); i en tots dos casos és la que ha patit un major augment de la taxa de pobresa des de 2009. El fet que el risc de pobresa sigui més elevat entre els homes aturats resulta a priori sorprenent si tenim en compte que la renda individual percebuda per la població aturada femenina és un 31,7% inferior en relació a la masculina (5.301 euros, de mitjana, per a les dones a Catalunya l'any 2015, i 8.430 euros pels homes). Com en el cas de la població ocupada, altra vegada cal tenir present l'efecte de la llar per explicar-ho: la presència d'homes en situació d'atur té un major impacte en termes de pobresa per al conjunt de membres de la llar, donat que habitualment els homes en són la principal font d'ingressos. Amb la configuració actual del mercat laboral, la posició de les dones encara és de subordinació en relació a la dels homes i, per tant, allò que defineix la posició de la llar encara és, majoritàriament, la situació en què es trobi l'home.

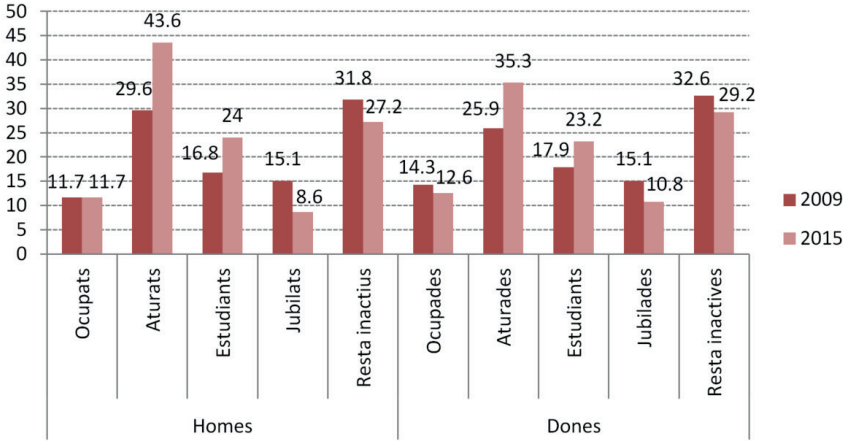
A més de la població aturada, l'únic altre col·lectiu que ha vist augmentar el risc de pobresa tant en homes com en dones entre 2009 i 2015 ha estat el dels i les estudiants: amb un registre del 24% en els homes (16,8% el 2009) i del 23,2% en les dones (17,9% el 2009). Aquest augment està estretament vinculat amb la situació de vulnerabilitat de les persones joves, com hem vist anteriorment, i ens ajuda a entendre que part de la desigual-

tat en el risc de pobresa entre les persones joves s'explica per la necessitat que les noies tenen d'allargar la seva etapa formativa per optar a entrar al mercat laboral en condicions de major equitat en relació als nois. Ara bé, el problema no és tant que la condició d'estudiants les penalitzi particularment (de fet, el risc de pobresa és inferior al dels estudiants masculins) sinó que hi ha un volum més elevat de noies que es troben en aquesta etapa (el 2015, un 49,1% de les noies de 16 a 29 anys, per un 43,2% dels nois). En aquest sentit, cal destacar que tot i que acabem de veure que la formació és una de les principals eines per lluitar contra la pobresa, al mateix temps s'està convertint en un dels principals períodes de vulnerabilitat del cicle vital.

La resta de persones inactives que no estan estudiant ni estan jubilades presenten una millora en la seva situació entre 2009 i 2015, tot i que es mantenen en uns registres elevats: d'un risc de pobresa del 31,8% a un del 27,2% en els homes, i del 32,6% al 29,2% en les dones. Es tracta d'una situació que perjudica en major mesura a les dones, no només pel fet de tenir un risc de pobresa superior en relació als homes, sinó sobretot per la major presència femenina: el 77,9% d'aquest col·lectiu són dones, majoritàriament dedicades a les tasques de la llar.

Hem deixat en darrer terme la població jubilada perquè és el col·lectiu que presenta l'evolució més diferenciada en relació a la resta. Tant en homes com en dones, és l'únic col·lectiu que ha aconseguit reduir el seu risc de pobresa de manera substancial entre 2009 i 2015 (a la meitat en els homes, i en una tercera part en les dones), fins al punt que el 2015 aquest grup de població presenta un risc de pobresa inferior al de la població ocupada (i només es troba per sobre del subgrup de població assalariada a temps complet). Malgrat disposar d'un nivell formatiu relativament bàsic (tant en homes com en dones és la categoria amb major presència d'individus amb estudis primaris: 54,6% dels homes jubilats i 68,6% de les dones jubilades, l'any 2015), el fet de trobar-se fora dels efectes del mercat de treball actual i d'accedir de manera força generalitzada a pensions de jubilació ha ajudat a aquest col·lectiu no ja a mantenir uns nivells de pobresa estables en temps de crisi, sinó fins i tot a reduir-los de manera substancial.

Gràfica 15. Risc de pobresa segons sexe i relació amb l'activitat. Població de 16 anys i més. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

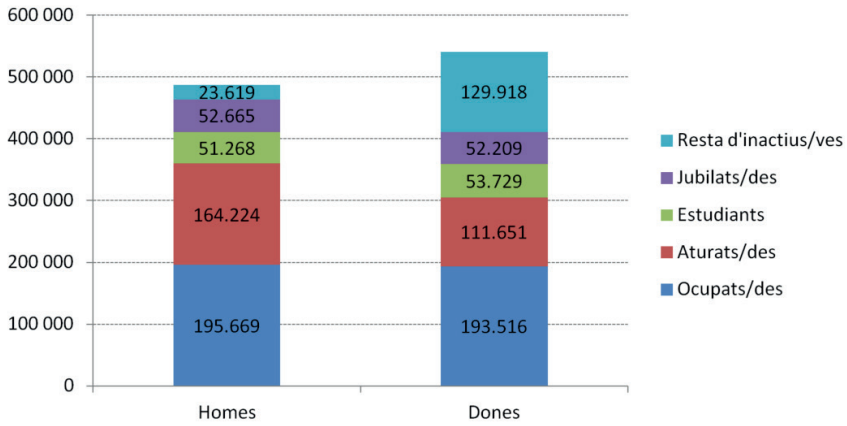
La distribució en números absoluts mostra que, tot i presentar un dels riscs de pobresa més baixos de tots els col·lectius, la major part de la població en situació de pobresa està ocupada: aproximadament 195.000 homes i 193.000 dones. La problemàtica no es deu tant al fet de rebre salaris que es situen per sota del llindar de pobresa, com a estar ocupat/da però viure en una llar on l'entrada d'altres fonts d'ingressos és limitada.

En tot cas, cal remarcar l'elevat grau d'equilibri (tant en risc de pobresa com en volum de població en situació de pobresa) que trobem entre la població ocupada, i que es reprodueix per als casos de la població estudiant i les persones jubilades, si bé aquests dos col·lectius estan força menys representats degut al seu menor pes demogràfic.

En canvi, hi ha dos col·lectius on els registres sí que presenten diferències. D'entrada, la població aturada: hi ha al voltant de 52.000 homes aturats en risc de pobresa per sobre del volum de dones en aquesta situació. Aquesta diferència es deu a la suma del pes demogràfic (amb més homes que dones en situació d'atur el 2015) i al major risc de pobresa que presenten els homes aturats en relació a les dones aturades. Però encara és més vo-

luminosa la diferència entre la població inactiva que no està jubilada ni és estudiant, amb fins a sis vegades més dones que homes: 129.918 dones en risc de pobresa per 21.619 homes. Tot i que la taxa de pobresa entre uns i altres és relativament similar, el que explica aquests registres és la major presència de dones en aquest perfil altament vulnerable, especialment les dedicades a les tasques de la llar. Aquest col·lectiu, que és el segon més representat entre el total de dones en risc de pobresa (24%), és el menys voluminós entre els homes (4,8%).

Gràfica 16. Composició de la població en risc de pobresa segons sexe i relació amb l'activitat. Números absoluts. Catalunya.

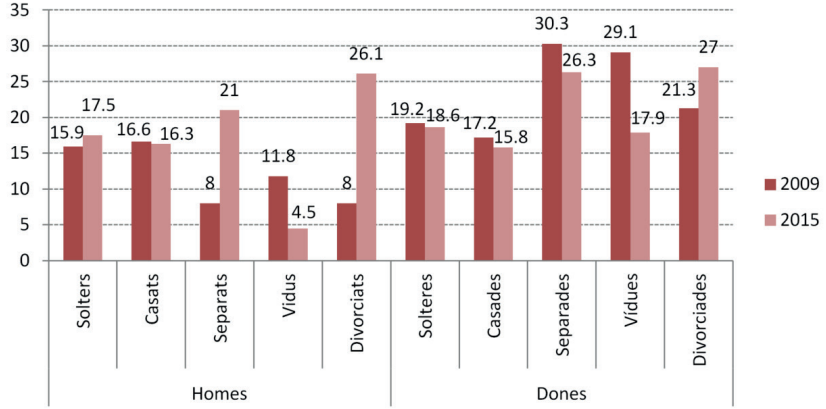
Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

4.4. L'estat civil

L'estudi del risc de pobresa segons l'estat civil mostra l'impacte que té l'estructura de la llar. Les principals diferències es localitzen en les llars on no conviuen ambdós sexes. Així, per exemple, el risc de pobresa entre homes casats i dones casades assoleix un diferencial màxim de només 0,6 punts percentuals entre 2009 i 2015. En el cas de les persones solteres, les diferències es mantenen moderades (entre 3,3 punts el 2009 i 1,1 el 2015),

sempre amb registres de pobresa més alts entre les dones, un aspecte lligat a la presència de nois i noies joves i en etapa formativa. Si observem els resultats de la població separada, vídua o divorciada[5] observem que, ara sí, la incidència de la pobresa entre les dones és substancialment superior a la dels homes: en 5,3 punts, 13,4 punts i 9,4 punts, respectivament. Es tracta d'una dada que evidencia que els processos de ruptura familiar –siguin pel motiu que siguin– penalitzen especialment les dones en termes de pobresa monetària.

Gràfica 17. Risc de pobresa segons sexe i estat civil. Població de 16 anys i més. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

Això entra en concordança amb les dades que tenen en compte la tipologia de la llar. En les llars on hi ha un equilibri en la presència d'homes i dones (bàsicament, formades per parelles, amb o sense fills), el risc de pobresa entre homes i dones és gairebé idèntic. En canvi, hi ha dues tipologies de llar on passa el contrari, i totes dues estan caracteritzades per un major component individual:

[5] En aquest cas, la mida mostral d'aquestes tres categories per als homes és inferior a 50 casos, per la qual cosa els resultats es poden veure afectats per variacions derivades d'aquest fet. En les dones sí que es supera aquesta mida mostral.

a) D'una banda, les llars formades per una persona que viu sola. En aquest cas, el risc de pobresa és superior entre les dones: 21,2% en elles i 18,1% en ells, amb dades del 2015; i el diferencial és encara més elevat si la persona que viu sola és una dona de 65 anys o més.

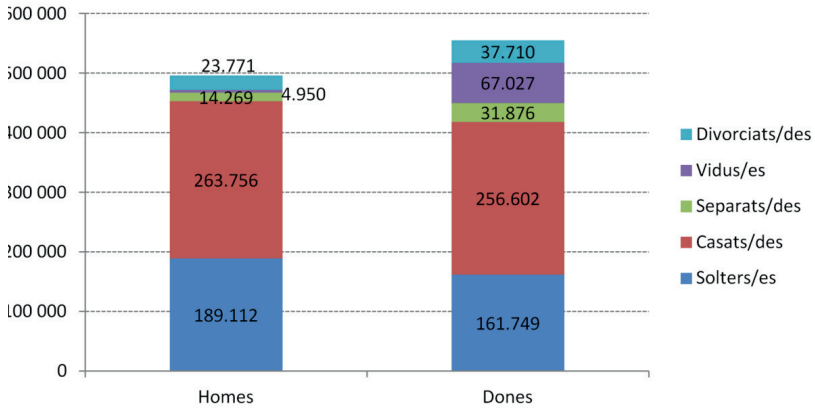
b) De l'altra, les llars formades per una persona adulta que viu amb infants. En aquest cas, el risc de pobresa és de gairebé el doble si la persona adulta és un home (47,5%) en relació a si és una dona (27,9%). I, malgrat això, és un tipus de llar que penalitza clarament les dones, perquè gairebé vuit de cada deu llars d'aquest tipus són monomarentals.

Això corrobora la idea que les llars individualitzades són les que concentren el desequilibri en la pobresa per raó de gènere, ja sigui per registrar nivells desiguals de pobresa entre homes i dones o per la concentració de dones en un dels tipus de llars més vulnerables, com les monomarentals.

En números absoluts, la major part de població en risc de pobresa està casada, tant en homes (263.756) com en dones (256.602), uns registres similars entre ells i en relació a les respectives taxes de pobresa. En segon lloc hi ha la població soltera, amb uns 27.000 casos més de pobresa entre els homes malgrat que la taxa de pobresa és superior en les dones. Això s'explica pel major pes demogràfic d'aquest col·lectiu entre els homes, especialment concentrat en les franges més joves d'edat, més masculinitzades.

A força distància d'aquests dos col·lectius trobem els casos de trencament familiar, ja sigui per separació, divorci o viduïtat. En aquest cas el predomini femení és clar, i altra vegada això s'explica per la major presència de dones en aquestes situacions (2,3 vegades més que en els homes, especialment en el cas de la viduïtat) i per un major risc de pobresa femenina en tots tres perfils. Entre els/les separats/des, vidus/es i divorciats/des hi ha uns 94.000 individus més en risc de pobresa entre les dones (136.613) que entre els homes (42.990), fet que representa un pes superior en 3,1 vegades, i que evidencia altra vegada la posició de dependència en què es troben moltes dones en relació a la llar on conviuen i que surt a la llum precisament quan aquesta llar es trenca.

Gràfica 18. Composició de la població en risc de pobresa segons sexe i estat civil. Números absoluts. Població de 16 anys i més. Catalunya[6].

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

5. Trencant el vel metodològic familiar: les dades de pobresa sota el supòsit d'autonomia

Com hem anat veient, la metodologia convencional de mesura de la pobresa basa els càlculs de renda en el conjunt de la llar –que es pren com una unitat homogènia– i no en els individus de manera autònoma. Per això, en la mesura que homes i dones tendeixen a conviure de manera numèricament equilibrada, s'obtenen uns resultats de pobresa també equilibrats (amb l'excepció de determinats perfils on les diferències són majors, especialment vinculats a les llars individualitzades) que contrasten amb la constatació que l'accés real a situacions de protecció com la vinculació laboral o l'assistència a la protecció social sí que mostren majors

[6] Els totals no coincideixen exactament amb els de la Gràfica 16, tot i que en tots dos casos es fa referència a la població de 16 anys i més. Això es deu a la presència d'individus dels quals no es té informació en alguna de les dues variables. En tot cas, les diferències són poc substancials.

desigualtats per raó de gènere. Per això entenem que utilitzar la metodologia convencional per a l'estudi de la pobresa, si volem focalitzar l'atenció en les desigualtats de gènere, fomenta una certa ambigüitat al voltant de realitats que queden amagades sota el vel que es genera en analitzar la llar com una unitat homogènia.

Per donar resposta a aquesta limitació oferim d'ara en endavant els resultats obtinguts mitjançant una metodologia alternativa, fonamentada en l'anàlisi de la pobresa sota el supòsit d'autonomia dels individus. És a dir, en aquest cas estudiem si, amb els ingressos que generen de manera individual, homes i dones mantindrien uns registres similars de pobresa als que s'obtenen quan s'analitza la llar com un conjunt únic. A nivell tècnic, es tracta de mesurar si, amb els seus ingressos individuals, homes i dones superarien el llindar de pobresa a Catalunya.

De totes maneres, avancem que l'ús d'aquesta metodologia presenta algunes limitacions que cal explicitar:

a) Es basa en un supòsit hipotètic (comptabilitzar els ingressos individuals, com si la persona visqués sola) i per tant en una situació que imposem artificialment a les unitats d'estudi.

b) No som capaços de preveure si, davant d'aquesta situació imposada, els subjectes modificarien la seva estratègia familiar, econòmica o social actual: per exemple, cercant feina si no ho estan fent actualment.

c) Tenim dificultats per comptabilitzar determinats ingressos que difícilment són imputables a un o altre dels seus membres, com ajudes familiars o rendes procedents d'altres propietats, i per imaginar els nous ingressos que es podrien generar. La possibilitat d'imputar aquests ingressos als individus està, des del nostre punt de vista, subjecta a un marge d'error desconegut i per tant hem optat per prescindir-ne: comptabilitzem únicament les rendes individuals ingressades en el darrer any natural.

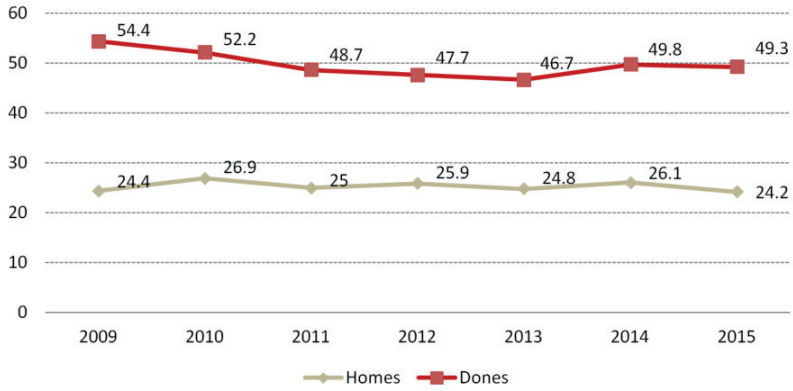
d) Tampoc sabem qui es faria càrrec de les persones dependents que hi pugui haver en una llar. Com es tracta d'un exercici hipotètic, hem decidit desestimar-ne la seva presència: considerarem

exclusivament la situació segons la qual la persona analitzada viu en solitari sense cap tipus de càrrega familiar. Com aquest model l'apliquem tant per a homes com per a dones, entenem que els resultats obtinguts són comparables.

Quan procedim seguint aquesta nova aproximació metodològica observem la ruptura en la igualtat entre homes i dones pel que fa al risc de pobresa. Gairebé la meitat de les dones de Catalunya majors de 16 anys i que no estan estudiant (49,3%) es trobarien en risc de pobresa el 2015 amb els seus ingressos individuals i vivint en solitari, un percentatge que duplica el dels homes (24,2%). Què suposa aquest canvi metodològic en comparació amb els resultats oferts per la metodologia convencional? Doncs suposa que, de mitjana, l'augment és del 49,1% en el risc de pobresa entre els homes i del 153,5% en el cas de les dones. Són dades previsibles si tenim en compte que, tot i que està augmentant, la part de la renda total de la llar que aporten les dones segueix estant l'any 2015 per sota del 40% de mitjana, mentre la resta prové dels homes (més de la meitat) o d'ingressos imputables a la llar i no a un individu en concret.

En el cas de les dones, el risc de pobresa segons aquesta metodologia s'havia reduït substancialment entre 2009 i 2013 (en 7,7 punts percentuals), per tornar a augmentar lleugerament en els dos darrers anys. Malgrat això, el registre del 2015 es manté 5,1 punts per sota del de l'any 2009, quan es situava en un 54,4% del col·lectiu. En els homes aquest indicador està tenint un comportament més rígid i entre el mínim (registrat el 2015) i el màxim (registrat el 2010) només hi ha 2,7 punts de diferència.

Gràfica 19. Risc de pobresa segons sexe. Es comptabilitzen únicament els ingressos individuals. Població de 16 anys i més que no està estudiant. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

La Taula 1 ens permet aprofundir en l'impacte del risc de pobresa segons el supòsit d'autonomia en funció dels principals perfils socials i demogràfics que hem abordat fins ara: l'edat, el nivell d'estudis, la relació amb l'activitat i l'estat civil.

Les diferències en els resultats són evidents. Com hem vist prèviament, segons la metodologia convencional l'any 2009 només hi havia dos perfils amb major risc de pobresa entre els homes que entre les dones, i tots dos tenien a veure amb una posició de protecció en relació a l'activitat: les persones ocupades i les jubilades. En aquests casos, el fet que la dona disposés d'una ocupació o d'una jubilació aconseguia rebaixar amb força el risc de pobresa a la llar, ja que habitualment complementava altres ocupacions o situacions de jubilació d'altres membres de la llar, com el marit. El 2015 la situació varia poc: de dos perfils es passa a quatre, si bé sí que s'ha modificat la tipologia de persones afectades a causa del cop que la crisi ha generat entre la població masculina amb baixa qualificació; ara els perfils amb major risc de pobresa masculina passen a ser la població de 50

a 64 anys, les persones aturades, les persones amb estudis primaris i les persones casades (si bé en aquest darrer cas les diferències entre un i altre sexe sempre són reduïdes).

En tot cas, estem davant d'excepcions al comportament general que indica que, tot i que les diferències entre un i altre sexe són generalment escasses i a més s'han reduït a la meitat entre 2009 i 2015 (d'un diferencial mitjà de 5,9 punts a un de 2,6 punts), la majoria de perfils socials i demogràfics segueixen generant un major risc de pobresa entre les dones.

Ara bé, adoptant el supòsit d'autonomia les dades varien substanciament. Ho detallem en dos punts:

a) D'entrada, les diferències entre homes i dones són superiors en relació als resultats obtinguts segons la metodologia convencional, tot i que la desigualtat entre ambdues metodologies s'ha reduït al llarg del període 2009-2015. El 2015, la major desigualtat per raó de gènere es concentra en el perfil de població d'edat avançada (65 anys i més, jubilats/des, vidus/es i persones amb estudis primaris): en aquests casos l'estabilitat econòmica de les dones depèn en gran part de l'entrada d'altres rendes a la seva llar, mentre que els mateixos perfils masculins gaudeixen d'una autonomia econòmica superior. Però, més enllà d'aquests perfils, la desigualtat persisteix també en categories socioeconòmiques més elevades: entre la població amb estudis universitaris, població adulta i població ocupada, el fet de passar a viure en solitari suposaria per a les dones com a mínim duplicar les probabilitats de trobar-se en risc de pobresa, mentre pels homes en la mateixa situació la penalització seria molt menor.

b) A més, les diferències estan generalitzades. En els setze perfils estudiats existeix un major risc de pobresa entre les dones que entre els homes quan el que analitzem és la renda individual. En aquest sentit, només tres dels perfils masculins presenten un risc de pobresa superior al 40% sota el supòsit d'autonomia (homes aturats, nois de 16 a 29 anys, i homes separats) i només uns altres dos perfils tenen un risc de pobresa per sobre del 30% (homes solters, i homes amb estudis secundaris obligatoris). Els altres onze, doncs,

tenen un risc de pobresa inferior al 30% en cas d'autonomia. En les dones, en canvi, només un d'aquests perfils –les dones amb estudis universitaris– es troba en aquest menor grau d'afectació, i només les ocupades, les que tenen entre 30 i 49 anys i les vídues es situen ens uns registres que es mouen entre el 30% i el 40%. En conseqüència, dotze dels setze perfils femenins presenten un risc de pobresa superior al 40% sota el supòsit d'autonomia i en alguns casos especialment vulnerables –com les noies de 16 a 29 anys, les dones amb estudis primaris o amb estudis secundaris obligatoris, i les dones aturades– el risc de pobresa superaria el 60% en cas de comptabilitzar únicament els seus ingressos personals.

Taula 1. Risc de pobresa segons la metodologia convencional i segons el supòsit d'autonomia, per sexe i diferents perfils. En tots dos casos, els resultats es basen en la població de 16 anys i més que no està estudiant. Catalunya.

	Metodologia convencional				Supòsit d'autonomia			
	2009		2015		2009		2015	
	H	D	H	D	H	D	H	D
De 16 a 29 anys	16,6	23,8	21,8	32,9	33,9	60,3	60,2	79
De 30 a 49 anys	18,2	22,6	17,4	19,3	20,1	42,5	21,4	37
De 50 a 64 anys	11	12,9	17,2	14,2	18,1	57	25	48,6
De 65 anys i més	17,4	23,5	9,2	14,3	35,5	68,8	13,8	59,7
Primaris	23,4	23,7	24,8	23,2	31,1	70,3	27,5	67
Secundaris obligatoris	16,6	19,7	20,9	25,2	27,1	56,6	32,5	63,3
Secundaris postobligatoris	15,1	19,6	14,2	18,6	21,1	47,9	25,5	42,2
Universitaris	4,7	11	6,3	7,9	12,1	25,4	14,9	29,5
Ocupats/des	8,1	5,7	12,2	13,2	15,8	31,4	16,8	31,1
Aturats/des	17,7	21,8	42	35,4	39,3	59,9	71	80,7
Jubilats/des	18,2	16,7	8,3	10,8	32,6	61,1	11,6	51,3
Solters/es	16,4	22	14,8	17,4	29,8	44,1	38,7	44,9
Casats/des	16,9	17,5	16,4	16	21,8	60,1	17,5	53,6
Separats/des	8	30,5	22,6	27	18,5	51,5	42,2	44,7
Vidus/es	11,9	29,4	4,5	17,9	31	51,1	5,1	39,6
Divorciats/des	8,9	22,8	26,1	27	12,4	37,9	23,4	47

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

La Gràfica 20 sintetitza visualment els resultats d'aquest model analític per l'any 2015. Es tracta d'un diagrama de dispersió biespacial en què hem incorporat les quatre variables sociodemogràfiques estudiades (edat, nivell d'estudis, relació amb l'activitat i estat civil), desagregades al seu torn pel sexe. L'eix horitzontal representa el risc de pobresa calculat segons la

metodologia convencional i l'eix vertical ofereix la mateixa informació sota l'anàlisi alternatiu del supòsit d'autonomia. Per facilitar la visualització de les dades, hem agregat la línia vertical que estableix el risc mitjà de pobresa segons la metodologia convencional (19%) i la línia horitzontal que estableix el risc mitjà de pobresa sota el supòsit d'autonomia (34,6%), delimitant així quatre espais socials en funció de les puntuacions obtingudes.

La distribució espacial mostra que nou dels perfils masculins i només dos dels femenins es situen al quadrant inferior esquerre, que és aquell amb uns registres de pobresa inferiors a la mitjana sigui quina sigui la metodologia utilitzada. Mentre els perfils masculins d'aquest quadrant són relativament transversals, només les dones amb estudis universitaris i/o les que estan ocupades poden accedir a aquest espai de protecció. En tot cas, es visualitza que fins i tot tenint en compte que es tracta dels perfils més ben situats a nivell formatiu i laboral, les dones amb estudis universitaris i/o ocupades veurien augmentat el seu risc de pobresa en 3,7 vegades i en 2,4 vegades, respectivament, si tinguéssim en compte exclusivament els seus ingressos individuals (en els homes, 2,4 i 1,4 vegades).

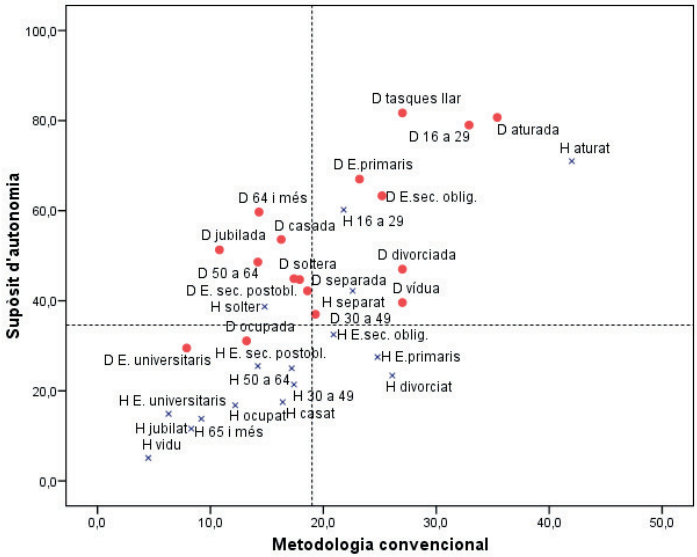
El quadrant inferior dret és un espai específicament masculinitzat (tres dels perfils d'homes, per cap de les dones), englobant homes amb estudis primaris o secundaris obligatoris i també els divorciats. Aquest perfil poblacional es caracteritza per presentar un escàs impacte en termes de pobresa en passar d'una metodologia a l'altra: són, per tant, homes amb una capacitat econòmica modesta (donat que el risc de pobresa és superior a la mitjana) però amb una relativa autonomia econòmica, que els permetria esmorteir bona part de l'impacte que genera el supòsit d'autonomia.

El quadrant superior esquerre es defineix, a diferència dels dos anteriors, per la seva feminització, amb set perfils femenins i només un de masculí. S'hi identifica l'existència d'un risc de pobresa relativament baix (inferior a la mitjana, segons la metodologia convencional), però que augmentaria substancialment si els individus passessin a viure en solitari. Es pot definir, per tant, com un espai de pobresa implícita o latent: el manteniment de la pobresa a uns nivells baixos es deu, en gran part, a la protecció que l'individu obté de la llar on viu, mentre que en cas d'autonomia el risc de caure en la pobresa, com a mínim, es duplicaria. Per tant, hi trobem perfils de

població relativament dependent respecte a l'aportació d'ingressos feta per altres membres de la llar. Com veiem, els perfils majoritaris responen a aquesta idea: dones casades, de 50 a 64 anys o de 65 i més, jubilades i dones amb estudis secundaris postobligatoris. En aquest espai hi trobem, a més, dones solteres i separades: mentre en el primer cas hi trobem sobretot noies que viuen i depenen de la llar d'origen, en el segon es tracta majoritàriament de dones separades que o bé viuen soles o bé s'han ajuntat novament amb algun altre adult.

Finalment, el quadrant superior dret torna a estar clarament feminitzat (vuit perfils de dones i tres d'homes) i, com hem dit, es caracteritza per un risc de pobresa superior a la mitjana sigui quina sigui la metodologia d'anàlisi, de manera que el podem definir com un espai de vulnerabilitat social explícita.

Gràfica 20. Diagrama de dispersió biespacial sobre el risc de pobresa segons la metodologia convencional i segons el supòsit d'autonomia, per sexes i diferents perfils socials i demogràfics. Catalunya.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de Condicions de Vida (EU-SILC)

5. Conclusions

Aquest capítol ha servit per radiografiar l'estat recent de la pobresa monetària a Catalunya tenint present l'abordatge des d'una perspectiva de gènere.

D'entrada, hem pogut constatar que de manera generalitzada el risc de pobresa i el risc de pobresa i exclusió social (AROPE) a Catalunya són més elevats per al col·lectiu femení, un fenomen que es reprodueix al llarg de gairebé tot el període analitzat. En concret, el 2015 s'han registrat 714.000 dones en situació de pobresa monetària (19% del total de dones), per 686.000 homes (18,9%); i 893.000 dones i 845.000 homes en risc de pobresa i exclusió social. La feminització de la pobresa es pot extrapolar a la majoria de països europeus, si bé Catalunya presenta uns índexs de pobresa superiors a la mitjana comunitària tant per a homes com per a dones, i la desigualtat entre ambdós col·lectius –tot i que s'està reduint– també es troba entre les més elevades de la Unió Europea. A més, hem constatat la tendència general que indica que, a igualtat de perfil, el risc de pobresa entre les dones acostuma a ser superior al dels homes.

En tot cas, en termes generals, en desagregar les dades per homes i dones les diferències són prou minses com per qüestionar l'existència d'una feminització de la pobresa. I això xoca amb la realitat empírica, amb el coneixement sobre el terreny i amb la constatació que ens trobem davant d'un sistema patriarcal que situa les dones en una posició de subordinació, de menor accés a les quotes de poder i de benestar existents a la societat. Com és que els indicadors de pobresa no reflecteixen aquesta realitat? Entenem que ens trobem davant d'un problema estrictament metodològic: els indicadors de mesura de la pobresa (com qualsevol altre indicador) no són neutrals, sinó que responen a determinats enfocaments sobre la vida social. I en el cas concret que ens ocupa, subsumeixen sota una mateixa unitat d'anàlisi (la llar) tots els membres que hi viuen; amagant, per tant, qualsevol desigualtat que es produeixi al seu interior. I és clar, una de les fonts de desigualtat en clau de gènere rau precisament en la distribució inequitativa del treball productiu i reproductiu entre homes i dones i, per

tant, la metodologia convencional per mesurar la pobresa acaba amagant aquesta desigualtat.

Quan trenquem aquest vel metodològic i comptabilitzem exclusivament els ingressos personals (sobre els quals cadascú, per ser-ne el productor, entenem que hi té una major capacitat de control i de poder), surten a la llum uns elevats nivells de desigualtat entre homes i dones. Gairebé la meitat de les dones es trobaria en situació de pobresa a Catalunya amb els seus ingressos individuals, aproximadament el doble que en el cas dels homes.

Què reflecteix tot això? D'entrada, sembla evident que cal tenir present la naturalesa dels indicadors amb què treballem per mesurar la vulnerabilitat social en homes i dones. De fet, fins i tot és raonable (o directament recomanable) no perdre esforços en buscar suposats riscos de vulnerabilitat de tipus universal, sinó que més aviat cal descobrir quins riscos estan associats a cadascun dels dos gèneres. És a dir, segurament és més útil centrar-nos en com gestionem els riscos cadascun dels individus i cadascun dels grups per entendre a quines situacions de vulnerabilitat es veuen abocats per les condicions estructurals. I, en tot aquest raonament, la mesura de pobresa monetària no sembla ser el millor indicador per acostar-nos a la vulnerabilitat social per raó de gènere.

En conseqüència, cal entendre que si una part substancial de la vulnerabilitat femenina s'explica per la posició econòmica de dependència respecte de la figura encara dominant del *breadwinner* masculí, els indicadors que obliden aquesta dualitat estan condemnats a oferir una informació esbiaixada. És interessant observar com en el cas de les dones els queda atribuït un estatus (o unes condicions de vida) determinat bàsicament per la informació general de la llar, on es té en compte no només la situació individual de les dones sinó també la de les persones amb qui conviuen, i que això els reporta uns millors resultats en termes de pobresa monetària que quan el seu estatus (o les seves condicions de vida) queda definit estrictament en termes individuals.

De totes maneres, no estem alertant tant d'una situació d'imposició (o acord) que es produeix dins de cadascuna de les llars entre les dones i la resta de membres de la llar, però sí que podem concloure que les condi-

cions estructurals que fomenten el predomini d'allò masculí en els àmbits que ofereixen major protecció i benestar (el mercat laboral i l'accés a les prestacions socials, per exemple) sí que estan perpetuant una posició de subordinació de les dones en termes d'autonomia financera i de control dels recursos disponibles.

Bibliografia

- ANDERSEN, John; Larsen, Jorgen Elm (1998): "Gender, poverty and empowerment", *Critical social policy*, 55, pp. 241-258.

- BELZUNEGUI, Angel; Valls, Francesc (2012): "La socialización de la pobreza en España", a A. Belzunegui (coord.): *Socialización de la pobreza en España. Género, edad y trabajo en los riesgos frente a la pobreza*. Barcelona: Icaria.

- BENERÍA, Lourdes (1992): "Accounting for Women's Work: the Progress of Two Decades", *World Development*, 20 (1), pp. 63-95.

- DE LA CAL, María Luz (2009): "Avances metodológicos para el análisis y la comprensión de la desventaja social femenina", *Revista Internacional de Organizaciones*, 3, pp. 29-47.

- ESPINAR, Eva; Mateo, Miguel Ángel (2007): "Violencia de género: reflexiones conceptuales, derivaciones prácticas", *Papers, Revista de Sociología*, 89, pp. 189-201.

- LÓPEZ LARREA, María Fernanda (1989): "La feminización de la pobreza", *Cuadernos de acción social*, 14, pp. 51-55.

- MARUANI, Margaret (2007): "Tiempo, trabajo y género", a Carlos Prieto (ed.), *Trabajo, género y tiempo social*. Barcelona: Hacer.

- TORTOSA, José María (2001): *Pobreza y perspectiva de género*, Barcelona: Icaria.

- TORTOSA, José María (coord.) (2002): *Mujeres pobres, indicadores de empobrecimiento en la España de hoy.* Madrid: Fundación Foessa.

- TORTOSA, José María (2009): "Feminización de la pobreza y perspectiva de género", *Revista Internacional de Organizaciones*, 3, pp. 71-89.

capítol 3

EL CONCEPTE D'EXCLUSIÓ SOCIAL: ENFOCAMENTS, PERSPECTIVA DE GÈNERE I POLÍTIQUES D'INCLUSIÓ

Natalia Rosetti
Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

Qualsevol aproximació a les desigualtats i l'exclusió social que no incorpori la dimensió del gènere està condemnada a reforçar la societat patriarcal. Steven Lukes deia que la forma més radical d'expressió del poder és quan una desigualtat és acceptada com a natural. De la mateixa manera, qualsevol política pública que es pretengui neutral al gènere –que ignori les desigualtats i pautes de dominació entre homes i dones– no incidirà en revertir aquesta situació, i fins i tot pot agreujar-la. Partint d'aquesta premissa, cal introduir el debat sobre el concepte d'exclusió social, ja que la seva pròpia conceptualització condicionarà els instruments metodològics pels quals s'optarà i, també, les propostes i decisions polítiques que s'emprenguin per afrontar aquestes situacions.

La pobresa o l'exclusió social tenen una dimensió política, i les definicions que emprem són, per tant, polititzables. Estudiar-ho també comporta aproximar-nos a l'estructura del poder i, com afirma De la Cal (2009), qüestionar quins són els recursos i qui els controla o posseeix. Analitzar, dissenyar i proposar línies d'acció política implica fer una anàlisi de la realitat social, una aproximació al moment històric concret, al context geogràfic, i a les desigualtats entre les persones, els actors i col·lectius, per poder replantejar el model de societat al qual aspirem.

Aquest capítol té per objectiu discutir sobre el concepte d'exclusió social a partir dels principals paradigmes explicatius i revisar les polítiques públiques per combatre l'exclusió que s'han concretat específicament en l'elaboració de plans per a la inclusió social; i fer-ho analitzant en quina mesura s'ha incorporat la perspectiva de gènere.

El capítol s'estructura en tres apartats: un primer de caire introductori analitza el context en què es produeixen aquestes polítiques d'inclusió i les principals transformacions que han viscut les nostres societats, així com els impactes en les desigualtats de gènere. Un segon apartat recull les aproximacions als conceptes d'exclusió i els principals paradigmes explicatius que corresponen a diferents corrents de pensament, i que defensen models de societat en alguns casos antagònics. Un tercer apartat analitza l'ús institucional del concepte d'exclusió i la seva concreció en plans d'acció per a la inclusió social, revisant les diferents escales de govern en què s'han elaborat.

Per últim, es presenten unes notes finals que connecten els debats sobre el concepte d'exclusió amb les polítiques públiques, plantejant una agenda d'enfortiment del rol local i d'incorporació de la perspectiva de gènere com a eix central per a fer front els processos d'exclusió.

2. Canvis socials i impactes de gènere: la crisi com aprofundiment de les desigualtats

Es poden identificar tres grans processos que sacsegen, amb diferents intensitats, les societats desenvolupades actuals i que tenen repercussions en les situacions d'exclusió social, així com evidents implicacions en les injustícies de gènere:

- Marc estructural: el paradigma capitalista i patriarcal que legitima un model de societat basat en l'explotació i les desigualtats entre dones i homes.
- Canvi d'època: transformacions profundes en les estructures socials en què les velles desigualtats conviuen amb noves vulnerabilitats.
- Crisi econòmica: el context de la recessió s'agreuja per l'aplicació de polítiques d'austeritat i la "feminització" de l'impacte de les retallades.

2.1. Els paradigmes capitalista i patriarcal com a context de l'exclusió

El paradigma capitalista i el paradigma patriarcal, fonaments de la nostra societat, creen un sistema de relacions de poder que es necessiten mútuament. Les experiències de la pobresa i l'exclusió estan travessades per les desigualtats que es produeixen entre homes i dones. La ideologia de l'heteropatriarcat es basa en que el capitalisme deixa actuar al patriarcat en tot allò que li resulta útil i li permet reproduir-se (Otero, 2013). Segles d'història sustenten aquest model social, però també la història ens mostra que existeixen alternatives.

El model capitalista atorga una centralitat quasi absoluta a l'economia de mercat, transformant la mà d'obra en un recurs més que es mercantilitza. La seva dinàmica d'acumulació consisteix en intentar colonitzar totes les esferes de la vida: si l'explotació laboral és un dels seus grans motors, les desigualtats són una de les conseqüències directes de la seva acció. D'altra banda, el paradigma patriarcal atribueix valors desiguals a les aportacions de dones i homes, considerant de forma diferenciada els treballs necessaris per a que una societat pugui subsistir. Mentre s'invisibilitza el treball reproductiu i de cura predominantment fet per dones, el treball remunerat és l'únic valorat i el que atorga "sentit vital" i inclusió social a les persones. En paraules de Pérez-Orozco (2014), es tracta "d'un sistema socioeconòmic que legitima i necessita la desigualtat, i en què la vida es posa al servei de l'acumulació del capital". L'acumulació per despossessió, que sosté David Harvey, és l'estratègia cabdal del capitalisme per expandir-se. El conflicte capital-treball (més visible perquè pertany a l'esfera de la producció, amb actors més consolidats) i capital-vida (l'esfera de la reproducció invisibilitzada i amb menys capacitat de mobilització) és preexistent a la crisi, però s'agreuja de forma evident en contextos de pèrdua de capacitat de resposta i d'intensificació dels mecanismes de despossessió.

A aquest context estructural de partida és important afegir dos processos que tenen un impacte directe en les situacions d'exclusió social i d'injustícies de gènere en les darreres dècades: primer, les transformacions que es produeixen en les estructures socials i que marquen un canvi d'època amb repercussions socials, culturals i econòmiques de gran abast. I en se-

gon lloc, les dinàmiques polítiques que s'han materialitzat en les mesures d'austeritat en un context en què la crisi econòmica actua com a principal coartada per aplicar retallades a l'Estat del Benestar.

2.2. Nous riscos i transformacions en les estructures socials

Els processos d'exclusió social tenen una connexió directa amb les desigualtats que crea i reprodueix la societat capitalista. No obstant això, s'han produït fenòmens socials, econòmics i culturals que han transformat les societats força homogènies en què la classe social tenia una correspondència directa amb determinades pautes culturals, d'organització política o acció col·lectiva. En definitiva, societats on els patrons d'integració i cohesió social eren més nítids. Es pot fer una valoració més positiva o negativa d'aquests processos, però és evident que s'han produït transformacions profundes a tots nivells: entre aquestes, caldria destacar el trencament de vincles socials, les situacions i els riscos d'exclusió que emergeixen i que donen lloc a situacions de major incertesa i vulnerabilitat, i que tenen impacte en la construcció d'identitats. Diverses anàlisis han destacat que l'exclusió es fonamenta en processos de desqualificació que van des de la fragilitat, la precarietat en la situació material, fins al trencament de vincles socials (Castel, 1997; Paugam, 1996).

La incorporació generalitzada de les dones al mercat laboral, encara que de forma desigual i limitada, juntament amb les reivindicacions de gènere que pressionen per assolir una major igualtat han estat un dels motors d'aquests canvis. Així, també es pot destacar l'extensió de noves formes de convivència, amb l'augment de llars unipersonals, famílies monoparentals i formes de convivència diverses que qüestionen el model familiar clàssic patriarcal. Al mateix temps, els usos del temps lligats a les cures i el treball reproductiu generen pautes de desigualtat de gènere molt fortes.

Des del punt de vista demogràfic, caldria afegir dos processos rellevants: d'una banda, el canvi d'estructures d'edats, amb unes taxes d'envelliment que augmenten imparablement i que pressionen per a reconsiderar radicalment les polítiques públiques, començant per drets socials com les pen-

sions. Vivim en una societat adultocràtica en què col·lectius com la infància i joventut o les persones grans no tenen veu pròpia ni representen una prioritat política. L'altre procés que reconfigura les estructures socials és el fenomen migratori tant, des del punt de vista d'aportació a les societats d'acollida com de les tensions que genera. Aquests dos grans processos de canvi social −envelliment i migracions− tenen també les seves pròpies dinàmiques d'inclusió/exclusió en relació al gènere.

En aquest sentit, el gènere opera amb altres factors d'exclusió com poden ser l'origen, l'edat o la classe social, i als que es poden afegir altres factors com l'orientació sexual, l'ètnia, la diversitat funcional, els problemes de salut específics, etc. L'anàlisi interseccional recull les variables que operen en cada persona i en diferents moments del seu cicle de vida, i pot oferir una aproximació més global i completa dels processos d'exclusió social[1]. Aquesta interseccionalitat del gènere amb altres factors comporta circumstàncies que condicionen l'accés als drets i l'autonomia de les dones, i que s'han d'incorporar tant en les diagnosis com en les accions per combatre les desigualtats. En aquest sentit, l'Estratègia contra la feminització de la pobresa a Barcelona incorpora l'enfocament de la interseccionalitat com a principi orientador.

2.3. La irrupció de la crisi i les polítiques d'austeritat: la *feminització* de les retallades

En el context d'una crisi multidimensional com la que irromp a partir de 2007-2008 s'agreugen les desigualtats i situacions de precarietat i exclusió social; comportant, en primer lloc, un increment de la pobresa econòmica i de les privacions materials. Si totes les crisis tenen impacte de gènere, les polítiques d'austeritat desplegades a Europa aprofundeixen amb més intensitat les desigualtats entre dones i homes (veure Bettio et al, 2012). En primer lloc, es produeix una intensificació del treball de les dones, tant

[1] Veure Freixanet, M. (Coord.) (2015) sobre perspectiva interseccional aplicada a dones amb diversitat funcional i les violències que pateixen, amb el recull al final de "cinc narratives de dones resistents" que aporten testimoni amb les seves històries de vida.

a l'esfera productiva com reproductiva: més necessitat de participar en el mercat laboral i un augment del treball de cura en substitució de les prestacions i serveis públics reduïts. En segon lloc, la retirada de l'Estat condueix a una privatització de la cura com estratègia de fons de les polítiques *austericides,* al temps que la precarització laboral avança en els sectors més vulnerables com són les dones. Un exemple és la quasi absoluta feminització de la contractació a temps parcial, que implica un major risc de pobresa i que s'ha demostrat causant directa de pobresa infantil. Tot això agreuja els estereotips de gènere i el control social lligat a la ideologia heteropatriarcal, que s'enforteix agreujant situacions d'exclusió i de violència masclista, mentre es redueixen les polítiques per combatre-les (Gálvez, 2013; Ezquerra, 2011).

En conclusió, les dinàmiques patriarcals es reforcen i ajuden a legitimar i consolidar les retallades socials. El cas de la Llei de Promoció de l'Autonomia i Atenció a la Dependència (LAPAD) de 2006 és significatiu, ja que aborda l'atenció a persones dependents, encara que amb limitacions. Un fet que suposa un reconeixement de les persones –sobretot dones– que s'hi dediquen, però és una llei que ha patit les reduccions pressupostàries més severes. Tanmateix, no tot han estat involucions, ja que la mobilització feminista ha aconseguit aturar projectes com la reforma de la llei de l'avortament que atacava els drets i l'autonomia de les dones.

La crisi de l'Estat del Benestar ve de lluny: ja des dels anys 80 del segle passat, des de postulats neoliberals es defensa una "retirada" dels poders públics. Aquestes propostes van arribar al context llatí-mediterrani en un moment en què els seus estats del benestar, encara no consolidats, tenien polítiques del benestar més febles que altres països europeus del nord. La "modernització" del model social que tant ha propugnat la Unió Europea mentre defensava polítiques monetaristes ha tingut un escenari molt afavoridor amb la irrupció de la crisi econòmica. La dràstica reducció de la despesa pública ha implicat que les polítiques redistributives i d'intervenció pública hagin estat apartades de l'agenda política.

L'estat del benestar espanyol s'havia sustentat en "tres pilars": educació, sanitat i pensions. Han estat polítiques de tall universal; mentre el denominat "quart pilar" dels serveis socials i l'atenció a la dependència quedava

relegat a un segon pla, tot i alguns esforços en concretar lleis i polítiques en aquest sector. Tant les rendes mínimes com les polítiques d'habitatge −aquestes especialment absents− han configurat un model de benestar residual que s'ha caracteritzat per una desregulació progressiva del mercat laboral, amb la conseqüent pèrdua de drets laborals i la precarització de les condicions de treball.

2.4. Proximitat i municipalisme per fer front als processos d'exclusió social

Les dinàmiques de la crisi global tenen una repercussió concreta en els territoris i les persones que hi viuen. És en el món local on es produeix l'aterratge entre l'actual context d'emergència social i els poders locals que, davant aquesta situació, han d'assumir un rol més actiu i estratègic. Encara que el model de govern local a l'Estat espanyol neix amb debilitats, progressivament els poders locals han enfortit el seu rol, assumint nous temes en la seva agenda i noves maneres d'abordar-los. En termes generals, es pot afirmar que amb el pas dels anys han adquirit experiència i capacitat d'incidència més enllà de les competències que estrictament els pertoca. Exemples de connexió global-local i les noves polítiques desenvolupades podrien ser els processos que van donar lloc a les Agendes 21 Locals i els plans d'igualtat entre homes i dones. Processos que van néixer amb l'impuls de les conferències de Nacions Unides i que van tenir la complicitat d'autoritats locals interessades en potenciar les polítiques ambientals i de gènere, i fer-ho des de l'empoderament i la participació.

Es poden identificar a escala territorial dos fenòmens d'abast mundial. En primer lloc, la segregació urbana que polaritza els territoris, generant processos d'exclusió social localitzats i amb la problemàtica de l'accés a l'habitatge i les seves condicions com una variable clau. En segon lloc, la dicotomia rural-urbà genera problemàtiques específiques als territoris. Les ciutats creixen a un ritme vertiginós: es calcula que més de la meitat de la població mundial viu en àrees urbanes i, en els països desenvolupats, aquesta xifra va en augment. El contrast entre els sistemes urbans i les

àrees rurals, amb necessitats clarament diferenciades, marquen una de les grans ruptures a escala local. Al costat de les grans urbs mundials (10 megalòpolis acullen el 12% de la població mundial, amb Tokio al capdavant amb 38 milions de persones) trobem la situació específica del micromunicipalisme, una realitat molt present al nostre entorn (a Catalunya, el 60% dels municipis tenen menys de 1.000 habitants). Això comporta una diversitat a escala local que també s'ha de considerar en el moment d'establir responsabilitats i plantejar polítiques públiques. Especialment davant les situacions d'emergència social a què els governs locals han de respondre amb recursos limitats, com ho demostren les experiències de Barcelona i l'Alt Empordà que s'analitzen posteriorment.

En definitiva, el context de canvi d'època, la situació d'emergència social i la fractura territorial de la crisi han situat als governs locals en la primera línia. Si l'emergència social reclama enfortir les polítiques socials, el context de constricció financera i *neocentralisme*[2] no facilita l'acció local. Tot i aquest entorn restrictiu, apareixen propostes en l'escena política que defensen un enfortiment dels poders locals juntament amb processos de confluència i participació ciutadana. En alguns municipis aquests processos han donat lloc a noves candidatures, algunes de les quals han arribat al govern (ciutats com Barcelona, Madrid, Saragossa i València, per anomenar les més poblades). Blanco i Gomà (2016), a partir de l'anàlisi de pràctiques comunitàries i polítiques locals, plantegen el naixement del que denominen el *municipalisme del bé comú:* espais que articulen noves pràctiques ciutadanes i institucionals que aboquen a processos d'innovació i transformació social.

Juntament amb la defensa d'una major transparència i democratització de les institucions, aquestes propostes aposten per una "feminització" de la política; entenent en primer lloc que les dones han d'ocupar llocs de responsabilitat amb igualtat (malgrat que han augmentat les alcaldesses, algunes d'elles en ciutats significatives, encara només un 18% de les alcaldies estan ocupades per dones) i al mateix temps lluitar contra les injus-

[2] Tant les polítiques d'estabilització pressupostària del govern central com la Llei 27/2013, de 27 de desembre, de racionalització i sostenibilitat de l'Administració local són un exemple de limitació de l'autonomia local.

tícies de gènere aportant la seva mirada a totes les polítiques municipals (Rosetti, 2015).

Els canvis de gran abast mencionats tenen prou capacitat explicativa sobre l'emergència i l'aprofundiment del fenomen de l'exclusió. Ara bé, existeixen perspectives explicatives concretes, proposades des de diferents escoles de pensament, que posen èmfasis diferents en les esferes d'exclusió i que es sustenten en marcs normatius que poden ser antagònics. Per aquest motiu, cal fer referència als diferents paradigmes que analitzen conceptualment l'exclusió social.

3. Aproximacions al concepte d'exclusió social: debat conceptual i paradigmes

El concepte d'exclusió social ha estat incorporat al discurs acadèmic i polític en relació als nous processos i situacions de desavantatge social que irrompen a les societats capitalistes avançades, afectant a un nombre creixent de persones. Tradicionalment la referència a la pobresa havia constituït l'element central dels estudis i es remetia principalment a la manca de recursos monetaris per subsistir; és a dir, a la dimensió estrictament econòmica de les desigualtats. La noció de pobresa té l'avantatge de ser fàcilment quantificable i, per tant, es relaciona amb la disposició de rendes per part d'individus o famílies, i fins i tot és comparable al llarg del temps o entre diferents territoris. Les privacions econòmiques que han afectat de forma més intensa a les dones han conduït a parlar d'un procés de *feminització de la pobresa*. Però es tracta d'un indicador *estàtic* que no es refereix als processos que generen altres privacions. A més, al centrar-se en l'aspecte distributiu i individual, no afavoreix la incorporació de la mirada de gènere, sobretot quan les metodologies que s'utilitzen es basen en les llars i no ens els individus que les formen, invisibilitzant la situació particular de les dones o dels col·lectius amb major dependència (De la Cal, 2009; Valls i Belzunegui, 2014).

3.1. El concepte d'exclusió social com a privacions i trencament de vincles

La introducció del concepte d'exclusió social intenta donar una resposta global a l'estudi de les situacions que pateixen els sectors socials més discriminats i amb major risc i vulnerabilitat social, incorporant altres dimensions a més de l'econòmica. El fenomen de l'exclusió social té un caràcter multidimensional i dinàmic que les quantificacions sobre la pobresa no poden abordar. Malgrat la complexitat del concepte i del mateix fenomen de l'exclusió social, hi ha certs elements de consens que han ajudat a consolidar aquesta aproximació (IGOP, 2004):

- **L'exclusió com un fenòmen relatiu** depèn de les tradicions històriques i les circumstàncies de cada societat, i s'hauria d'acceptar que la pròpia conceptualització de l'exclusió i l'estigmatització que l'acompanya són construccions socials i polititzades que les mateixes institucions han col·laborat a definir.
- **L'exclusió com a fenòmen multidimensional** en el qual l'acumulació i solapament de desavantatges condueix a un pèrdua de vincles socials i al deteriorament de les condicions de vida. Una visió que supera la unidimensionalitat del concepte de pobresa vinculat a la manca de recursos econòmics o a les perspectives centrades en l'eix laboral.
- **L'exclusió com a trajectòries de vida** que no es refereix a un estadi concret sinó a situacions canviants que no poden concentrar-se en un únic indicador ni una fotografia fixa. Aquesta idea de continu d'experiències es pot concretar en la noció d'itineraris vitals que es construeixen a partir de diverses dimensions (social i comunitària, familiar, cultural, laboral, política, etc.) i que connecta amb l'anàlisi interseccional que s'esmentava anteriorment.

La noció d'exclusió social enllaça amb les anàlisis que sostenen que el canvi d'època ha produït transformacions socials i econòmiques de les societats capitalistes avançades. Així, han donat com a resultat, per una banda, a una major fragmentació de les estructures socials, contrastant amb els

esquemes més homogenis de les denominades societats "fordistes". I de l'altra, s'afegeix a aquest context l'aparició de processos de trencament i risc social que abans es trobaven més atenuats o invisibilitzats. En el pas de les estructures socials de la dècada dels setanta del segle XX a les actuals del segle XXI s'ha produït un augment de la precarització de determinats sectors socials.

Per aquest motiu, el fenomen de l'exclusió té una relació directa, primer, amb el trencament que es produeix principalment en el marc de les relacions laborals; i en segon lloc, en el debilitament de les relacions socials i comunitàries que cohesionaven i aportaven solidaritat a la societat. La precarització intensa del mercat laboral és un factor explicatiu clau però no únic de l'ampliació dels processos d'exclusió a les societats capitalistes. Seguint Castel (1997),la centralitat del mercat laboral i el trencament de vincles socials han comportat l'aparició de tres espais a la societat: una àrea de seguretat i integració; un segon espai de vulnerabilitat; i un tercer on la marginació i l'exclusió es fan patents. En altres paraules, és el nou model social de ciutadania en què un sector social, fins ara majoritari, es troba *dins* la societat mentre un altre grup es troba marginalitzat i *fora*, sense vincles socials ni garanties de drets socials i de ciutadania.

Una incursió a la literatura sociològica i altres disciplines socials sobre aquests processos mostren la incorporació de conceptes que es troben vinculats a la noció d'exclusió social i l'acumulació de situacions de desavantatge: segregació, aïllament, rebuig social, estigmatització, perifèria, desafiliació, desintegració, desinserció, desvinculació, desarrelament, vulnerabilitat, risc, precarietat, marginació, fragilitat, desavantatge, dificultats, privació, carències, etc. Aquests conceptes ens donen una idea de la complexitat d'aquests processos i del debat que es produeix tant en àmbits acadèmics com polítics i socials. La incorporació als estudis d'indicadors no econòmics per mesurar aquests fenòmens marquen la rellevància del concepte d'exclusió social en les ciències socials, en la mesura que es prenen en consideració altres recursos com els culturals, polítics i socials, i la participació social. És en aquesta línia que l'aproximació a l'exclusió social facilita la incorporació de la perspectiva de gènere, ja que pren en consideració el sistema de relacions que perpetuen les desigualtats entre dones i homes (De la Cal, 2009).

Per al seu estudi, s'han operacionalitzat diversos àmbits que es concreten en indicadors en els que operen les dinàmiques d'exclusió. Es poden identificar vuit àmbits d'exclusió que corresponen a les diferents dimensions vitals de les persones i que es concreten en l'accés a determinats recursos i oportunitats. Són situacions vitals personals que es materialitzen en contextos territorials i espacials, i que han estat recollits a diversos plans d'inclusió social de Catalunya (IGOP, 2004). A aquests àmbits proposats, hem considerat afegir una variable explicativa d'exclusions en clau de gènere: els usos del temps i la càrrega de treballs, incloent en l'esfera econòmica totes aquelles activitats necessàries per desenvolupar la vida.

Taula 1. Principals àmbits d'exclusió i la seva concreció

Àmbits d'exclusió	Concreció
Econòmic	Monetari (renda) Usos del temps i càrrega de treballs
Ocupacional	Accés al mercat laboral Condicions laborals
Formatiu	Accés al sistema educatiu Capital formatiu
Sociosanitari	Morbilitat Accés a recursos sanitaris
Habitacional	Accessibilitat Condicions dels habitatges
Relacional	Xarxes familiars i personals Vincles comunitaris
Comunitari i polític	Ciutadania Participació
Espacial i territorial	Físic Socioespacial Econòmic

Font : elaboració pròpia a partir de IGOP, 2004.

Com han demostrat alguns estudis empírics, les xarxes relacionals són un factor determinant en relació als riscos d'exclusió: com més forts són aquests vincles, menys risc d'exclusió hi ha. Encara que a nivell metodològic hi ha dificultats per incorporar la dimensió de gènere als estudis sobre exclusió social (les dades d'enquestes per llar ho dificulten; per exemple, per identificar situacions de violència masclista), els estudis qualitatius indiquen que les xarxes de cura depenen en gran mesura de les dones i que aquestes enforteixen la dimensió relacional, afavorint processos d'inclusió social (Ezquerra i Campruví, 2015). El capítol sobre dones gitanes i dones migrades d'aquest volum també exemplifica, a partir dels estudis de cas, el grau de suport i resiliència entre les xarxes d'aquests dos col·lectius.

En definitiva, el concepte d'exclusió social intenta comprendre processos socials complexos i dinàmics. Això comporta que, per una banda, la noció d'exclusió sigui suficientment flexible per aglutinar aquests processos de risc i desafiliació; però al mateix temps esdevingui un concepte ambigu, sense una definició precisa i que es troba condicionada tant pels contextos ideològics com per les connotacions morals o les tradicions culturals en cada territori (O'Reilly, 2005; Keiselback, 2000). Això pot suposar tant avantatges com inconvenients, atès que és un concepte prou ample per encabir-hi fenòmens o realitats microsocials molt diverses però pot comportar també problemes des del punt de vista metodològic i analític, i en la seva concreció en les polítiques públiques.

3.2. Els paradigmes explicatius de l'exclusió social

Des del punt de vista teòric i normatiu, els enfocaments sobre el fenomen de l'exclusió social han estat diversos i, en alguns casos, antagònics. El salt de la perspectiva de la pobresa material a la multidimensionalitat de l'exclusió és, tanmateix, un element comú en totes les aproximacions que intenten copsar altres aspectes relacionats amb les condicions de vida i altres factors causals de l'exclusió: per exemple, l'accés −o manca d'accés− a serveis com la salut i l'educació; les condicions infrastructurals i habitacionals als territoris; les discriminacions per raó de gènere, edat o ètnia; o la participació −o desafiliació− en les xarxes socials.

Aquesta noció multidimensional de l'exclusió social ha estat incorporada al discurs polític i adoptada pels *policymakers.* Tanmateix, aquesta visió és massa generalista quan no va acompanyada d'una teorització des de les ciències socials i quan no defineix què s'entén per exclusió i per la seva antítesi, la inclusió (O'Reilly, 2005). Això pot comportar una manca de rigor analític i una confusió entre els símptomes i les condicions que creen l'exclusió i, com s'apuntava prèviament, apareixen els punts febles del caràcter poc precís i teòricament poc sòlid de la conceptualització de l'exclusió.

Per aquest motiu, considerem rellevant aprofundir en les diverses aproximacions al concepte. Hillary Silver (1994) sosté que s'han construït tres paradigmes explicatius de l'exclusió social, els quals tenen com a referència diferents camps del pensament polític. L'autora es refereix a les idees del republicanisme, el liberalisme i la socialdemocràcia que han dotat el concepte d'exclusió de significats i respostes específiques. Aquestes tradicions han treballat la noció d'exclusió des de diferents òptiques, les quals tenen importants implicacions en l'acció pública de les societats desenvolupades del món occidental. Aquests marcs de referència permeten interpretar el fenomen de l'exclusió social i condicionen tant les polítiques públiques com la proposta de societat a la qual aspiren.

D'altra banda, a partir de l'anàlisi de la qüestió de l'exclusió social sota el govern laborista britànic, Ruth Levitas (2005) estudià els tres discursos que considera dominants en l'arena política: el discurs basat en la redistribució que, segons l'autora, va ser abandonat per la corrent *blairista*; el discurs de la integració social; i els postulats conservadors. Aquestes dues darreres opcions serien les incorporades a la proposta del renovat laborisme de Gran Bretanya, amb elements neoliberals de defensa del mercat i amb apel·lacions a la comunitat i un model d'integració social focalitzada en l'accés a una ocupació remunerada en el mercat laboral.

Els tres discursos que distingeix Levitas tenen una certa correspondència amb els tres paradigmes identificats per Silver i que plantegen respostes substancialment diferents: els paradigmes de l'especialització, de la solidaritat i del monopoli. Aquest debat és rellevant en tant que dóna visions diferents sobre la definició i la delimitació del concepte d'exclusió i sobre com s'han articular els processos d'inclusió social. Lògicament, aquests

discursos no són monolítics ni en el pla teòric ni en la seva projecció pràctica. Els tres paradigmes expressen i intenten donar resposta al tipus d'inclusió desitjada a les societats desenvolupades i, en conseqüència, elaboren diferents propostes sobre l'orientació de les intervencions públiques, en coherència amb els models socials subjacents que es defensen.

Després dels paradigmes mencionats, en quart lloc, s'ha afegit un darrer paradigma basat en noves idees radicals que consideren l'explotació i les pautes de dominació inherents a la societat capitalista com el principal factor explicatiu de l'exclusió social. Des d'aquesta perspectiva es planteja la transformació social a partir d'elements de radicalitat democràtica i polítiques d'apropiació de poder. Seguint a Fraser (1995), suposaria incorporar tant la dimensió del reconeixement que reprodueix jerarquies com la dimensió distributiva relacionada amb les desigualtats de classe. Una "política social per la igualtat", d'aquesta manera, hauria de compatibilitzar el reconeixement de les identitats amb els processos de redistribució necessaris per revertir les desigualtats de gènere i de classe.

L'enfocament de l'exclusió facilita la incorporació de la perspectiva de gènere perquè introdueix aspectes relacionals, socioculturals i polítics, una idea que connecta amb la tradició feminista que ha defensat la redistribució del poder, a més del benestar, i que també es troba present en el paradigma del monopoli. La sensibilitat de gènere, però, no està present en tots els paradigmes i s'assenyala que només el paradigma de les desigualtats conté algunes propostes sensibles a les desigualtats de gènere; mentre són les noves perspectives radicals les que recullen, de forma més àmplia, el reconeixement de les diferències i el combat del patriarcat.

La següent taula presenta una síntesi d'aquests paradigmes definitoris i les respostes en relació al model de societat i de política pública que conceben, i que s'han denominat en funció del factors explicatius determinants de l'exclusió social.

Taula 2. Els paradigmes explicatius de l'exclusió social

Paradigma	Discurs	Origen	Concepció de l'exclusió social	Model social	Model de política pública	Sensibilitat de gènere
El paradigma de les actituds individuals	Individualisme: esforç i motivació	Perspectiva neoconservadora i liberal anglosaxona	No aprofitament de les oportunitats i fallides en el sistema: aparició de la infraclasse	Model de mercat	Polítiques *workfare*: prioritzar la inserció laboral	Nul·la sensibilitat de gènere
El paradigma de la desvinculació social	Solidaritat i cohesió	Republicanisme francés	Trencament i debilitament dels vincles socials	Integració social	Politiques actives d'inclusió	Nul·la o baixa sensibilitat de gènere
El paradigma de les desigualtats	Redistribució i igualtat	Socialdemocràcia clàssica	Monopoli i concentració del poder. Sectors exclosos resten al marge	Drets socials i de ciutadania	Polítiques redistributives de benestar	Sensible al gènere (algunes propostes)
El paradigma del'explotació i la dominació	Transformació social	Noves perspectives radicals	Desigualtats capitalistes i patriarcals	Model social alternatiu. Reconeixement de diferències	Polítiques emancipatòries i accions d'empoderament	Sensible al gènere

Font: elaboració pròpia

- **El paradigma de les actituds individuals** o model de l'especialització propugna que l'exclusió és conseqüència de la diferenciació i l'especialització social. El punt de partida és individualista, ja que considera que la societat està composada per individus que trien diverses opcions i tenen uns drets i deures per acomplir. Aquesta perspectiva, sobretot desenvolupada en els àmbits liberals anglosaxons, parteix de la suposada bondat de la societat i d'un "ordre natural" que atribueix un rol determinat a cada individu. D'aquesta manera, l'exclusió social es produeix quan els individus no aprofiten les oportunitats que ofereix la societat ,encara que en determinats casos assumeixen que el mateix mercat provoca fallides en l'accés a certes oportunitats. Per tant, les institucions públiques han de garantir que no es produeixin aquestes fallides, però sense perpetuar les situacions d'exclusió amb sistemes assistencials que desmotiven la participació en el mercat laboral. Els incentius per treballar en el mercat assalariat són centrals en les polítiques per lluitar contra l'exclusió social, mentre les desigualtats de gènere i el treball reproductiu no reben cap consideració.

Aquesta perspectiva connecta amb les visions més estàtiques de la pobresa i que troben la causa de la mateixa en els comportaments, capacitats i actituds individuals que sovint resumeixen com "comportament antisocial". Per aquest motiu és un paradigma que vincula les nocions pejoratives de dependència i cronificació a l'existència de programes potents d'assistència social. Com a resposta, defensen la promoció dels valors tradicionals i l'aplicació de mesures coercitives amb caràcter moralitzador, així com una reestructuració i reducció dels mecanismes assistencials de l'Estat del Benestar (Walker, 1995).

Aquest model, també denominat de l'especialització, connecta amb l'aparició i l'ús, sobretot a partir dels anys setanta del segle XX als Estats Units, del concepte d'infraclasse −defensat per Charles Murray−, que se centra en els comportaments individuals de determinats sectors que desaprofiten les oportunitats que els ofereix la societat. Les nocions d'infraclasse i exclusió social tenen en comú que volen explicar realitats que no es limiten a la pobresa econòmica sinó a altres factors relacionats als vincles socials, la marginació i l'aïllament social (Keiselback, 2000; Davies, 2005). L'alternativa defensada és que els poders públics han de limitar les polítiques de

suport i endurir l'accés a serveis que poden generar dependència, ja que aquesta és considerada com una de les causes que no permeten a aquests individus superar la seva situació. La teoria del capital humà també addueix que la baixa productivitat de determinats sectors socials es produeix per la seva manca d'habilitats, hàbits i formació per vendre la seva mà d'obra al mercat. Novament trobem la centralitat del mercat laboral com a única via per a la inclusió social.

Aquestes consideracions tenen com a rerefons les idees basades en la *trampa de la pobresa* i la *cultura de la dependència*, que relacionen els processos de pobresa amb els excessius subsidis i ajudes públiques que desmotiven l'individu a superar per ell mateix la seva situació. Aquesta argumentació ha estat en el cor de l'atac que han rebut les polítiques de benestar i ha justificat la retallada de prestacions públiques per als sectors més desafavorits.

- **El paradigma de la desvinculació** o model de la solidaritat defensat pel republicanisme té la seva arrel a França i propugna que l'exclusió és el resultat del trencament o debilitament dels vincles socials: contra l'exclusió cal cercar processos d'integració de forma solidària a partir de consensos nacionals i col·lectius, que seran el resultat d'un procés d'inserció social del qual l'Estat és responsable de promocionar. Aquest discurs defensa la participació en el treball assalariat o remunerat com a principal mecanisme integrador, tot i que algunes corrents assenyalen que l'exclusió està més vinculada a l'esfera del consum que de la producció.

- **El paradigma de les desigualtats** o del monopoli analitza l'ordre social com a coercitiu i imposat a través d'una jerarquia i d'unes relacions de poder en el context d'una determinada estructura econòmica. L'exclusió social és el resultat de la concentració i monopoli del poder en detriment d'altres sectors que queden al marge i no poden superar les barreres que els impedeixen accedir als recursos. Les desigualtats econòmiques són la principal causa de l'exclusió. L'ocupació precària i l'atur comportaran l'aparició d'un *nou exèrcit de reserva* que representa un mitjà clau de reestructuració de l'ordre capitalista. L'estratègia per combatre l'exclusió és expandir els drets de ciutadania i introduir criteris d'igualtat i participació a la societat.

Aquest enfocament considera que els fenòmens de la pobresa i l'exclusió social formen part d'un determinat esquema i estructura social, i es produeix com a conseqüència de les desigualtats en l'assignació de recursos del mercat capitalista. Entre aquestes desigualtats estructurals es trobaria el mercat, especialment relacionat amb l'esfera productiva, però també tindria en compte altres factors com el gènere. Altres autors sostenen que, en l'estat actual de crisi i globalització capitalista, la pèrdua de capacitats per a l'elaboració de polítiques públiques per part dels Estats situen a la igualtat i a la inclusió en el terreny dels discursos, però sense possibilitats reals de traducció en la pràctica de les polítiques socials (Gray, 2000).

- **Un quart paradigma: l'explotació i la dominació**. Vinculat al darrer paradigma de les desigualtats, s'ha distingit un "quart paradigma" plural que es podria qualificar com radical, i que planteja una alternativa transformadora davant del model social i econòmic dominant. Considera que les situacions d'exclusió social i l'agreujament de les desigualtats són creades per la reestructuració del capitalisme, partint de la constatació que l'explotació laboral és encara un eix central.

Les propostes que es poden emmarcar en aquest quart paradigma s'enfronten amb l'aproximació de la socialdemocràcia clàssica, en el sentit que planteja una perspectiva de transformació econòmica, social i política per construir una alternativa real. En aquest sentit, connecta amb el pensament socialista marxista per considerar que el model capitalista no és sostenible, ja que necessita de la societat de classes per sobreviure. En conseqüència, és necessari controlar els excessos del mercat capitalista; però únicament un canvi radical cap a un altre model social podria acabar amb els processos d'exclusió social.

La diferència clau d'aquest quart paradigma radical és el trencament amb els models anteriors en relació a la concepció d'igualtat i l'articulació de la participació. El reconeixement de les diferències i la diversitat és un punt a partida fonamental que trenca amb els models igualitaris estandaritzadors; i per tant les polítiques públiques haurien de presentar lògiques d'empoderament i una connexió amb les noves propostes que sorgeixen també des de noves identitats. El mercat laboral ja no seria l'únic eix d'inclusió, i el concepte de treball s'amplia per reconèixer modalitats no mer-

cantilitzades i per visibilitzar el treball de cura. En aquesta línia, la proposta de la renda bàsica universal es defensa com una alternativa més igualitària i redistributiva i, a més, rupturista amb la dependència del mercat laboral i com una superació de les dominacions patriarcals. A més de les propostes per la justícia de gènere, la construcció d'una economia social i solidària com alternativa per a democratitzar l'esfera econòmica seria una altra línia de proposta d'aquesta corrent de pensament.

En síntesi, els paradigmes presentats no són monolítics; coexisteixen i es creuen diverses corrents i enfocaments. Tot i així, es poden detectar dues visions del que implica la inclusió social: la inclusió vinculada a la inserció en la societat segons l'ordre i les normes establertes o, contràriament, la inclusió des d'una perspectiva emancipatòria en què les persones recuperen el poder i s'erigeixen com a protagonistes.

4. L'ús institucional del concepte d'exclusió social i els plans d'inclusió social

La noció d'exclusió social té els seus orígens en els governs francesos de la dècada dels 80 del segle XX, i es referia a les persones que vivien als marge de la societat, especialment sense accés als mecanismes d'assistència social (Room, 1995). Malgrat la seva procedència francesa, va ser utilitzada el 1997 al Regne Unit i, posteriorment, ha estat la Unió Europea qui va recollir-la a partir de la cimera de Lisboa de l'any 2000. Des d'aleshores diverses escales de govern han adoptat el concepte: les polítiques d'inclusió social es reprodueixen des de l'arena europea fins a la municipal, concretant-se principalment en plans que intenten abordar el fenomen de l'exclusió social des de les múltiples dimensions i factors, recollint de forma integrada i transversal accions noves o que ja existien segmentadament.

Davant l'interrogant sobre quin és el concepte antitètic d'exclusió s'ha produït un ampli debat: inclusió, integració, inserció, cohesió, etc. *Inclusió* ha estat l'alternativa conceptual amb capacitat de situar en el centre del debat la pèrdua de drets que suposen els processos d'exclusió social i que s'ha incorporat a les polítiques públiques. Com a principals instruments

polítics de lluita contra l'exclusió social destaquen l'Estratègia Europa 2020; els Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social que desenvolupen els Estats de la Unió Europea; i en l'àmbit català el Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de Catalunya, així com un programa específic per a l'impuls dels plans locals d'inclusió social, ja que ajuntaments, consells comarcals i consorcis locals han impulsat també plans propis d'inclusió social.

4.1. La Unió Europea: feblesa de la dimensió social i antiexclusió

L'Agenda Social Europea aprovada l'any 2000 concreta la vessant més social de la UE i, encara que neix amb limitacions i crítiques, s'adquireix el compromís d'elaborar Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social (PNAIS). Els Estats membres acorden millorar la coordinació en la lluita contra l'exclusió social i la pobresa, assenyalant el 2020 com l'horitzó per eliminar la pobresa de la UE i reduir dràsticament l'atur. Tot i les bones intencions, la realitat ha estat ben lluny d'aquestes fites. Es poden destacar almenys dos indicadors que demostren la feblesa estructural de la dimensió social comunitària: primer, el component voluntarista dels mecanismes a través dels quals s'aproven i s'apliquen les línies estratègiques en matèria social i d'ocupació; i segon, les limitacions del pressupost de la Unió Europea, que s'expressa especialment en les partides socials i el Fons Social Europeu.

D'aquesta forma, els objectius d'inclusió social s'haurien d'assolir amb una metodologia –l'anomenat Mètode Obert de Coordinació– i uns instruments –els Plans d'Acció Nacionals– que haurien d'abocar a una *harmonitzacio* de les polítiques, l'establiment d'indicadors compartits i la transferència de bones pràctiques. Amb aquesta estratègia –que s'ha qualificat de *neovoluntarista*– s'impulsa el Mètode Obert de Coordinació Social que té per finalitat coordinar les polítiques socials als països de la Unió. "L'Estratègia Europa 2020 per a un creixement intel·ligent, sostenible i integrador" va ser aprovada l'any 2010 amb la intenció de millorar la competitivitat de la UE, reforçant el model d'economia de mercat i introduint altres variables no centrades exclusivament en l'augment del Producte Interior Brut. L'Estratègia es va fixar cinc objectius principals, interrelacionats, entre els que està la reducció de la pobresa i l'exclusió social (abans del 2020, re-

duir almenys 20 milions de persones que estan a la UE sota el llindar de la pobresa i l'exclusió social), i set iniciatives emblemàtiques, una d'elles la creació de la Plataforma Europea contra la Pobresa[3].

La crisi econòmica ha comportat una revisió d'aquesta estratègia, reconeixent que les desigualtats han anat en augment i que els objectius en matèria social i d'ocupació − especialment sobre pobresa− estan lluny de les fites assenyades (Comissió Europea, 2014). És evident el contrast entre les regles estrictes en matèria econòmica i financera amb les creixents necessitats socials i la limitació de les intervencions socials. En relació a les desigualtats de gènere, entre els compromisos que estableix l'Estratègia Europa 2020 només es menciona la desigual situació entre homes i dones en relació a la participació en el mercat laboral, assenyalant com a fita l'augment de la població activa, especialment en el cas de les dones. Per altra part, entre les estratègies europees per a altres "grups específics" on es troben joves o persones amb diversitat funcional, es situa l'Estratègia per a la igualtat entre dones i homes 2010-2015.

En definitiva, les estratègies contra l'exclusió social que ha dissenyat la Unió Europea tenen un component voluntarista que condueix a una aplicació desigual per països. Malgrat la situació d'emergència social, per a la Unió Europea les polítiques socials han esdevingut una càrrega més que una solució; i la perspectiva de gènere tampoc ha estat una prioritat ni es troba present com a element transversal de les polítiques per a la inclusió social comunitàries.

4.2. La *inclusió activa* del Pla Nacional d'Acció per a la Inclusió Social (PNAIS)

En el cas espanyol, és a partir de 2001 quan es comencen a aprovar els

[3] Els objectius estan relacionats amb l'ocupació, el canvi climàtic i l'energia, la investigació i el desenvolupament (I+D), l'educació i la lluita contra la pobresa i l'exclusió social; per la seva part, les iniciatives emblemàtiques prenen temes diversos com l'agenda digital, la innovació, joventut, política industrial, noves qualificacions i ocupacions, i la qüestió de la pobresa.

Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social, que haurien de tenir una revisió bianual; el darrer dels quals és el PNAIS 2013-2016 (durant els quatre anys 2010-2014 no es va aprovar cap pla: una mostra de la feblesa d'aquests instruments "voluntaris"). Amb un impacte molt limitat, els anteriors PNAIS no aconsegueixen ni tan sols erigir-se com un espai de coordinació dels plans autonòmics, mentre aquests s'han centrat quasi exclusivament en donar suport a les entitats locals (Quintana i Campruví, 2015).

El darrer pla adapta els compromisos de l'Estratègia Europa 2020 de reducció de la pobresa i l'exclusió, i es marca la fita d'extreure de les situacions de pobresa i l'exclusió almenys 1.500.000 persones a tot l'Estat. A aquest indicador s'afegeixen altres vinculats a la participació en el mercat laboral (la taxa global d'ocupació hauria de ser del 74%, i en el cas de les dones 68,5% per al 2020) i el sistema educatiu, amb la reducció de les taxes d'abandonament escolar fins al 15% i assolir que el 44% de les persones entre 30 i 44 anys tinguin educació superior.

El concepte clau del Pla és la "inclusió activa" i les accions per afavorir la integració de les persones en el mercat laboral. El Pla 2013-2016 recull les recomanacions del Consell de la Unió Europea i assumeix com a prioritat per reduir les persones en risc de pobresa i exclusió reforçar les polítiques actives d'ocupació, considerant la desocupació com el principal factor d'exclusió social. Això acompanyat per una major "adequació, eficiència i eficàcia" de les polítiques. Paradoxalment, en un moment en què l'atur augmenta i el discurs polític oficial destaca la rellevància de l'àmbit laboral, les polítiques actives d'ocupació han patit fortes retallades, així com el conjunt de polítiques de benestar (en el període de 2011 a 2013 es reduí el pressupost de polítiques actives d'ocupació d'un 50%).

La centralitat de l'ocupació remunerada i la millora de l'ocupabilitat com a objectiu prioritari suposen un retorn a la defensa del model *workfare*. Un model *productivista* que connecta amb el paradigma conservador de les actituds individuals: atorga centralitat al mercat laboral i concep a les persones, en primer lloc, com a mà d'obra. Malgrat que es reconegui que l'exclusió social és un fenomen multicausal i complex, finalment el procés d'inclusió social passa gairebé en exclusiva per la participació en el mercat de treball. D'aquí la importància d'incorporar a les dones a un

treball remunerat, una visió que evidentment no considera altres treballs com el de cura.

El pla considera que la seva població objectiu, a més del perfils més tradicionals de pobresa i exclusió, ha d'incloure altres persones que es troben al llindar de la pobresa i en situacions d'entrada i sortida. En aquest punt es fa referència a la precarietat dels "treballadors pobres" com a factor d'exclusió, però no s'inclouen mesures per a combatre-ho. Prenent com a referència la taxa de risc de pobresa exclusió social (taxa AROPE), es considera que la desocupació és un factor determinant en l'exclusió social; d'aquí la priorització de les polítiques actives d'ocupació. Seguint amb aquest indicador, les situacions de pobresa i exclusió afecten de forma similar a homes i dones, encara que es reconeixen les carències d'aquest indicador per copsar la *feminització* de la pobresa, tenint també present que en el context precrisi la situació de les dones era pitjor. Així, es detallen alguns dels col·lectius i sectors socials més afectats: persones estrangeres no comunitàries, infància, persones amb baix nivell formatiu; afegint les diferències territorials entre Comunitats Autònomes i el factor de la ruralitat associat a més riscos de pobresa i exclusió social.

Davant les evidències de més vulnerabilitats i col·lectius afectats, les polítiques desplegades fins al moment són objectiu de crítica per "*la manca d'adequació dels sistemes de protecció (ocupació, serveis socials, educació, salut i habitatge) a l'objectiu d'inserció laboral posant més èmfasi en les prestacions econòmiques o, també, l'absència d'una coordinació real i efectiva entre els diversos serveis públics*". La noció d'inclusió activa posa l'èmfasi en la inserció laboral com a estratègia de lluita contra l'exclusió social, i per tant l'ocupabilitat de les persones és la variable clau que pot situar a les persones dins o fora de la societat. En resum, es valora la inclusió social a partir de la participació en el mercat laboral, mentre s'articulen altres mesures concretes i considerades marginals destinades a "les persones impossibilitades per a treballar".

4.3. El cas català: impuls a la dimensió local dels plans d'inclusió social

El primer Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de Catalunya per al període 2006-2009 tenia com a prioritat la coordinació amb els ens locals per a impulsar Plans Locals d'Inclusió Social (PLIS). Seguint les directrius de la Unió Europea, es considera que la proximitat és imprescindible per elaborar i desenvolupar polítiques d'inclusió; d'aquí el protagonisme que han d'assolir els govern locals. A partir del suport metodològic i amb la creació d'espais de col·laboració i seguiment dels plans, es reforçava la idea de "municipis inclusius" amb l'elaboració de polítiques d'inclusió social que haurien de comptar amb una àmplia participació, també de les persones destinatàries de les accions (Quintana i Campruví, 2015). Donar veu a les persones vulnerables i amb necessitats formaria així part del procés d'inclusió social, entenent que el dret a decidir sobre les pròpies vides és tan important com la millora d'oportunitats.

Les noves polítiques d'inclusió social constaten que les polítiques clàssiques de l'Estat del Benestar són insuficients per fer front a nous riscos i necessitats, i que cal passar d'una lògica tradicional a una d'innovadora: amb perspectiva comunitària i participació, amb visió estratègica i treball multinivell i transversal, reconeixent les especificitats locals[4].

El Pla d'Acció per a la inclusió social i la cohesió social a Catalunya 2010-2013 s'insereix en l'Estratègia Europea 2020 i desplega vuit eixos estratègics en una lògica d'orientació integral i interdepartamental. De les accions desenvolupades en l'anterior pla, la majoria de les accions inclusives realitzades, el 78%, formen part de les polítiques socials, educatives i de salut, i aproximadament la meitat del conjunt d'accions tenen un caràcter assistencial i pal·liatiu (el 21% de les accions són ajudes econòmiques directes) i estan principalment dirigides al col·lectiu d'infants i adolescents (el 60%); mentre el grup de gent gran és el menys beneficiat per les accions del pla, amb el 9% del total de les accions (Generalitat de Catalunya, 2010). No obstant això, es reconeix que no hi ha una avaluació rigorosa i global de les

[4] Departament de Benestar Social i Família (2014): *Document marc del programa per al desenvolupament de plans locals per a la inclusió social*. Generalitat de Catalunya, col·lecció Eines, 19.

polítiques d'inclusió que es desenvolupen, i és significatiu que des de 2013 no s'ha elaborat cap nou pla a Catalunya.

Per altra part, el Programa per al desenvolupament de Plans Locals per a la Inclusió Social (2014) continua vigent, amb un total de 32 municipis i 10 consells comarcals i consorcis desenvolupament plans propis d'inclusió amb el suport del govern de la Generalitat. També altres instàncies locals, com la Diputació de Barcelona, han elaborat programes de suport a les polítiques d'inclusió social[5]. Cal destacar entre els ens locals alguns ajuntaments pioners com el de Santa Coloma de Gramenet, que compta amb un Pla Local d'Inclusió Social des de 2004, i el de Barcelona des de 2005 (un dels governs locals de referència i més actiu en xarxes de ciutats mundials sobre polítiques inclusives). El treball en xarxa i la proximitat és una de les prioritats de treball que s'ha concretat, en el cas de la ciutat de Barcelona, en un espai de coproducció de polítiques d'inclusió: l'Acord Ciutadà per una Barcelona Inclusiva, que acompleix 10 anys i que elabora, entre les més de 600 entitats que hi participen, una Estratègia Compartida per fer front l'exclusió social. Des d'una perspectiva de gènere i de lluita contra les desigualtats socials, el repte serà compartir i alinear estratègies i accions compartides de les noves polítiques d'inclusió social, incorporant objectius inclusius de les diverses àrees municipals i districtes amb les recents aprovades Estratègia contra la feminització de la pobresa i la precarietat i el Pla per a la Justícia de Gènere 2016-2020.

5. Notes finals: una agenda local inclusiva i feminista

"Una societat inclusiva és incompatible amb el capitalisme i el patriarcat"

Nancy Fraser

Com a punt de partida, aquest capítol ha abordat tres qüestions que marquen les societats contemporànies: les desigualtats *tradicionals* de la

[5] Veure Diputació de Barcelona (2012): *Plans locals d'inclusió social. Guia metodològica revisada.* Col·lecció Documents de Treball, sèrie Benestar Social, 13.

societat capitalista i patriarcal; les transformacions que impliquen ruptures de vincles socials i noves precarietats i exclusions; i la crisi econòmica agreujada per les polítiques *austericides* que eixamplen la fractura social i empobreixen amplis sectors de la societat.

L'augment de la pobresa i l'exclusió afecta a dones i homes de forma desigual, reforçant les lògiques patriarcals i "familiaristes". El resultat és més *mercantilització,* amb la reapropiació de sectors que havien estat sota responsabilitat institucional, i més *familiarisme,* amb la intensificació del rol en l'esfera reproductiva de les dones. D'aquesta manera, algunes de les transformacions que havien afavorit una certa igualtat de gènere es troben en regressió en el present context de *canvi d'època*.

Actualment un dels reptes és l'enfortiment de les estratègies locals d'inclusió social i la incorporació de la justícia de gènere com a eix transversal. És evident que les polítiques per combatre l'exclusió social no es poden desenvolupar només des de l'àmbit local; cal coordinació i encaix de les diferents esferes de govern i un marc normatiu per promoure la inclusió en àmbits fonamentals com l'habitatge, el mercat laboral, la salut, l'educació o l'atenció a la dependència. Però la proximitat és imprescindible per generar espais d'inclusió i empoderament, entre altres motius perquè no es poden considerar lògiques d'inclusió sense comptar amb la dimensió emocional de les persones. Aquest empoderament individual i col·lectiu, i l'autonomia entesa com a exercici constant de llibertat, es constata en les experiències amb dones gitanes i migrades que presenta en el seu capítol la Fundació Surt.

Les *noves polítiques d'inclusió* necessiten d'un debat ampli i plural sobre les tres dimensions de les polítiques públiques: els aspectes conceptuals, els continguts, i la concreció operativa i relacional de les intervencions. Això permet decidir quines són les accions necessàries i com abordar les desigualtats de gènere en les mateixes.

Aquest capítol s'ha centrat en els *aspectes de discurs* a partir del debat sobre el concepte d'exclusió social. Un concepte que és útil per copsar la realitat complexa i dinàmica, i perquè recull les situacions de desavantatge que pateixen les persones en diverses esferes de la seva vida. Entre aquestes, permet introduir dimensions relacionals, comunitàries i de l'es-

fera reproductiva, afavorint la incorporació en l'anàlisi de les desigualtats entre homes i dones. Tanmateix, s'ha criticat el concepte d'exclusió social per la seva ambigüitat i dificultat de concreció pràctica, motiu pel qual poden emergir altres conceptes que ajudin a copsar de forma més rigorosa la realitat social. En els debats sobre l'exclusió social han contribuït línies de pensament que han donat lloc a enfocaments diferenciats, fins i tot antagònics. S'han assenyalat quatre paradigmes: els que posen èmfasi en les actituds individuals, els que emfasitzen la desvinculació social com a element central, i els posicionaments que conceben l'exclusió com a manca de drets socials i de ciutadania. Vinculat a aquest darrer, s'ha considerat un quart paradigma crític que situa les desigualtats capitalistes i patriarcals com factors explicatius de l'exclusió social.

Aquests corrents de pensament contenen matisos i apreciacions diferents, i per tant tenen una agenda de resposta a les situacions d'exclusió molt diferent. D'aquesta forma, es pot constatar que el paradigma neoliberal que valora les actituds individuals com a element central ha impregnat l'acció pública, especialment en el cas de la Unió Europea i l'Estat. La centralitat de l'ocupació ha estat una prioritat que ha connectat aquestes polítiques a les orientacions *workfare*; el que suposa un replantejament global dels sistemes de benestar, prioritzant la inserció laboral per davant de la protecció social i obrint el camí per desballestar les polítiques socials.

A més, quan el problema de l'exclusió social s'individualitza i es concentra en l'adquisició d'ocupabilitat de les persones, es descarten sortides col·lectives d'empoderament i es limita la inclusió social a disposar d'un treball remunerat. Des d'aquesta perspectiva, les desigualtats entre homes i dones estan absents de l'agenda política, considerant les dones com un col·lectiu més que pateix una sèrie de problemàtiques afegides al qual cal focalitzar determinades accions.

Malgrat el predomini d'aquest discurs, sobretot a l'escala local, sorgeixen plantejaments que connecten amb els paradigmes que s'han identificat vinculats al republicanisme, la socialdemocràcia i les noves corrents radicals. Una mostra és l'aparició d'un nou municipalisme, que aposta per discursos rupturistes en què s'incorpora el feminisme i es planteja un model econòmic i social alternatiu en què es reconeguin tots els treballs. En de-

finitiva, un discurs que considera la inclusió com participació i autonomia, com el reforçament dels vincles comunitaris, al que s'afegeix el relat feminista per construir, com a prioritat, una visió de responsabilitat col·lectiva i democràtica de les cures i el treball reproductiu. D'aquesta manera, la justícia de gènere s'aconseguirà amb la transformació radical de les relacions de poder, i per fer-ho és necessària la proximitat en les pràctiques i accions per reduir i eliminar les relacions de dominació patriarcals i capitalistes.

En la *dimensió substantiva,* seguint en aquest corrent de pensant, les polítiques d'inclusió social haurien de vincular-se a l'emancipació col·lectiva i l'autonomia personal, reforçant polítiques per garantir les necessitats vitals bàsiques i garantint els drets i defensa dels béns comuns. Un primer pas hauria de ser revertir les retallades que ha patit el sector públic per elaborar polítiques de garantia d'ingressos, de seguretat alimentària i energètica, d'inclusió laboral i residencial, al temps que reforçar i interconnectar les polítiques d'educació, serveis socials, salut, cultura, etc, des d'una perspectiva de la inclusió, entenent-la com a construcció de dignitat i autonomia (Gomà i Rosetti, 2016). També tenint en compte que aquesta perspectiva inclusiva ha d'estar present al conjunt de polítiques en àmbits rellevants com la mobilitat, la seguretat, l'urbanisme i espai públic, territorialitzades als barris, etc.

Cal fer-ho contemplant les injustícies de gènere per introduir a l'agenda local l'organització de la cura com a tema essencial (Moreno, 2016), que ens apropi a una reordenació del temps superant la centralitat del treball productiu. Com han assenyalat alguns estudis, mentre les necessitats de cura creixen a les societats actuals −en gran mesura pel procés d'envelliment i els canvis en les estructures familiars−, les polítiques locals no ho incorporen com a element clau. Això es fa palès en la manca d'institucionalització dels serveis de cura i la seva forta feminització i precarització laboral (Torns, Castelló i Recio, 2009). En aquest sentit, les aportacions de l'economia feminista són cabdals per a incorporar la sostenibilitat de la vida com a element central a les polítiques d'inclusió i connectar-ho a la defensa dels béns comuns, d'una economia social i solidària i d'una economia ecològica. Es tracta d'una lluita difícil i constant per l'hegemonia, ja que són fites que van a contracorrent del model social dominant.

Per últim, la *dimensió operativa i relacional* de les polítiques d'inclusió es refereix al com posar en pràctica les polítiques d'inclusió a partir de l'enfortiment de les xarxes comunitàries i, especialment, la participació de les persones destinatàries de les accions, un element que es menciona als plans d'inclusió social. Específicament, és fonamental valorar la contribució de les dones perquè sense empoderament no hi ha exercici dels drets. Apostar per una economia alternativa, que englobi tots els treballs necessaris per al benestar, també implica enfortir l'esfera pública no estatal, el teixit social i els moviments emancipatoris. Experiències de treball en xarxa com l'Acord Ciutadà per una Barcelona Inclusiva o l'elaboració compartida de l'Estratègia contra la feminització de la pobresa marquen un camí en aquesta línia.

Desplegar noves polítiques d'inclusió també implica abandonar models burocràtics i paternalistes i incorporar formes de coproducció dels recursos públics, amb processos d'avaluació i metodologies que permetin tenir més evidències de les desigualtats i de l'impacte de les polítiques d'inclusió, i fer-ho incorporant la mirada del gènere. Aquesta sensibilitat per enfortir els elements de diagnòstic i anàlisi és patent en algunes experiències, com s'explica en el capítol sobre el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà. Un dels reptes, tant en el pla substantiu com l'operatiu, és com fer efectiva la transversalitat en el conjunt de polítiques, tant des de la perspectiva de la inclusió social com des de la lluita contra les desigualtats de gènere.

Bibliografia

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2016): *Estratègia contra la feminització de la pobresa a Barcelona*. Departament de Transversalitat de Gènere, CIRD.

- BETTIO, F;, Corsi, M; D'ippoliti, C; Lyberaki, A; Samek LodoviciI, M; Verashchagina, A. (2012): *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies.* Comissió Europea.

• BLANCO, Ismael; Gomà, Ricard (2016): *El municipalisme del bé comú*. Barcelona, Icària.

• CANAL, Ramon (Ed.) (2013): *Ciudades y pueblos que pueden durar. Políticas locales para una nueva* época. Barcelona, Ariel.

• CARRASCO, Cristina (Ed.) (2014): *Con voz propia. La economía feminista como apuesta teórica y política*. Madrid, Viento Sur.

• CASTEL, Robert (1997): *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires, Paidós.

• COMISSIÓ EUROPEA (2014): *Balanç de l'Estratègia Europa 2020 per a un creixement intel·ligent, sostenible i integrador*. Comunicació de la Comissió al Parlament Europeu, al Consell i al Comitè Econòmic i Social Europeu i al Comitè de les Regions.

• DAVIES, Jonathan S. (2005): "The social exclusion debate: strategies, controversies and dilemmas". *Policy Studies* 26(1).

• DE LA CAL, M. Luz (2009): "Avances metodológicos para el análisis y la comprensión de la desventaja social femenina". *Revista Internacional de Organizaciones* (RIO), 3, pp. 29-47.

• DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL I FAMÍLIA (2014): *Document marc del programa per al desenvolupament de plans locals per a la inclusió social*. Generalitat de Catalunya, col·lecció Eines, 19.

• DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2012): *Plans locals d'inclusió social. Guia metodològica revisada.* Col·lecció Documents de Treball, sèrie Benestar Social, 13.

• EZQUERRA, Sandra (2011): "Crisis de los cuidados y crisis sistémica: la reproducción como pilar de la economía llamada real". *Investigaciones feministas*, 2, pp. 175-194.

• EZQUERRA, Sandra; Campruví, Andreu (2015) "Impactos de las redes relacionales en los procesos de exclusión: el caso de Sant Boi de Llobregat", a CANAL, R. (Ed.) (2013), *Ciudades y pueblos que pueden durar. Políticas locales para una nueva* época. Barcelona, Ariel.

• FRASER, Nancy (1995): "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age". *New Left Review*, 212, pp. 68-93.

• FRASER, Nancy (2015): *Fortunas del feminismo*. Madrid, Traficantes de Sueños.

• FREIXANET, Maria (coord.) (2015): *Gènere i diversitat funcional. Una violència invisible*. Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials.

• GÁLVEZ, Lina (2013): "Una lectura feminista del austericidio". *Revista de Economía Crítica*, 15.

• GENERALITAT DE CATALUNYA (2010): *Pla d'Acció per a la inclusió i la cohesió social de Catalunya 2010-2013*.

• GOMÀ, Ricard; Rosetti, Natalia (2016): "Perfiles de exclusión y políticas de inclusión en España: las dimensiones del cambio". *Revista del CLAD. Reforma y Democracia*, 64.

• GRAY, J. (2000): "Inclusion: a radical critique" a P. Askonas i A. Stewart (Ed.), *Social inclusion. Possibilities and tensions.* Macmillan.

• INSTITUT DE GOVERN I POLÍTIQUES PÚBLIQUES (2004): *Un paso más hacia la inclusión social*. Madrid, Plataforma de ONG de Acción Social. Colección Estudios.

• KEISELBACK, Thomas (2000):*Youth unemployment and social exclusion*. Comissió Europea.

• LEVITAS, Ruth (2005):*The inclusive society? Social exclusion and New Labour*. Basingtoke, Macmillan.

• MORENO, Sara (2015): "Repensar la política, prioritzar el treball de cura". *Nous Horitzons*, Barcelona.

• O'REILLY, Dermot (2005): "Social Inclusion: A Philosophical Anthropology." *Politics,* 25 (2), pp. 80-88.

• OTERO, Tereixa (2013): "Incompatibilidad del sistema hegemónico con la vida", a VVAA, *Alternativas a la crisis*. Bilbao, Mundubat.

• PAUGAM, Serge (1996): "Poverty and social disqualification: a com-

parative analysis of cumulative social disadvantage in Europe ". *Journal of European Social Policy,* 6.

• PÉREZ-OROZCO, Amaia (2014): "Crisis multidimesional y ajuste feminizado: retos y oportunidades" a CARRASCO, C. (Ed.), *Con voz propia. La economía feminista como apuesta teórica y política*. Madrid, Viento Sur.

• ROOM, Graham (1995): *The dynamics of poverty and social exclusion*. Cambridge, PolityPress.

• ROSETTI, Natalia (2015): "Temps de crisi, temps de ruptura. La revalorització dels Governs Locals". *Nous Horitzons*, Barcelona.

• SILVER, Hillary (1994): "Social exclusion and social solidarity: three paradigms." *International Labour Review,* 33.

• TORNS, Teresa; Castelló, Laia; Recio, Carolina (2009): "El desarrollo local y el bienestar de la ciudadanía ¿una relación necesaria?". *Revista Internacional de Organizaciones* (RIO), 3, pp. 111-129.

• QUINTANA, Imma; Campruví, Andreu (2015): "Los planes locales de inclusión social, una herramienta al servicio de las políticas sociales" a CANAL, R. (Ed.) (2013), *Ciudades y pueblos que pueden durar. Políticas locales para una nueva* época. Barcelona, Ariel.

• VALLS, Francesc; Felzunegui, A. (2014): *La pobreza en España desde una perspectiva de género. VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014*. Documento de trabajo 2.3.

• WALKER, R. (1995): "The dynamics of poverty and social exclusion" a ROOM, G. (Ed.), *Beyond the threshold*. Cambridge, PolityPress.

capítol 4

EXCLUSIÓ, GÈNERE I INTERSECCIONALITAT: l'empoderament com a estratègia de lluita contra la feminització de la pobresa

Fina Rubio i Serrano
Presidenta de la Fundació Surt

Laura Sales Gutiérrez
Àrea d'Empoderament Sociopolític, Coneixement i Incidència de la Fundació Surt

1. Introducció: La feminització de la pobresa des d'una perspectiva de gènere i interseccional

L'any 1995, dones d'arreu del món reunides a Beijing en la IV Conferència Mundial sobre la dona posaren en primer pla de l'Agenda Política el concepte de "feminització de la pobresa", emergit des dels diversos moviments feministes, per posar el focus d'atenció mundial en la càrrega persistent i cada cop més gran de la pobresa que pesa sobre les dones, i sobre el biaix de gènere de les seves causes.

Més de 20 anys després, i malgrat que només en la darrera dècada més de 200 milions de dones s'han sumat a la força laboral a escala mundial, no s'han superat les bretxes històriques, ans al contrari: la pobresa femenina s'incrementa, alimentada pels nous processos de globalització que, com assenyala Saskia Sassen (2003), configuren els grans negocis que s'organitzen en els límits del sistema; assentats, principalment, en el tràfic d'éssers humans amb finalitzats d'explotació sexual i laboral en aquesta fase del capitalisme apocalíptic (Segato, 2014).

En el nivell local aquest concepte ha pres una forta rellevància, i en el nostre país reflecteix una realitat que copsem i vivim cada dia des de les organitzacions socials, atenent al que s'ha vingut a definir com "nous perfils de la pobresa", generats per la crisi econòmica i social. Així, avui veiem com han aparegut termes diferents que cerquen posar nom a la diversitat de situacions d'exclusió i precarietat a què s'ha vist sotmesa una part important de la població (pobresa energètica, pobresa infantil, etc.); alhora que es tornen a recuperar també velles definicions de la pobresa (pobresa extrema, pobresa relativa, etc.) i els indicadors tradicionals –focalitzats en

l'ingrés o en les despeses de consum per càpita de les llars individuals– per mesurar-la.

Són termes que ens permeten copsar la realitat d'un profund retrocés social que expulsa de l'accés als recursos (econòmics, energètics, d'habitatge, etc.) a un creixent nombre de persones, acarnissant-se en les poblacions més febles. Però aquesta multiplicitat de conceptes de pobresa té, també, el risc d'oferir-nos una visió excessivament fragmentada de la realitat, que sovint té un marcat biaix de gènere. Posar el focus d'atenció en la mesura de la pobresa prenent com unitat d'anàlisi les llars i les famílies porta a passar per alt un aspecte central, com és que l'accés i la distribució dels recursos dins la llar no és ni homogeni ni equitatiu; i que existeixen dinàmiques d'explotació, discriminació, marginació o dominació ocasionades pel fet que les relacions entre gèneres al seu si són asimètriques.

La metodologia convencional de mesura de la pobresa parteix de la consideració que tots els individus d'una mateixa llar gaudeixen de les mateixes condicions de vida, i agrega a totes les persones en una mateixa posició respecte de la pobresa, sense tenir en compte quins nivells d'autonomia o de dependència es donen en el seu si (Brunet, Valls i Belzunegui, 2008; vegeu també el capítol de Francesc Valls en aquest volum). Es reforça així un dels components clau del sistema patriarcal: l'esfera domèstica roman en l'àmbit privat de les persones i és invisible de portes enfora.

Com assenyala Brunet (2008), el risc de pobresa femenina només és detectat per la metodologia convencional de mesura de la pobresa quan es dóna fora del nucli familiar. Si s'aborda l'estudi de la pobresa *"treient-li el vel metodològic familiar"* és possible veure que *"existeix una pobresa implícita que afecta de forma específica les dones al si de la institució familiar, que les abocaria, en cas de quedar-se soles, a una situació d'elevada vulnerabilitat social"*.

Certament la crisi sistèmica que vivim està suposant la degradació generalitzada de les condicions de vida i la multiplicació de les desigualtats, que afecten un gran nombre d'homes i dones. És en aquest context que es produeix també un aprofundiment de les desigualtats de gènere, augmentant els nivells de precarietat i pobresa de moltes dones. Però la pobresa femenina, redimensionada per la crisi, té causes i efectes específics que no

són nous, sinó que estan directament vinculats a l'estructura de desigualtats de gènere.

La dimensió de desigualtat de gènere és un element transversal al conjunt de la societat. Afecta al 52% de la població –la majoria social– que, pel fet de ser dones, ens trobem en una posició de desigualtat i subordinació respecte l'altra meitat de la humanitat. És una desigualtat estructural i una construcció social, determinada pel sistema de gènere que regula les relacions socials –econòmiques, laborals, polítiques– a partir de les diferències percebudes entre els sexes. Aquest sistema heteropatriarcal de sexe/gènere ha organitzat la societat en dues esferes: la productiva –pública, amb valor econòmic i reconeixement social– i la reproductiva –privada, encotillada en l'espai de la llar, sense valor econòmic reconegut i amb escàs reconeixement social. Amb aquests fonaments s'aixeca un atapeït entramat de dominació i subordinació que genera, entre altres efectes, un desigual accés de les dones als recursos econòmics, a la terra, al capital i a l'ocupació, comportant així una major pobresa i precarietat per a les dones.

L'actual crisi econòmica està aprofundint aquestes bretxes històriques, alhora que posa en risc, fent-les retrocedir, moltes de les conquestes i dels avenços assolits amb molt d'esforç i lluita; enfortint així el vell model que ja feia aigües per tot arreu i incrementant els nivells de precarietat i pobresa de moltes dones.

A Catalunya, el risc de pobresa manté una línia sostinguda de creixement i ja afecta al 19,8% de la població. 2,2 milions de persones viuen sota el llindar de la pobresa −el 29,5% de la població−, de les quals 300.000 són infants; la taxa de pobresa supera en 8 punts la mitjana europea; 113.000 llars catalanes no tenen cap ingrés i 225.000 famílies tenen tots els seus membres a l'atur; 300.000 famílies tindran problemes aquest hivern per pagar la calefacció, una xifra que dobla la del 2008.

El risc de pobresa incideix més en les llars amb fills i filles dependents, on la taxa de pobresa arriba al 24,8%; i les famílies més exposades a patir risc de pobresa són les monoparentals, encapçalades majoritàriament per dones: la taxa de pobresa de les llars monoparentals és del 36,4%, i un 90% d'aquestes llars estan encapçalades per dones. La pobresa infantil està directament vinculada amb la pobresa dels seus progenitors i espe-

cialment de les seves mares. Molts analistes ho han subratllat: per eliminar la pobresa infantil cal atacar les causes i, per tant, la pobresa de les seves mares i pares.

Són dades que evidencien els estralls de la crisi en la vida de moltes persones, homes i dones. Tanmateix les desigualtats de gènere travessen de manera persistent la pobresa i la precarietat, i fan que homes i dones patim la pobresa de manera diferent, amb causes i efectes específics.

Però, sobretot, aquesta crisi està posant damunt la taula els límits del model econòmic existent per donar resposta a les necessitats humanes en totes les seves dimensions, i especialment a les de les dones. És incapaç de resoldre una de les seves contradiccions fonamentals: la ruptura entre producció i reproducció sobre la que s'ha assentat històricament aquest model d'economia heteropatriarcal i capitalista, fent que la major part dels costos econòmics de totes les tasques de reproducció, socialització i suport de la vida restin invisibles, no comptabilitzats i descarregats sobre les dones.

En aquesta ruptura que el sistema econòmic, tal com està funcionant, no és capaç de resoldre, s'hi assenten les principals causes estructurals que generen processos d'exclusió, discriminació i pobresa de les dones.

1.1. La feminització de la pobresa no afecta a totes les dones per igual, sinó a cadascuna en la seva especificitat: l'enfocament interseccional

Cap a la mateixa època en què els moviments feministes i de dones instal·laven en el vocabulari polític i social el terme "feminització de la pobresa", les polítiques identitàries als Estats Units (a partir dels anys setanta) i posteriorment els feminismes *decolonials* i la teoria *queer* qüestionaven la categoria "dona" i la centralitat del patriarcat en l'anàlisi de les desigualtats.

La desigualtat és tranversal però no és homogènia, com tampoc no ho som les persones que hem estat socialitzades com a dones. Està travessada per

molts factors –com la classe, l'ètnia, l'origen geogràfic, l'edat, la religió, la identitat sexual i de gènere, o la diversitat funcional– que la reconfiguren, construint una realitat de desigualtats (i identitats) múltiples que ens modelen a cadascuna de nosaltres com a subjectes diferenciades i diverses.

El marc de comprensió de les desigualtats múltiples es va enriquir amb el desenvolupament teòric de la teoria de la interseccionalitat, desenvolupat per Kimberlé Crenshaw (1991), com a eina analítica per estudiar, comprendre i respondre a les formes en què el gènere s'entrecreua amb altres identitats, i com aquests creuaments contribueixen a experiències úniques d'opressió o privilegi.

L'anàlisi interseccional pretén revelar les diverses identitats de cada persona i els diferents tipus de discriminació i desavantatge que es donen com a conseqüència de la combinació d'identitats. El racisme, el patriarcat, l'opressió de classe i altres sistemes de discriminació creen desigualtats que estructuren les posicions relatives de les dones. La situació individual d'una dona no es pot comprendre únicament com una suma dels diversos eixos de desigualtat, sinó com la concreció específica de la combinació d'aquests eixos en un context històric, social i polític determinat, i la manifestació en la seva biografia personal.

Tot i que el desenvolupament de la teoria de la interseccionalitat ha estat criticat per la seva vaguetat (Davis, 2008) i s'han denunciat les mancances en la seva aplicació en l'àmbit de les polítiques públiques antidiscriminatòries (Verloo, 2008), és indubtable el seu èxit en l'àmbit de l'acció social, si més no en el pla del discurs. Un dels elements clau que aporta la perspectiva interseccional per al canvi social és que, enfront d'altres marcs d'anàlisi, situa en primer pla la lluita contra les desigualtats; i en aquest sentit, és una perspectiva adient per a l'anàlisi de l'exclusió social i de la precarietat. Malgrat això, també existeix el risc que l'anàlisi interseccional, en l'intent de reconèixer l'existència i interrelació de diversos eixos de desigualtat, difumini la centralitat de l'enfocament de gènere per a una anàlisi de la pobresa i la precarietat de les dones.

Els principals grups de dones que, a més de la discriminació que ja pateixen pel fet de ser-ho, tenen unes circumstàncies personals, socials, culturals, etc. que determinen una situació de major vulnerabilitat a la pobresa són

les dones migrades, les dones gitanes, les dones responsables de famílies monoparentals, les dones grans o les dones supervivents de situacions de violència masclista.

En aquest capítol centrarem la nostra atenció en els grups de dones en què la variable del gènere s'entrecreua amb altres dues variables significatives en els processos d'empobriment i exclusió: l'ètnia i l'origen. Ho farem a partir dels resultats del projecte *Gènere, pobresa i exclusió* (Fundació Surt, 2001), que va analitzar les situacions d'exclusió de les dones gitanes i les dones migrades (especialment extracomunitàries) en relació a una sèrie d'àmbits clau: ocupació, formació per a l'ocupació, serveis socials, oci i relacions socials, participació, religió i salut. Donades les limitacions en l'extensió d'aquest capítol, a continuació es presenten alguns elements dels àmbits laboral, formatiu, i de relacions socials i participatiu.

2. L'empoderament, una estratègia clau per lluitar contra la feminització de la pobresa

Per fer front a l'escenari de desigualtats estructurals que generen precarietat i pobresa per al conjunt de la població, i especialment per a les dones, pren força l'estratègia d'empoderament com a eina vital per a guanyar poder –individual i col·lectiu– i capacitat per prendre decisions en totes les esferes que afecten a la pròpia vida: econòmica, política, social, personal. En l'àmbit de les polítiques i l'acció social, implica processos complexos –però alhora imprescindibles– si es vol fer realitat la lluita contra la pobresa des d'una perspectiva no assistencialista i de transformació social.

Però "empoderament" no és un concepte unívoc ni té una definició universal. Ans al contrari, es tracta d'un terme complex, de caràcter subjectiu, relacionat amb diverses teories del poder, que es presta a diferents significats, interpretacions, similituds i divergències, i que per això mateix genera contradiccions (Senso Ruiz, E, 2009).

El terme d'empoderament començà a ser utilitzat en els anys seixanta des dels moviments afroamericans del *black power* i el Moviment pel Drets

Civils d'Estats Units, i està arrelat en les teories i experiències d'educació popular de Paolo Freire que van travessar els moviments populars d'Amèrica Llatina en les dècades del 60 i 70.

A mitjans dels anys vuitanta, el concepte d'empoderament prengué força en els moviments feministes: amb la concepció feminista de l'empoderament, basat en l'acció col·lectiva, que Gita Sen i Caren Grown plantejaren en el seu document *Development, Crisis and Alternative Visions* (distribuït per DAWN, Development Alternatives for New Era; SURT, 2013). En la Conferència Mundial de Beijing, l'any 1995, es consolidà com una estratègia clau per a l'avenç de les dones i per a la lluita contra la feminització de la pobresa. A partir d'aquest moment el terme –i el concepte– d'empoderament amplià el seu camp d'utilització al conjunt de col·lectius vulnerables i esdevingué en un concepte central en el discurs de la cooperació al desenvolupament.

Concepte polièdric, l'empoderament ha anat prenent diferents significats i interpretacions que, tot i no ser contradictoris, posen èmfasis diferents en la vessant personal/individual o en la dimensió transformadora social. Amb una mirada més focalitzada en la dimensió personal, la Comissió Europea l'ha definit com el "*procés d'accés als recursos i desenvolupament de les capacitats personals per a poder participar activament en modelar la pròpia vida i la de la seva comunitat, en termes econòmics, socials i polítics"* (Comissió Europea, 1998).

Amb l'enfocament més comunitari i de transformació de les relacions socials de poder, McWhirter (citat per Rowlands, 1995: 103) el defineix com "*el procés mitjançant el qual les persones, les organitzacions o els grups sense poder prenen consciència de les dinàmiques que operen en el seu context vital; desenvolupen les habilitats i la capacitat* necessàries *per a aconseguir un control raonable sobre les seves vides; exerciten aquest control sense infringir els drets d'altri i donen suport a l'empoderament d'altres persones en la comunitat".*

Com assenyala Rowlands (1995), aquesta diversitat d'interpretacions troba les seves arrels en les múltiples mirades del seu concepte arrel: el poder.

2.1. L'enfocament de SURT

Entre els diferents enfocaments existents, a SURT compartim un concepte d'empoderament que el defineix com un procés de presa de consciència, adquisició d'autonomia i augment de l'autoritat i el poder de la persona sobre els recursos i les decisions que afecten la seva vida. És alhora un procés mitjançant el qual les persones enforteixen les seves capacitats, el seu protagonisme i l'autonomia i autoritat, com a individu i com a grup social, per impulsar canvis i transformar les relacions de subordinació.

Fa referència a processos no lineals de transformació de les diferents relacions de poder, entès com dominació sobre l'altre ("poder sobre"), impulsant una nova noció de poder compartit ("poder amb"), basat en relacions socials més democràtiques. Des d'una perspectiva feminista i transformadora, respon a la necessitat de generar canvis en les relacions de poder entre gèneres, modificant la seva distribució tant en les relacions personals com en les institucions de la societat.

No és, per tant, quelcom que pugui "atorgar-se", sinó un procés dinàmic protagonitzat per la pròpia persona com esforç individual i col·lectiu. Està estretament relacionat amb una nova noció de poder basat en relacions socials més democràtiques i en l'impuls d'un poder compartit, un poder "sostenible" (Batliwala, 1997), assentat en la construcció de mecanismes de responsabilitat col·lectiva, de presa de decisions, de participació i d'equitat de gènere.

L'empoderament, per a ser un procés realment transformador, conté tant una dimensió individual com col·lectiva i social que estan íntimament entrelligades.

Des de la dimensió individual s'enfoquen els canvis orientats a l'assoliment de majors nivells d'autoconfiança, d'autoestima i de poder de negociació dels propis interessos. La naturalització de les desigualtats de gènere fa que, tot sovint, les dones interioritzin normes i valors que legitimen i normalitzen la falta de drets i la posició subordinada en què les col·loca la societat heteropatriarcal. El primer pas del llarg procés d'empoderament passa, doncs, per incrementar la pròpia estima i prendre consciència dels

drets, capacitats, interessos i desitjos propis, atorgant-los valor per a nosaltres mateixes i, ineludiblement, per a la societat.

Des de la dimensió grupal i social es tracta del procés dirigit a enfortir i potenciar els vincles, els suports i el reconeixement mutu que poden permetre afrontar els problemes comuns i avançar en la defensa dels interessos comuns. En la dimensió col·lectiva es generen els canvis socials, polítics i econòmics dirigits a eradicar les discriminacions de gènere en tots els àmbits de les relaciones socials i l'estructura social. L'empoderament de les dones és, així, un exercici constant de llibertat.

Aquest enfocament de l'empoderament està estretament connectat amb l'altra gran estratègia metodològica de l'entitat: el model de competències. És un model centrat en el desenvolupament de competències que ens permet posar l'accent en el desenvolupament de les capacitats i recursos personals necessaris per a donar solidesa al procés que inicien les dones, potenciant la seva capacitat d'autoaprenentatge i la transferència al context professional-laboral de les competències adquirides i desenvolupades en una multiplicitat d'àmbits d'aprenentatge que inclouen també els d'aprenentatge no formal.

Des del model de competències proposat a SURT, la competència professional s'entén com el resultat de la combinació i la mobilització específica que cada persona fa dels seus propis recursos –les seves competències– aplicats a una situació laboral concreta, en un context determinat. Aquests recursos personals –capacitats, habilitats, destreses, coneixements, etc.– són un patrimoni que cadascú organitza i articula de manera pròpia; són les seves competències, que aplicades al context laboral-professional concret esdevenen competència professional. Provenen de diferents orígens –aprenentatges formals i no formals, experiència laboral i vital, etc.– i no poden ser mecànicament transmissibles, sinó que s'articulen en trajectòries personals i professionals que sempre són úniques.

L'enfocament de competències està, en la pràctica de SURT, estretament vinculat amb la perspectiva de gènere. Les metodologies dirigides al desenvolupament de les competències faciliten també donar valor als aprenentatges realitzats per les dones en àmbits no formals, que tenen a veure bàsicament amb les responsabilitats de cura de les persones i amb

l'organització d'aquest espai. D'aquesta manera es fa visible el valor social del treball de les dones en l'àmbit reproductiu, invertint la dinàmica de desvalorització sistemàtica present encara en l'imaginari i la pràctica socialment dominants. Mitjançant la metodologia de competències aquests aprenentatges es poden fer visibles i, sobretot, adquireixen valor com capacitats –competències– significatives en l'àmbit laboral.

2.3. Metodologies de treball

Partint d'aquests conceptes, en la pràctica de SURT l'objectiu d'empoderament es concreta en el procés pel qual les dones prenen consciència del seu dret a tenir drets; identifiquen tant les situacions de discriminació i subordinació com les causes que les generen; reconeixen i posen en valor els seus interessos i la pròpia autoritat, adquirint la confiança en si mateixes, la seguretat subjectiva i la legitimitat per a ser el que són; reforcen les seves capacitats i endeguen processos de canvi que potencien l'adquisició de poder tant a nivell individual com a nivell col·lectiu.

L'empoderament no es concep per tant como un objectiu final, sinó com un procés multidimensional i interdependent de transformació; una progressió dinàmica protagonitzada por la pròpia persona i assentada en mecanismes de presa de decisions, d'autonomització i de participació que són intransferibles.

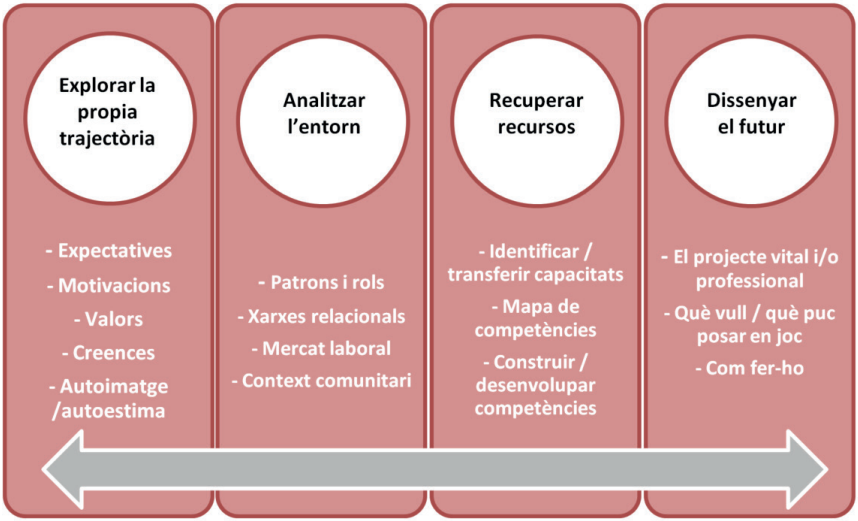
En coherència amb aquest enfocament de procés, que té per ell mateix un efecte empoderador, hem dissenyat una proposta metodològica que té per característica principal la flexibilitat: es tracta d'una proposta marc que pot i deu adaptar-se als diferents contextos en què treballem, a les expectatives i necessitats dels diferents grups de participants, i especialment a les diversitats presents.

La proposta metodològica manté, no obstant, un fil conductor comú que "embasta" els diferents processos, facilitant la integració de tècniques i dinàmiques diverses que permeten donar resposta a la diversitat de continguts i contextos. Es tracta d'un model holístic que facilita una visió integral de les dinàmiques personals i professionals i s'estructura en quatre

grans fases o "moments":

- Parteix de l'exploració vital del passat i el present, per treballar expectatives, motivacions, valors i creences, rols i patrons.
- Explora l'entorn, identificant els elements clau del context, els obstacles i les oportunitats, tant en relació al context vital, como del context social; analitzant les diferents esferes vitals de la persona, identificant como es situa davant de cada una d'elles, el grau de satisfacció i els objectius de canvi que es proposa.
- Recupera recursos, identificant capacitats i competències personals extretes de les pròpies experiències vitals i professionals, per a posar-les en valor i construir així una imatge pròpia realista i positiva.
- Actua en el present per projectar el futur, definint el propi projecte vital i professional com a estratègia de projecció, experimentació i pressa de decisions en el present i cap al futur, partint de les capacitats i competències recuperades i adquirides en el procés.

Es tanca així un cicle que és dinàmic, de retroalimentació sistemàtica, que facilita la construcció de capacitats i competències, en un procés en què les dones es converteixen en agents actives del seu futur.

A través de les diferents activitats i continguts que s'aborden en cadascun dels "moments" es cerquen diversos objectius transversals, consubstancials a l'empoderament:

- **Afavorir la presa de consciència** sobre la discriminació de gènere, identificant les causes estructurals, socials i culturals que la generen.
- **Potenciar la confiança** en sí mateixes *("poder propi").*
- **Enfortir la seva posició com a protagonistes** dels processos que vulguin posar en marxa.
- **Identificar i recuperar** capacitats i recursos personals i desenvolupar habilitats bàsiques de resiliència, partint del reconeixement dels aprenentatges personals que cadascuna aporta al seu procés.
- **Definir un projecte vital i/o professional** propi, posant en joc els recursos personals que faciliten endegar i sostenir un procés en què estan involucrats canvis vitals.
- **Mobilitzar-se** per a identificar els seus interessos i **transformar**

les relacions tant a nivell de les relacions personals com col·lectives i socials que les limiten i que perpetuen la discriminació *("poder per a").*

La implementació d'aquesta proposta metodològica implica la utilització d'eines, tècniques i dinàmiques que faciliten la construcció participativa i vivencial del procés, centrades en la persona, en els seus objectius i interessos, i posant l'èmfasi en la exploració vivencial, integrant l'àmbit emocional i l'experimentació (SURT, 2013). Des d'aquesta perspectiva cobra un valor central la dimensió grupal, com l'espai constructor d'experiències vitals i relacionals molt positives que promouen el suport mutu alhora que el reconeixement de les diversitats.

S'emmarca en el conjunt d'estratègies desplegades per l'entitat i es situa així en el cor dels enfocaments que fonamenten l'acció de SURT en la mesura que tots ells estan focalitzats en potenciar el protagonisme de la persona, partint de les seves experiències i aprenentatges (enfocament constructivista); es centren en el desenvolupament de les seves capacitats, valorant tant els aprenentatges formals com no formals per construir competència professional (enfocament de competències); i facilita fer visibles aquells aprenentatges i capacitats relacionades amb els àmbits reproductius que socialment no han estat reconeguts ni valorats (perspectiva de gènere).

La perspectiva de gènere significa també donar suport als processos de canvi personal involucrats generalment en el procés d'inserció laboral de cada dona, en la mesura que, per a moltes, modificar la seva situació laboral o professional comporta canvis en altres àmbits de la seva vida. Sovint, la decisió d'iniciar un procés de retorn al món laboral després d'un temps d'allunyament implica modificar –directament o indirecta− el rol en l'àmbit familiar. Prendre en consideració aquest processos, reconeixent tot el valor i significat que tenen per a la dona, és un component fonamental de l'acció tutorial.

Aquesta realitat és la que orienta la mirada en el disseny de propostes metodològiques que facilitin valorar les experiències i els aprenentatges específics de les dones; qüestionar els rols i models de gènere socialment imposats; i valorar l'activitat de les dones en l'àmbit domèstic i de cura com treball social i econòmicament rellevant i necessari.

El paper de SURT és, en conseqüència amb aquests plantejaments, facilitar el procés d'empoderament, obrint els espais i oferint possibilitats per a que les dones s'involucrin en ell; partint de la diversitat de les dones, en les seves identitats i en els diferents factors –ètnia, classe, identitat sexual i altres– que configuren les formes específiques en les que es manifesta la seva opressió i discriminació.

3. Dones gitanes i exclusió social

Després de segles de persecució, marginació i fins i tot extermini, els gitanos i les gitanes continuen patint avui dia una important marginació social, tot i formar part de la ciutadania europea i en teòrica igualtat de drets. La societat majoritària desconeix les particularitats culturals, la heterogeneïtat i el dinamisme de les comunitats gitanes, en contínua transformació, i aquest desconeixement molt sovint es transforma en prejudici.

A l'Estat Espanyol s'estima que hi viuen un total de 725.000-750.000 persones gitanes (Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad, 2012) i a Catalunya n'hi viuen aproximadament entre 80.000 i 90.000 (Departament de Benestar Social i Família, 2014), de les quals s'estima que la meitat són dones.

La incapacitat per desenvolupar models socials i polítics que incorporin de forma efectiva la diversitat cultural, juntament a la història d'exclusió del poble gitano, fa que les persones gitanes tinguin grans dificultats per participar en igualtat en àmbits com el laboral i el formatiu, entre d'altres.

La bretxa d'exclusió social entre la població gitana i el conjunt de la població resident a Espanya és persistent i s'ha agreujat des de l'inici de la crisi econòmica. L'any 2013 hi havia una diferència de 50 punts en el percentatge de població gitana en situació d'exclusió respecte al total de població, i la bretxa de desigualtat afecta totes les dimensions de l'exclusió, excepte la relacional (Damonti i Arza Porras, 2014).

En el cas de les dones gitanes, tot i la seva diversitat, s'enfronten a una discriminació doble: per ser dones i per ser gitanes. Les poques dades disponibles sobre les condicions de vida de les dones gitanes són alarmants: en referència a l'estat de salut, cal destacar l'enorme diferència entre l'esperança de vida de les dones gitanes (55 anys) i les dones no gitanes (82 anys) a Catalunya (Fundació Pere Tarrés, 2005).

3.1. Les dones gitanes i l'ocupació

La taxa d'atur entre la població gitana a l'Estat espanyol el 2013 era del 56,7%, 22,7 punts per sobre de la resta de la població de l'Estat (Damonti i Arza Porras, 2014). La crisi ha agreujat la situació d'atur estructural d'un col·lectiu que, amb els canvis econòmics i socials produïts des de la industrialització, ha vist com moltes de les seves activitats econòmiques tradicionals han anat desapareixent (venda ambulant, recollida de ferralla, etc.), sense la incorporació de la comunitat gitana a altres sectors laborals.

En aquest context, les dones gitanes s'enfronten avui en dia a una gran dificultat d'accés a l'ocupació en el mercat formal, i es concentren en certs guetos ocupacionals i ocupacions generalment no qualificades, sovint en condicions laborals molt desiguals en relació a la població majoritària (precarietat contractual, desprotecció social, etc.) i amb mínimes possibilitats de mobilitat social. Les causes d'aquest problema són múltiples i complexes: des de la falta de formació a la llarga història de discriminació per part de la societat majoritària cap al poble gitano.

Com a conseqüència de les dificultats que suposa aquesta incorporació laboral, i de les condicions en què generalment les dones s'insereixen al mercat formal, és freqüent que moltes dones gitanes orientin la seva activitat econòmica cap a exercir treballs vinculats a l'economia submergida, i que es desenvolupin situacions de gran dependència dels serveis socials, que en gran mesura reforcen la situació d'exclusió.

3.2. Les dones gitanes i la formació

En l'àmbit formatiu, els problemes fonamentals de les dones gitanes són

dos. D'una banda, moltes no tenen la formació necessària per incorporar-se al mercat laboral regular. L'estès absentisme escolar continua afectant a les comunitats gitanes: tot i els avenços aconseguits en les darreres dècades, el màxim nivell educatiu de la població gitana continua sent molt inferior al de la població en general: el 43,2% de la població gitana no ha acabat l'Educació Secundària Obligatòria (Damonti i Arza Porras, 2014). El procés de socialització està tradicionalment molt vinculat a la família i són encara poques les dones gitanes formades que esdevenen referents en les seves comunitats.

En segon lloc, les accions de formació ocupacional a què encara poden accedir les dones gitanes poden ser inadequades en diversos sentits: no reconeixen la diversitat cultural (cosa que fa que moltes vegades aparegui el dilema de si formar-se porta inevitablement a l'aculturació, a *l'apaiament*), estan vinculades a prestacions socials que no són veritablement útils perquè no capaciten per competir en el mercat laboral, i estan concentrades en alguns àmbits ocupacionals que funcionen com guetos formatius i que sovint condueixen a una inserció laboral en condicions precàries.

Com a conseqüència d'aquestes mancances, és freqüent la falta de motivació de cara a la formació, ja que no suposa una inserció efectiva i adequada. Tot i així, hi ha un reconeixement creixent del valor de la formació per part de la comunitat gitana i cada vegada són més les dones gitanes que s'incorporen a accions formatives.

3.3. Les dones gitanes, l'oci, les relacions socials i la participació

Les relacions socials de les dones gitanes es desenvolupen fonamentalment dins de la família extensa, on hi ha un important control dels vincles que les dones estableixen, però alhora també es creen relacions de fort suport i solidaritat.

Tot i la centralitat de l'àmbit familiar, el dinamisme de les comunitats gitanes ha dut a la superació del desconeixement arrelat dels espais fora de l'entorn quotidià i familiar, que comportava visions estereotipades d'altres realitats, tant per a la crítica com per a la idealització. Les dones gitanes

més joves desenvolupen estratègies de comunicació fora de l'entorn familiar mitjançant les tecnologies de la informació i comunicació. I, més enllà de la família, la participació en el culte evangèlic també ofereix a les dones una possibilitat de trobada i relació.

En relació a la participació en la societat majoritària, històricament baixa, aquesta és herència de segles de recels i racisme cap al poble gitano; i la tendència ha estat reforçada per les deficiències en les polítiques d'intervenció, que no han tingut en compte les opinions i propostes d'aquestes comunitats.

D'una banda, les polítiques participatives han partit d'una concepció eurocèntrica del concepte de participació (vot, associacionisme formal), que no donava cabuda a allò que diferents cultures i grups entenen com a tal. Les xarxes participatives informals, desvaloritzades en aquest marc d'actuacions, tenen un pes fonamental en el cas de les dones gitanes, ja que a la cultura gitana, com en gairebé totes les cultures, la representació del grup i la presa de decisions és entesa prioritàriament com un paper masculí.

En alguns casos, les administracions han fomentat la creació d'associacions gitanes amb l'objectiu de trobar un únic interlocutor que no és reconegut per la comunitat i no reflecteix ni les seves maneres de fer, ni la seva diversitat i dinamisme.

No obstant aquestes dificultats, les dones gitanes tenen cada vegada més protagonisme en el teixit associatiu, emergint amb reivindicacions pròpies i amb un marcat caràcter de gènere, inventant i reinventant noves formes de combinar les seves reivindicacions de gènere amb la pertinença a la seva cultura.

3.4. Els programes de Surt amb dones gitanes. Empoderament individual i perspectiva comunitària: les actuacions al barri de La Mina

La Fundació Surt compta amb una experiència de 17 anys d'intervenció amb dones gitanes, des d'una òptica d'empoderament, laboral i comunitària, per a la qual ha estat clau la participació professional de l'agent comu-

nitària i coordinadora dels projectes d'intervenció amb el col·lectiu gitano de la Fundació Surt: Paqui Perona Cortés.

Les primeres experiències de la Fundació provenen del programa "Gitanas abriendo camino. Programa de Formación profesional para mujeres jóvenes gitanas" (1999-2000), en el marc del Programa Leonardo da Vinci de la Unió Europea. El programa partia d'una perspectiva laboral per a treballar l'empoderament de forma més integral, i consistia en un programa per a la inserció laboral amb acompanyament individual, el desenvolupament de la metodologia de competències específica de l'entitat (que inclou el reconeixement de les competències desenvolupades en àmbits informals i la seva transferència al mercat laboral formal), i pràctiques professionals de perruqueria a l'Institut Llongueras.

La intervenció amb dones gitanes va continuar amb l'experiència directa al barri de La Mina (Sant Adrià del Besòs) a partir de l'any 2001, amb la continuació de la intervenció en Orientació Laboral per a dones (un programa encara vigent), i que combinava a més una perspectiva comunitària. Aquest doble enfocament ha marcat l'experiència de Surt en el treball amb dones gitanes: itineraris laborals individuals, des de les metodologies de competències i una concepció integral de l'empoderament en totes les esferes de la vida, i dimensió comunitària de la intervenció (famílies extenses, barri i teixit associatiu), tenint en compte la diversitat cultural.

L'evolució del context social en què va arrencar la intervenció en l'any 2001 era un context social i econòmic complex i difícil, en què es va poder detectar que al territori s'havien generat noves desigualtats i una emergència clara de prejudicis i situacions de poca interrelació entre persones culturalment diverses de la mateixa comunitat. En els últims anys el context no ha millorat, sinó que s'han continuat agreujant les dificultats econòmiques i socials, i això ha seguit impactant en major mesura en els col·lectius més vulnerables, entre els quals no només hi ha la població gitana, sinó també el col·lectiu de persones migrades, situant-lo en una situació de major risc d'exclusió social. En la diagnosi del barri es van detectar desigualtats en l'accés i ús dels principals equipaments i serveis del barri, una escassa interrelació i poca existència d'espais comuns, si-

tuacions de discriminació per raó d'origen i/o pertinença a minories ètniques, i falta d'informació i desconeixement mutu, entre altres elements.

En aquest context es va crear el projecte d'orientació formativa-laboral de La Mina, adreçat majoritàriament (però no exclusivament) a dones gitanes que volien realitzar un procés d'inserció laboral que les permetés accedir al mercat de treball formal, o bé mantenir-se o millorar l'ocupació. El programa s'articula a partir d'un itinerari que pretén afavorir la incorporació al mercat laboral, millorant la seva ocupabilitat, recuperant i millorant les competències laborals i socials, i afavorint processos de reincorporació a la formació reglada. També s'incideix en el mercat de treball a través de la sensibilització a les empreses per facilitar la inserció en condició d'igualtat d'oportunitats.

L'objectiu del treball amb dones gitanes, específicament, no ha estat només promoure l'empoderament individual de les participants, sinó impulsar el paper de les dones com a agents de transformació social de la seva comunitat. La intervenció vol obrir a les dones un territori on elles sovint es mantenen en segon pla i per darrere de marits, pares o germans, i donar-los l'oportunitat de poder decidir-se per iniciar un camí diferent amb el suport i l'acompanyament necessaris.

En aquest sentit, i tenint en compte el context de les comunitats gitanes, el focus en l'àmbit laboral està associat a un element addicional d'empoderament dins la comunitat: comporta un augment del reconeixement de les dones en el col·lectiu, com a proveïdores de recursos. No cal oblidar que històricament les dones gitanes han tingut un pes important en l'activitat econòmica de les comunitats, en contrast amb la reclusió en l'esfera privada que afectava a les dones autòctones de classe mitjana.

La concreció del programa d'orientació laboral de La Mina contempla el disseny personalitzat del projecte professional de cada dona, amb el desenvolupament de la competència professional ajustada als objectius individuals. En el procés es promou la presa de consciència en termes de gènere: fomentant pautes de comportament i de relació lliures dels estereotips de gènere, realitzant una tasca de prevenció pel que fa al gènere i les relacions de poder, i incrementant els seus nivells d'autoestima així com la seva capacitat de relació. Així mateix, el programa busca augmentar

el nombre de referents positius que motiven la continuïtat en la formació de les joves i de referents comunitaris per a la transformació social.

Anualment s'atenen al servei entre 150 i 200 dones, el perfil majoritari de les quals és de dones gitanes amb estudis primaris, entre 26 i 45 anys, i en situació d'atur de llarga durada.

Després de 15 anys d'intervenció directa al barri de La Mina, el 2014 la Fundació Surt va iniciar una nova proposta, des d'una mirada més lúdica, per continuar apostant per l'empoderament i la visibilització de les dones gitanes, però aquest cop posant èmfasi en la seva salut física, psíquica i emocional.

El projecte de promoció de la salut de les dones gitanes "Posa't en forma", en què el 2014 van participar 49 dones (36 gitanes i 13 paies) d'entre 18 i 65 anys, parteix de la necessitat manifestada per les dones gitanes de poder tenir autonomia. D'una banda, l'autonomia econòmica que els pot oferir el mercat laboral, però d'altra banda també reconeixen la necessitat de trobar un espai propi i únic per a cuidar-se i donar-se un temps per a elles, que els resulta difícil a causa de la seva situació i el seu paper dins de la comunitat. Per aquest motiu es va crear un espai de desconnexió de la seva rutina diària, allunyat de les obligacions, i amb una motivació pròpia: la de "posar-se en forma". La consciència de les dones gitanes per l'autocura queda molt diluïda en una cultura on la comunitat està per sobre de l'individu. Prendre consciència de la importància i repercussió que té aquesta autocura pot facilitar el procés pel qual les dones puguin plantejar els seus objectius vitals. Es tracta llavors de donar suport a aquests processos de canvi personal derivats d'escoltar activament els propis desitjos i necessitats com a dones i com a gitanes.

L'objectiu principal del projecte "Posa't en forma" és l'empoderament i la visibilització de les dones gitanes dins la comunitat, a partir de la realització d'una activitat lúdica motivadora i generadora alhora –les classes de zumba–, complementada amb el seguiment individual d'una nutricionista i de xerrades-cafè sobre temes de salut per part d'experts dels centres de salut del barri, per afavorir la vinculació de les dones amb aquests centres.

Tenint en compte que el sistema sanitari públic (burocratitzat, lent i sense atenció a la diversitat) no és adequat ni s'ajusta a la realitat social de les dones gitanes, i que és característica del col·lectiu l'absència de prevenció, el projecte pretén afavorir l'empoderament, el protagonisme, la visibilització i la cohesió social de les dones gitanes, facilitant la seva inclusió social amb altres col·lectius de dones del territori, a partir de la promoció d'una visió holística i preventiva de la salut, de la promoció de l'autocura entre grups intergeneracionals i de la posada en valor de l'impacte que això té en les seves comunitats.

4. Dones migrades i exclusió social

Si bé les migracions femenines han existit sempre, també és cert que han estat sobretot invisibles i distorsionades en els discursos i imatges socials. L'augment dels moviments migratoris de les dones en les darreres dècades no ha canviat significativament la percepció molt estereotipada de les dones migrades, que nega la seva diversitat (de projectes migratoris, de pautes culturals o d'expectatives de futur) i estableix una imatge social d'ignorància, submissió i exotisme.

Però en la seva heterogeneïtat, les dones migrades també s'enfronten a obstacles comuns en els països d'acollida, que les fan subjectes particularment vulnerables davant l'exclusió social.

4.1. Les dones migrades i l'ocupació

Si bé la darrera modificació de la Llei d'Estrangeria va permetre que totes les dones migrades –també les arribades per reagrupament familiar– poguessin tenir un permís de residència i treball, aquest marc tampoc ha transformat radicalment les trajectòries laborals de les dones migrades, marcades per la segregació en sectors i ocupacions de l'economia informal tradicionalment molt feminitzats –com ara el servei domèstic o la prostitució– i caracteritzats per les males condicions laborals i la manca absoluta de drets.

De fet, la crisi econòmica iniciada el 2008 ha agreujat aquesta situació (Rubio, 2011), amb un augment del pes de l'economia submergida, de la precarietat, la parcialitat i la temporalitat. Normalment es produeixen casos de desqualificació respecte a la seva formació i en relació a la seva situació laboral en els països d'origen; i les seves possibilitats de mobilitat i promoció són molt poques.

El mateix context ha intensificat els casos de racisme i discriminació ètnica en l'accés a certs llocs de treball, la qual cosa complica encara més la possibilitat d'incorporació al mercat laboral reglat. També es produeixen situacions discriminatòries en relació a la promoció laboral.

A aquest panorama cal sumar les responsabilitats de cura en la societat d'acollida i transnacionals, ja que sovint són les úniques responsables de la cura i sosteniment de la seva família en origen i acollida.

4.2. Les dones migrades i la formació per a l'ocupació

En l'àmbit formatiu, les dones migrades troben grans dificultats perquè els estudis que van fer en els seus països d'origen abans del procés migratori els siguin convalidats i homologats. Encara que el 23% de les dones migrades tenen estudis superiors i un altre 56% estudis secundaris (segons dades de l'EPA pel tercer trimestre de 2015), a més d'experiència professional, quan arriben a Europa es troben en la situació d'haver de començar des de zero. Aquesta situació suposa una desvalorització sistemàtica dels sabers i experiències de les dones i té conseqüències directes en el seu nivell de vida i risc d'exclusió.

D'altra banda, el marc normatiu actual impedeix que aquelles dones en situació administrativa irregular puguin accedir a accions formatives públiques. L'oferta formativa és sovint inadequada, donada la manca de reconeixement de la diversitat cultural, la no correspondència dels perfils professionals, la concentració en guetos formatius, etc. En conseqüència, aquestes dones s'enfronten a grans dificultats d'accés al mercat laboral, especialment en feines que requereixen una certa qualificació.

4.3. Les dones migrades, l'oci, les relacions socials i la participació

Moltes dones migrades viuen una situació permanent de pobresa de temps −derivada de la situació laboral precària, la sobreresponsabilitat en les cures i la manca de polítiques de suport dirigides a elles− que no les permet gaudir del temps lliure. També disposen d'escassos recursos per dedicar a oci.

D'altra banda, hi ha una falta d'espais adequats que tinguin en compte la diversitat cultural, de forma que es dóna una pèrdua de les formes de relació que es donaven en les seves societats d'origen i, en algunes comunitats, un possible augment del control social. Al contrari, també són moltes les dones que desenvolupen nous espais de relació mitjançant vies formals (associacionisme) i informals (xarxes, llocs de reunió entorn a comerços i llocs de culte).

En relació a la participació, existeixen limitacions estructurals; fonamentalment la negació generalitzada dels drets polítics. Els espais participatius disponibles tenen una incidència molt limitada i estan marcats per la segregació horitzontal i vertical: la participació de les dones migrades es concentra en activitats lúdiques associades a concepcions tradicionals de les feminitats als països d'origen (Alexanian i Sales, 2014).

Als espais amb més capacitat d'incidència, la participació de les dones migrades es troba amb les resistències de les organitzacions a cedir els seus espais de poder. Tot i l'existència de riques trajectòries participatives prèvies als països d'origen, una altra de les dificultats fonamentals és que, en trobar-se moltes d'elles en situacions d'irregularitat legal, no aposten per organitzar-se prenent opcions de tipus més reivindicatiu.

La pobresa de temps repercuteix també en la impossibilitat de realitzar activitats participatives, i dins del teixit associatiu i dels espais de participació sovint no es planteja una reorganització dels temps d'acord amb la disponibilitat horària de totes, incloses les dones migrades, sobreresponsabilitzades en matèria de treballs i cures.

Tot i les dificultats, és evident la riquesa de l'associacionisme de dones migrades; i arran de la situació de crisi econòmica dels darrers anys s'han vist

reforçades les xarxes de solidaritat i suport mutu. Així mateix, l'obertura d'un període de mobilitzacions i de renovació de l'activitat política, amb formes d'acció més inclusives, ha obert la porta a moltes dones migrades dins dels moviments socials i de les noves formacions polítiques.

4.4. Els programes de Surt amb dones migrades: el projecte Forward

El projecte Forward és un projecte de recerca i intervenció (en fase pilot) coordinat per la Fundació Surt i desenvolupat a 6 països de la Unió Europea (Àustria, Finlàndia, Itàlia, Lituània, Romania i Espanya) entre 2011 i 2013, amb el finançament del programa Grundtvig.[1]

El projecte sorgeix del reconeixement de la desqualificació sistemàtica de les dones migrades en les societats d'acollida, amb la falta de reconeixement social i validació formal dels seus estudis i competències, i la concentració en sectors i ocupacions amb els salaris més baixos i les pitjors condicions laborals, sovint en l'economia informal. Aquesta situació comporta una contínua vulneració dels seus drets i una inestimable pèrdua de talent, la qual cosa augmenta el seu elevat risc de pobresa des de l'esclat de la crisi l'any 2008. Per a l'abordatge d'aquesta situació, el projecte es va centrar en dues metodologies clau: els models de competències i els marcs de certificació de competències.

Les metodologies basades en competències han demostrat ser molt efectives per a l'empoderament de les dones. Un enfocament competencial permet reconèixer habilitats sense valor social i adquirides en contextos formals i informals, com les associades a les tasques feminitzades (cura de persones dependents, tasques domèstiques), i després transferir aquestes competències a contextos laborals i promoure el seu desenvolupament.

El projecte FORWARD partia d'aquest enfocament per abordar les competències desenvolupades per les dones migrades en el curs del seu procés migratori, com ara la gestió de l'estrès associada a les tasques de cura

[1] La informació completa sobre les activitats a cada país i els materials elaborats es poden consultar i descarregar gratuïtament a la web del projecte: http://www.forwardproject.eu.

transnacional o la capacitat d'adaptació als canvis que tot procés d'integració requereix.

El projecte FORWARD es basa també en un altre mecanisme clau per a l'ocupabilitat i la inclusió social de les dones migrades: els sistemes d'acreditació de competències adquirides en contextos formals, informals i no formals. Els procediments oficials d'homologació i convalidació de les qualificacions formals obtingudes a l'estranger no són sistemàtics ni realment efectius, el que resulta en situacions de discriminació i una incalculable pèrdua de capital humà. D'altra banda, les persones migrades tampoc poden accedir fàcilment a procediments de certificació de competències adquirides en contextos no formals i informals, i l'efectivitat d'aquests procediments també és qüestionable.

Amb l'objectiu de tenir en el centre del projecte les experiències i les veus de les dones migrades, el projecte va partir d'una fase investigadora, amb una recerca qualitativa sobre les competències de les dones migrades i amb la participació de dones migrades i professionals que treballen habitualment amb aquest col·lectiu. Els resultats de la investigació estan recollits en 6 informes nacionals, i es va elaborar també un informe de caràcter europeu en el qual es comparaven els resultats en els diferents països.

Després de la fase d'investigació, i a partir dels resultats obtinguts, el projecte es va centrar en l'elaboració d'una innovadora metodologia que resultés d'utilitat per als i les professionals en les seves tasques d'acompanyament de les dones migrades en el procés d'autoreconeixement, validació i desenvolupament de les seves competències. Posteriorment, la metodologia es va posar en pràctica en una prova pilot, amb la participació de 60 dones en el conjunt dels països participants.

Els materials elaborats s'han recollit en dues publicacions, disponibles en 7 idiomes en format electrònic: un manual teòric i una guia pràctica que inclou 30 activitats grupals de caràcter pràctic, així com algunes orientacions per a l'acompanyament individual de les dones migrades en el procés d'identificació, transferència i desenvolupament de competències.

Destaquem quatre dels instruments:

- **Llista de competències**. Amb les experiències recollides a la recerca

i tenint en compte el marc europeu de competències, es va realitzar una llista de 25 competències clau que sovint desenvolupaven les dones migrades, especialment en el procés migratori, i que eren essencials per a la seva inclusió. Són: comunicació, competència matemàtica, competència digital, coneixement de l'entorn del país d'acollida i ús dels serveis, recerca de feina i informació, competència ciutadana, gestió del canvi, autoconfiança, actuar amb autonomia, autoconeixement, iniciativa, responsabilitat, perseverança i resiliència, analitzar i sintetitzar la informació, organització i gestió, gestió de les emocions, treball en equip i cooperació, aprofitar les oportunitats, negociació i gestió de conflictes, establiment de relacions útils, capacitat de projectar, competència intercultural, gestió de la identitat pluricultural, aprendre a aprendre, interpretació i situació en el context.

- **Qüestionari d'autoidentificació** de les pròpies competències, una eina pràctica basada en les experiències de les dones.
- **Activitats pedagògiques** per treballar de forma individual i grupal: tant el desenvolupament de competències com la sensibilització en temes d'interculturalitat i gènere, i la cohesió de grups de dones migrades de diferents orígens, a partir de la identificació d'obstacles i estratègies en comú.
- **Dossier basat en el currículum Europass**, que inclou com a experiències no només les formatives i laborals, sinó totes les experiències vitals de les dones migrades, incloses les desenvolupades en el projecte migratori. El currículum va acompanyat d'un portafoli de documents acreditatius de que les dones compten amb les competències reflectides al dossier, que representen formes de validació alternatives al marc de credencials actual dominant a l'àmbit formatiu i laboral.

Un cop més, aquests i altres materials elaborats en el marc del projecte es poden descarregar gratuïtament al web http://www.forwardproject.eu

5. Conclusions i reptes de futur

En aquest apartat final, al fil de la nostra experiència de treball, així com dels debats i reflexions que s'han anat derivant d'ella, ens apareixen tot un seguit d'elements que necessitem i volem prendre en compte i posar en valor, pensant en les actuacions d'avui i, també, de demà.

El primer d'ells fa referència al propi concepte de pobresa, que cada cop sembla més obligat reincorporar tant en el discurs com en la pràctica social. El context de crisi econòmica que suportem des de ja fa vuit anys, i el retrocés de drets individuals, polítics i socials que s'ha imposat a la seva empara, han generat l'expulsió de milers de persones cap a situacions de precarietat extrema. Els seus efectes són molt diversos i impacten en una multiplicitat de dimensions vitals de les persones, i això ens ha portat, per tal de fer-los tots visibles, a "fraccionar" el concepte de pobresa. Així, parlem de pobresa energètica, pobresa habitacional, pobresa infantil, pobresa extrema, pobresa relativa, etc. per tal d'explicar una situació que és certament molt greu perquè afecta profundament a les condicions de vida d'un nombre cada cop més gran de persones.

Tanmateix, aquest èmfasi en el concepte de pobresa i el seu fraccionament pot tenir l'efecte de "desenfocar" la realitat, fent que l'arbre no ens deixi veure amb claredat el bosc de la desigualtat i l'exclusió social. Perquè el que tenim al davant és una societat profundament polaritzada, en la que cada cop més persones es veuen abocades a situacions de precarietat −sense importar si treballen o no− que afecten totes les dimensions vitals.

El terme de pobresa ha fet tradicionalment referència a la qüestió de les rendes, a la precarietat econòmica i a la carència d'ingressos materials suficients per a viure dignament. Tot i que avui aquest concepte, obligadament, ha de fer referència no només a la insuficiència de mitjans econòmics, per poder reflectir també l'existència de situacions socials, familiars i personals molt precàries, que evidentment estan lligades a la manca d'ingressos, però que alhora van molt més enllà. La pobresa, a més, com fan palès els treballs d'aquest llibre, està travessada per altres

vectors –com el gènere i l'ètnia– que condicionen significativament els seus efectes i que aporten causes específiques.

Els conceptes d'exclusió i precarietat ens aporten altres angles de visió que, tot i els seus límits, obren marcs interpretatius de la realitat que faciliten encabir la diversitat d'efectes de la pobresa en una visió més àmplia, que ens parla de processos generats com a conseqüència de les desigualtats socials. Ens cal, però, trobar conceptes que, d'una banda, ens permetin expressar clarament l'existència d'un procés de fractura de ciutadania, que tot i expressar-se en la "suma" de pobreses, és un procés específic d'expulsió social i de precarització, assentat en un model heteropatriarcal que posa en perill la vida humana en el marc de la imposició sistemàtica de les polítiques neoliberals i extractives.

La segona reflexió gira entorn al concepte d'empoderament. Una primera conclusió –i repte– que ens apareix és la necessitat d'incidir en la dimensió col·lectiva i transformadora de l'empoderament, articulant estratègies específiques per a fer-ho i cercant "encaixos" pràctics entre l'empoderament individual i l'acció col·lectiva.

Perquè, en definitiva, l'estratègia d'empoderament de les dones ha d'estar ineludiblement imbricada en el procés mitjançant el qual, individualment i de manera col·lectiva, prenem consciència sobre com les relacions de poder travessen les nostres vides, guanyem confiança en nosaltres mateixes i generem estratègies transformadores de les estructures de discriminació. Aquest procés transformador és en ell mateix empoderant, encara que pugui provocar tensions i conflictes socials.

Aquesta percepció clara de l'empoderament com a estratègia col·lectiva ens planteja a les entitats socials en general –i a la nostra en particular– però també a les institucions públiques que han de posar en marxa estratègies i polítiques enfocades a l'eradicació de les desigualtats, el repte de vincular sistemàticament els processos individuals d'empoderament que poden dur a terme les dones en els programes d'atenció i suport amb estratègies que facilitin l'autoorganització i la participació social i política, i la presència de les seves veus en tots els àmbits socials.

En segon lloc, l'altre repte cabdal en les estratègies d'empoderament és la inclusió de la perspectiva de la diversitat d'identitats i la multiplicitat de factors que s'intersecccionen en la seva construcció. Connectant amb els enfocaments de l'entitat orientats al desenvolupament de capacitats i competències, podem dir que també l'empoderament és un procés propi i particular per a cada persona i per a cada grup social, vinculat a les seves experiències vitals pròpies, a les seves relacions personals i familiars i a com s'ha construït amb elles. Són unes experiències vitals que estan estretament vinculades amb el context comunitari, local i global en el qual s'insereix la persona: a la cultura, la identitat sexual, la classe, la religió, etc. No serveixen, doncs, receptes úniques: ens cal partir de l'experiència vital de cada dona i del seu context, perquè, com assenyala Rowlands (1997), l'empoderament és una eina útil per al desenvolupament de les dones quant més precís i ajustat està als diferents aspectes que constitueixen el poder, concret, i a les especificitats del procés de cada dona.

Per últim, i lligat a la nostra experiència pràctica, volem fer palesa la necessitat i la importància de dur a terme una avaluació sistemàtica, i sistematitzada, de l'impacte dels processos d'empoderament tant a la vida de les dones, de manera individual, com els efectes col·lectius – socials– que puguin tenir. Això implica treballar amb perspectives, eines i, sobretot, recursos que permetin i facilitin aquest procés en el temps. Significa que els programes d'atenció contemplin mecanismes d'avaluació, no només de la gestió i dels resultats immediats que s'assoleixen, sinó de l'impacte a mig i llarg termini d'aquestes accions.

Tanmateix, la realitat actual està lluny d'aquest objectiu. En general, amb algunes molt honroses excepcions, els programes i projectes tenen períodes molt acotats i no contemplen, ni en termes de temps ni de recursos, accions posteriors per a seguir i avaluar l'impacte de les actuacions.

Bibliografia

- ALEXANIAN, Amanda; Sales Gutiérrez, Laura (2014): *The participation of migrants from a gender perspective in Barcelona: barriers and strategies. Report of qualitative research, Project PartiGe.Mi*. Barcelona.

- BATLIWALA, Srilatha, (1997): "El significado del empoderamiento de las mujeres: nuevos conceptos desde la acción", a LEÓN, Magdalena: *Poder y empoderamiento de las mujeres.* Santa Fe de Bogotá, T/M Editores.

- BRUNET, Ignasi; Valls, Francesc; Belzunegui, Ángel (2008): "Pobreza, exclusión social y genero". *Sistema,* 207, pp. 69-85.

- COMISIÓN EUROPEA (1998): *100 palabras para la Igualdad. Glosario de términos relativos a la igualdad entre mujeres y hombres*. Oficina de Publicaciones Oficiales de las Comunidades Europeas, Luxemburgo.

- CRENSHAW, Kimberlé (1991): "Mapping the magins: Intersectionality, identity politics and violence against women of color". *Stanford Law Review,* 43 (6), pp. 1241-1299.

- DAMONTI, Paola; Arza Porras, Javier (2014): *Exclusión en la comunidad gitana. Una brecha social que persiste y se agrava*. Madrid, Fundación Foessa.

- DAVIS, Kathy (2008): "Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful". *Feminist Theory*, 9 (1), pp. 67-85.

- DEPARTAMENT DE BENESTAR SOCIAL I FAMÍLIA (2014): *Pla integral del poble gitano de Catalunya 2014-2016*. Generalitat de Catalunya.

- FUNDACIÓ PERE TARRÉS (2005): *Estudi sobre la població gitana de Catalunya.* Generalitat de Catalunya - Departament de Benestar i Família, Barcelona.

- MAZARIEGOS, Aurora; Sopena, Quim; Cervera, Montse; Cruells, Eva; RUBIO, Fina (1998): *Competencias transversales. Un reto para la formación profesional*. Surt/Forcem.

• MINISTERIO DE SANIDAD, SERVICIOS SOCIALES E IGUALDAD (2012):*Estrategia Nacional para la Inclusión Social de la Población Gitana en España 2012 -2020*. Madrid.

• ROWLANDS, Jo. "Poder y Empoderamientos". *Comunidad Virtual de Gobernabilidad, Desarrollo humano e Institucional.* Disponible a http://www.developmentinpractice.org

• RUBIO SERRANO, Fina (2011): *Les dones migrades en temps de crisi a l'àmbit metropolità*. Projecte de recerca finançat per l'Ajut a la Recerca Francesca Bonnemaison 2010, Barcelona.

• RUBIO SERRANO, Fina; Colomer i Camon, Marta; Palacin i Giner, Ismael; Cruells López, Eva (2008): *Claus tutorials. Guia per a l'acompanyament i el suport tutorial*. SURT Fundació i Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.

• ROWLANDS, Jo (1997): *Questioning Empowerment*. Oxfam, GB.

• SASSEN, Saskia (2003): *Contrageografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid, Traficantes de Sueños.

• SEGATO, Rita Laura (2014): "Las nuevas formas de la guerra y el cuerpo de las mujeres". *Sociedade e estado,* 29 (2).

• SENSO RUIZ, Esther (2009): El *empoderamiento en el contexto de la cooperación para el desarrollo*. Proyecto Kalú. Disponible a: http://cooperantes.proyectokalu.com/wp-content/uploads/El_poder_de_los_desempoderados-Esther-Senso.pdf

• SURT (2103): *Manual para profesionales. Empoderamiento de jóvenes tuteladas. Empowering Care*. Barcelona. Disponible a: http://www.empoweringcare.eu/wp-content/uploads/2013/04/Manual-para-profesionales-Empowering-Care_ES.pdf

• VERLOO, Mieke (2008) "Una atenta mirada a les desigualtats múltiples, a les seves interseccions i com es tracten a Europa", a BODELÓN i GIMÉNEZ, *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals*. Barcelona , Diputació de Barcelona.

LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN EL PLA D'INCLUSIÓ DE L'ALT EMPORDÀ

Imma Quintana
Equip Tècnic d'Inclusió Social, Consell Comarcal de l'Alt Empordà

1. Introducció

Aquest capítol té com a finalitat presentar un cas de planificació de les polítiques d'inclusió social amb perspectiva de gènere a nivell comarcal. En concret, exposa l'experiència desplegada en el Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016, des de la fase inicial de diagnòstic social fins al moment actual en què s'ha posat en marxa la fase d'avaluació del Pla.

Aquest procés de treball compta amb quatre anys de recorregut i ha estat dut a terme per l'Equip Tècnic d'Inclusió Social de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal, un equip amb coneixement i experiència d'anàlisi en perspectiva de gènere, que ha dissenyat i promogut un procés de treball estratègic en un context organitzatiu més avesat a dinàmiques de treball orientades a la gestió administrativa que a la planificació estratègica.

Per abordar aquesta experiència de treball és necessari iniciar aquest capítol amb un apartat sobre el context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat a l'Alt Empordà. Situar breument les polítiques d'igualtat de gènere a la comarca en un context de forta regressió de l'agenda d'igualtat –que no només es constata a nivell comarcal sinó també en el conjunt del país– permet explicar millor quina ha estat l'estratègia de transversalització del gènere en el Pla d'Inclusió, tot identificant els espais d'oportunitat així com les dificultats i resistències que es detecten en aquest procés de treball.

D'altra banda, en segon lloc, per dimensionar millor aquesta experiència de treball, la segona part del capítol presenta succintament quina és la

situació de la comarca quan es parla de gènere i exclusió social. Una breu referència al context social permet també situar el relat en una realitat territorial i social concreta.

En tercer lloc, el gruix del capítol està centrat en exposar quina ha estat l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà 2013-2016. Per tal d'il·lustrar al màxim amb exemples com s'ha operativitzat la perspectiva de gènere, s'ha utilitzat l'esquema bàsic de planificació del Pla d'Inclusió seguint les fases cronològiques de treball. El relat s'inicia exposant com la perspectiva de gènere es fa operativa en el diagnòstic social i en l'anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca (un procés de treball previ a l'elaboració del Pla); i continua amb l'exposició sobre com aquesta perspectiva de gènere s'incorpora en el procés de disseny i elaboració del Pla; el desplegament i la implementació de les accions; el seguiment i avaluació; i finalment, l'estratègia de sensibilització i comunicació del Pla.

El capítol es tanca amb un apartat en què es recullen les dificultats i resistències més rellevants que s'han detectat en aquests anys de treball, i s'apunten també els espais d'oportunitat i algunes propostes de treball per reforçar l'agenda d'igualtat a la comarca i la perspectiva de gènere en el proper Pla d'Inclusió 2017-2019, que puguin ser d'utilitat per a altres equips de treball.

2. El context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat a l'Alt Empordà

L'experiència sobre com s'ha introduït la perspectiva de gènere al Pla per a la Inclusió i la Cohesió social de l'Alt Empordà s'ha d'analitzar tenint en compte, d'una banda, com és la comarca i quin és el context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat; i de l'altra, situant aquest procés de treball en una realitat socioeconòmica que, com el

conjunt del país, s'ha vist clarament afectada en els darrers anys per la crisi econòmica i per un context de forta regressió de les polítiques d'igualtat.

L'Alt Empordà és una comarca que té 68 municipis i que presenta una diversitat social i geogràfica rellevant, així com dinàmiques territorials i de mobilitat que s'expliquen pel context global i urbà del país, que s'expressen i es concreten en un territori configurat per una xarxa de ciutats de dimensió mitjana i municipis petits que presenten una forta diversitat.

A l'Alt Empordà hi viuen 139.838 persones, de les quals el 50,2% homes i el 49,8% dones. Un 28,8% de la població és d'origen estranger; la població d'origen no comunitari està formada en un 52,5% per homes i un 47,5% per dones[1]. Hi ha municipis en què la diversitat d'origen és força elevada i més del 30% de la població és d'origen estranger. Aquest és el cas, per exemple, dels municipis de Castelló d'Empúries (44,7%), Sant Pere Pescador (39,4%), L'Escala (32,1%), la Jonquera (36,%) o Roses (32%)[2].

Els municipis de l'Alt Empordà presenten diferències destacables pel que fa la seva grandària poblacional i la seva estructura econòmica, en funció de l'eix rural-urbà i la seva ubicació geogràfica[3].

En el període 2007-2012 es va enregistrar una taxa bruta de creixement de la població de la comarca del 9,57%, superior a la mitjana catalana. Una tendència, però, que no s'observa en els darrers tres anys, en què aquest creixement ha quedat estancat i les variacions percentuals de població des de l'any 2012 han estat de signe negatiu.

[1] Font: Idescat, 2015.

[2] Dades dels municipis referides a l'any 2015. Font: Idescat.

[3] El 62 % de la població resideix en 4 municipis que tenen entre 10.000 i 50.000 habitants; el 13 % de la població resideix en 5 municipis que tenen entre 2.000 i 10.000 habitants; el 20% de la població resideix en 31 municipis que tenen entre 500 i 2.000 habitants; i un 5% de la població resideix en 28 municipis que tenen menys de 500 habitants. Font: Idescat, dades del padró de municipis, 2015.

Una tercera part de la població de la comarca resideix a la capital, Figueres (45.346 habitants), que exerceix una forta centralitat en tant que ciutat que concentra serveis i recursos d'abast comarcal. L'Ajuntament de Figueres no ha format part del procés d'elaboració i implementació del Pla d'Inclusió comarcal, en optar per unes prioritats i línies de treball definides estrictament en clau municipal.

Aproximadament un altre terç de la població de la comarca resideix en municipis de tamany mitjà (10.000-20.000 habitants) en l'eix litoral més poblat i turístic, com és el cas de Roses (19.575 habitants), Castelló d'Empúries (10.970 habitants) i L'Escala (10.276 habitants); unes poblacions que multipliquen el seu nombre de residents durant la temporada turística d'estiu. Aquests municipis han participat en el disseny i desplegament del Pla d'Inclusió comarcal, estan adherits als Pla i tenen estructura tècnica adscrita a la Comissió de Seguiment del Pla.

Pel que fa al terç restant de la població de la comarca, es distribueix en un 10% en municipis que tenen entre 3.000 i 5.000 habitants –entre els quals destaca el municipi de La Jonquera (3.220 habitants), que també està adherit al Pla d'Inclusió i participa en la Comissió Tècnica− i l'altre 20% de la població resideix en municipis de menys de 3.000 habitants, en nuclis rurals amb pocs serveis i una capacitat limitada per crear nova activitat econòmica capaç de generar un major desenvolupament local. Aquests municipis de dimensió més reduïda no han participat en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió comarcal per no disposar de suficient estructura tècnica que permeti el treball en xarxa i l'execució de les accions.

El Consell Comarcal és l'ens local de caràcter territorial que, com defineix la Llei 6/1987, de 4 d'abril, de l'organització comarcal de Catalunya, té personalitat jurídica pròpia i plena capacitat i autonomia. El consell comarcal de l'Alt Empordà representa als 68 municipis de la comarca, i com a administració local de suport als municipis té una estructura administrativa orientada a potenciar la capacitat de gestió dels ajuntaments de menys de 20.000 habitants de la comarca. Cal tenir en compte que, en el context de governança local, l'ens comarcal és una administració de suport municipal rellevant i amb una alta capacitat de situar *issues* en l'agenda política de la comarca.

L'elecció del president i dels consellers comarcals segueix una fórmula indirecta que combina la representativitat política dels ajuntaments i la de la població global. L'organització administrativa del Consell Comarcal de l'Alt Empordà està estructurada en diferents àrees competencials i de gestió. Aquesta estructura està molt feminitzada: de les 114 persones que hi treballen, el 77% són dones[4]. En el cas del personal directiu del Consell Comarcal, destaca el 69% de dones a càrrec de responsabilitats executives.

Aquesta realitat administrativa contrasta amb la representació de dones en la política comarcal i municipal. Si bé en els darrers anys el nombre de dones electes ha crescut significativament, encara és lluny de la paritat. Si en la primera legislatura comarcal (1988-1991) les dones representaven el 4% del total de representants comarcals, en la legislatura actual (2015-2019) les conselleres representen el 24%. Una evolució semblant s'observa quan s'analitza el nombre d'alcaldesses a la comarca de l'Alt Empordà: en la legislatura actual les alcaldesses representen el 24% del total, per sota de la mitjana catalana (29%). Aquesta dada se situa igualment per sota de la mitjana de dones diputades al Parlament de Catalunya, a l'entorn del 36% en les darreres legislatures.

La presència de dones electes és per tant encara feble a la comarca, com també ho són les xarxes institucionals o associatives de dones promotores de la igualtat de gènere que permetin situar aquesta prioritat en l'agenda política comarcal.

En aquest nivell representatiu hi ha una absència rellevant de dones en espais de decisió determinants i es constata, igualment, certa debilitat en la constitució de xarxes per treballar i empènyer la reflexió complexa sobre la igualtat en espais i estructures d'oportunitat.

L'Equip Tècnic d'Inclusió Social, encarregat de promoure el desenvolupament, la implementació i l'avaluació del Pla d'Inclusió està adscrit a l'àrea de Benestar del Consell Comarcal. Aquesta àrea compta amb un nombre elevat de personal de l'administració comarcal: 65 professionals, dels quals

[4] Font: *Informe social 2014*. Equip Tècnic d'inclusió i Taula per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà.

el 89% són dones. L'àrea de Benestar gestiona els serveis socials dels municipis de menys de 20.000 habitants de la comarca i altres serveis especialitzats d'atenció a les persones de la comarca, com ara el servei d'atenció a les dones, els serveis d'atenció a la diversitat, els serveis d'atenció a la infància, la família i l'adolescència, els serveis d'atenció a la dependència i els serveis de planificació, anàlisi i avaluació en què s'encabeix l'Equip Tècnic d'Inclusió Social.

L'àrea de Benestar del Consell Comarcal és l'estructura administrativa des de la qual s'han promogut, en els darrers anys, les iniciatives estratègiques orientades a introduir la perspectiva de gènere en l'organització comarcal i en les polítiques públiques d'abast comarcal. En el marc d'aquesta estratègia destaquen: el Pla Comarcal de promoció de les polítiques d'igualtat 2005-2007; la diagnosi de gènere de la comarca portada a terme l'any 2009[5]; el Pla Comarcal de promoció de les polítiques d'igualtat 2008-2011 (al qual es van adherir els ajuntaments de L'Escala, La Jonquera, Llançà, Roses i Vilafant) i el Pla d'Igualtat de Gènere de l'Alt Empordà 2013-2016 (al qual estan adherits els ajuntaments de Llançà i Roses), encara vigent. Igualment, cal fer esment a la capacitat evidenciada per aquesta estructura comarcal de liderar i participar en diversos projectes europeus orientats a promoure la igualtat de gènere en els darrers vint anys[6].

Fem un breu apunt al desplegament del darrer Pla Comarcal de Promoció de les Polítiques d'Igualtat 2013-2016, per tenir en compte quins han estat els tres eixos prioritaris de treball, en tant que defineixen la inclusió de la perspectiva de gènere en l'estructura comarcal i en el conjunt de les polítiques públiques.

1. Fomentar la transversalitat de gènere en el funcionament i les polítiques del Consell Comarcal, i en el seu suport als ajuntaments

[5] Monterde, Laia; Quintana, Imma (2009): *Diagnosi de Gènere de l'Alt Empordà.* Figueres, Àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

[6] Destaca en aquest àmbit el lideratge que va assumir l'àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà en el projecte URBAL, *Women immigrants. Equality participation and leadership at the local level,* 2007.

adherits al Pla i a les entitats.

2. Dotar a cada àrea i servei del Consell Comarcal d'unes polítiques d'igualtat de gènere pròpies.

3. Fer un abordatge integral de la violència contra les dones: atenció, coordinació, prevenció, sensibilització i recerca (SIAD).

Tot i l'esforç esmerçat en els darrers anys per implantar les polítiques d'igualtat de gènere a la comarca, el desplegament del darrer Pla d'Igualtat ha estat força desigual. La crisi econòmica esclatà en el moment d'implementar el tercer Pla d'Igualtat i les seves conseqüències –entre les quals l'inici d'un període de màxima contenció pressupostària– han dificultat enormement obtenir recursos suficients per desplegar aquestes polítiques de gènere en el territori i en la pròpia estructura comarcal.

Els dispositius que comptaven amb recursos consolidats via Contracte-Programa amb el Departament de Treball, Afers Socials i Família, com ara el SIAD, han pogut mantenir la seva estructura bàsica i la línia d'actuació en el territori centrada en un dels eixos del Pla d'Igualtat orientat a consolidar el programa per a l'abordatge integral de la violència contra les dones, en el qual s'ha avançat en totes les accions previstes al Pla.

Per contra, ha estat més difícil promoure el desplegament dels altres eixos de treball previstos en el Pla d'Igualtat, ja que l'estructura comarcal no ha pogut comptar amb un perfil professional per coordinar i empènyer el desplegament, el seguiment i l'avaluació del Pla d'Igualtat, i la introducció de la perspectiva de gènere en les polítiques públiques, els programes i en la pròpia gestió comarcal.

Aquesta realitat, certament constrenyedora per a les polítiques de gènere, ha configurat un escenari de regressió per a l'agenda d'igualtat a nivell comarcal. Com en pràcticament la majoria dels ens locals de tamany mitjà, la perspectiva de gènere ha quedat bàsicament identificada amb les polítiques públiques o programes per a dones d'abast comarcal, i en molts casos a un únic servei: el Servei d'Informació i Atenció a les Dones (SIAD). D'altra banda, a nivell mediàtic l'agenda d'igualtat ha quedat força limitada, tot

sovint, als casos de dones víctimes de violència de gènere.

En aquests moments l'àrea de Benestar del Consell Comarcal ha sol·licitat a l'ICD la subvenció que ha de permetre poder elaborar el nou Pla d'Igualtat de Gènere 2017-2019. L'objectiu per a aquest nou període és treballar coordinadament aquest nou Pla d'Igualtat en el marc del nou Pla d'Inclusió 2017-2019, atès que coincideixen els processos temporals d'elaboració dels dos plans i l'Equip Tècnic d'inclusió serà l'encarregat de coordinar i gestionar tot aquest treball.

Aquesta realitat cal situar-la, com indiquen Lombardo i León (2014: 32), en un context de progressiu desmantellament i retrocés de les polítiques socials i d'igualtat, que es posa de manifest en la poca integració d'una perspectiva transversal de gènere i en l'absència d'un conjunt coordinat, complert i reconeixible en les polítiques socials[7].

Segons altres estudis (Rubery, 2014: 18) cal interpretar les polítiques de resposta a la crisi econòmica com una "conjuntura crítica" per a les polítiques socials i d'igualtat a Europa, que poden fer retrocedir els avenços aconseguits en aquests àmbits des del final de la segona guerra mundial. Els canvis produïts per les polítiques d'austeritat en el mercat de treball, en els estats de benestar i en les relacions de gènere són el resultat d'aquest retrocés, que cal interpretar-lo igualment en un context de comunitarització i de tornada a la llar de la responsabilitat pel benestar col·lectiu, el que suposa una major càrrega global de treball per a les dones com a font de suport i protecció. D'altra banda, com assenyalen Bettio et al (2012: 14), la urgència de les polítiques d'austeritat i de resposta a la crisi sembla que ha empentat més avall l'agenda d'igualtat i el *mainstreaming* de gènere en la llista de les prioritats. El recorregut de les polítiques d'igualtat en els darrers anys porta a pensar, com assenyala aquesta recerca, que aquestes polítiques públiques tenen per davant un camí complex i incert.

Tot i aquest escenari de contenció i de dificultat per a l'agenda de gènere,

[7] Diferents estudis recents han analitzat l'impacte de la crisi econòmica i les polítiques d'austeritat sobre les polítiques d'igualtat. Vid, per exemple, Bettio et al. (2012); Karamessini i Rubery (2014); i Gálvez (2013).

identificat globalment i en concret a la comarca, cal també fer referència a altres elements que poden ser rellevants a l'hora de pensar com plantejar el disseny de polítiques públiques i la planificació des d'una perspectiva de gènere. En aquest sentit, tornant a la realitat comarcal, cal assenyalar l'elevat nivell de sensibilització en gènere i la capacitat per fer operativa la perspectiva de gènere dels i les professionals d'intervenció directa de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal –que, com ja s'ha esmentat, està integrat majoritàriament per dones amb els perfils professionals molt feminitzats: treballadores socials, educadores socials, psicòlogues i pedagogues.

Malgrat la dificultat de sistematitzar formalment metodologies i pràctiques per transversalitzar la perspectiva de gènere des d'una vessant més organitzativa i de gestió, el treball social i d'acompanyament a les persones tenen una orientació clara vers l'empoderament i la capacitació de les dones que s'atenen des dels serveis. Aquesta sensibilització en gènere en els professionals d'atenció directa contrasta, d'altra banda, amb la menor capacitació i sensibilització en gènere que s'observa en els electes locals o en altres tècnics comarcals amb altres perfils professionals. Aquest context institucional que s'ha exposat és rellevant en tant que determina l'escenari en què es defineix el Pla d'Inclusió comarcal. També és necessari fer una breu pinzellada a la xarxa d'agents de la comarca i a l'estructura de governança local que s'ha articulat en el marc de les polítiques d'igualtat de gènere a nivell comarcal. Val a dir que la presència d'entitats de dones en el teixit associatiu de la comarca és, com ja s'ha apuntat, força feble. En aquests moments hi ha set entitats de dones actives, ubicades totes elles a Figueres. En el conjunt del teixit associatiu comarcal es detecta un buit important de lideratge i de prioritats en l'agenda de gènere. Aquest teixit associatiu és, d'altra banda, poc present en la majoria de municipis de la comarca.

Si es fa referència a la xarxa associativa que participa en el Pla d'inclusió, vint entitats socials de la comarca integren la Taula per a la Inclusió Social de l'Alt Empordà. No n'hi ha cap, però, que representi a una associació o entitat de dones. La Taula d'Inclusió és l'ens de participació de la xarxa d'entitats socials d'inclusió que és present en el disseny, implementació i avaluació del Pla. En aquests moments les dues portaveus són dones. Pel

que fa a la presència de dones en les entitats socials de la Taula d'inclusió destaca, novament, l'elevada feminització del sector: un 67% de les dones contractades per aquestes entitats són dones, així com el 70% de les persones voluntàries[8]. Aquestes dades contrasten amb el 61% d'homes en càrrecs directius en aquestes entitats.

3. Exclusió social i gènere a l'Alt Empordà

Un apunt sobre la situació social i econòmica de la població en risc a l'Alt Empordà des d'una perspectiva de gènere és imprescindible per obtenir un diagnòstic sobre la situació de les dones i els homes a la comarca, i per detectar els factors de risc i els perfils de població en els quals centrar les línies d'acció prioritàries del Pla d'Inclusió, amb perspectiva de gènere.

En la fase prèvia de diagnòstic social del Pla es van introduir, des del primer moment, instruments d'observació i anàlisi tant quantitatius com qualitatius no "cecs" al gènere, per tal de posar en relleu els factors i els eixos de desigualtat de gènere, els processos i trajectòries de risc d'exclusió social que s'expliquen des d'aquesta perspectiva, i les dades que mostren la feminització de la pobresa a la comarca.

En aquest apartat s'introdueixen unes dades bàsiques que permeten situar quina és la realitat comarcal en termes d'exclusió social i gènere. La comarca de l'Alt Empordà s'ha vist profundament afectada per la crisi econòmica, com el conjunt de Catalunya. L'evolució de la taxa de risc d'exclusió social mostra com aquesta es manté estancada a l'entorn del 20% al conjunt de Catalunya; desagregada per sexe, se situa en el 20,7% en homes i el 18,8% en dones[9]. A nivell comarcal, la dada aproximada disponible és la del percentatge d'ingressos inferiors a la mitjana a Catalunya, que se situa en el

[8] Font: *Informe Social 2014*. Taula per a la Inclusió Social de l'Alt Empordà. Dades referides a les 9 entitats que han facilitat dades pròpies.

[9] Font: Idescat, 2013. Dades només disponibles a nivell de Catalunya.

36,3% a l'Alt Empordà, força per damunt del 31,2% de mitjana a Catalunya; una dada que no està disponible desagregada per sexe[10].

El mercat de treball continua mostrant signes de fragilitat a la comarca. La temporalitat, l'estacionalitat i l'ocupació autònoma generen situacions de desprotecció social en la població activa. Pel que fa a la taxa d'atur, les variacions respecte d'anys anteriors són poc significatives i es mantenen nivells d'atur similars per al conjunt de la comarca, tot i que en els darrers tres anys disminueix lleugerament la taxa d'atur entre els homes i les dones per igual. La taxa d'atur en el primer trimestre de 2016 se situava a nivell comarcal en el 17,6%, amb valors que mostraven una lleugera tendència a la recuperació en els darrers anys i que la situen molt propera a la mitjana catalana (17,4%). La taxa d'atur de les dones era del 17,8% i en homes del 17,4%; i la taxa d'ocupació de les dones era del 57,5% i la dels homes del 66,1%[11]. Les dones de la comarca, com en el conjunt de Catalunya, estan ocupades majoritàriament en el sector serveis. L'any 2015, del total de contractació enregistrada a la comarca, un 48,3% dels contractes van ser eventuals, el 27,7% d'obra o servei, i l'11,5% contractes indefinits[12]. D'altra banda, un percentatge elevat de dones de la comarca amb nivell formatiu baix treballen en el mercat de treball informal i sense cap tipus de cobertura social, fet que les situa en una posició perifèrica en el mercat de treball i en condicions laborals precàries, situació que dificulta la seva integració laboral en condicions d'igualtat.

[10] Font: Idescat, 2012. Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2010:102), la pobresa femenina resta encara subestimada pels procediments agregats estadístics utilitzats habitualment. L'estructura familiar està recorreguda pel sistema de dominació patriarcal d'assignació de rols i feines i de minorització de la dona, fent que sovint les dones tinguin un paper perifèric dins les famílies en l'obtenció de recursos econòmics remunerats i convencionals. És per això que quan els individus s'observen fora del context familiar i l'anàlisi se centra només en els recursos monetaris que aconsegueixen es disparen les xifres de dones potencialment pobres.

[11] Font: Xifra, dades primer trimestre 2016 EPA.

[12] Font: Xifra, dades de 2015. Aquestes dades no estan disponibles desagregades per sexe.

Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2009: 109), aquesta situació de les dones en el mercat de treball s'explica per la divisió sexual del treball, que no només s'evidencia en el vincle entre la feminització de la força de treball i l'empitjorament de les condicions de treball, sinó també en el contingut i les condicions de treball que existeixen avui al mercat de treball. Aquesta realitat estructurant posa límits a la capacitat de les polítiques públiques locals i a la pròpia intervenció de proximitat, en la mesura que no vénen acompanyades de polítiques de caràcter estructural que promoguin la transformació de les relacions de gènere en l'àmbit productiu, ni d'un marc normatiu que clarament orienti en aquesta direcció.

Pel que fa a la informació que faciliten els indicadors de gestió dels serveis de l'àrea de Benestar comarcal, destaca el fet que l'any 2015 els serveis bàsics d'atenció social van atendre un total de 9.821 persones, un 10,4% de la població de la comarca[13]. D'aquestes persones ateses, el 59% eren dones i el 41% homes. Igualment, en el cas dels ajuts d'urgència, les dades mostren com n'han estat beneficiàries un 54% de dones en front al 46% d'homes. L'evolució de la població atesa a la comarca per sexe mostra des de l'any 2004 que sempre ha estat més elevat el percentatge de dones ateses pels serveis socials que el d'homes, en totes les franges d'edat.

La població en situació de risc d'exclusió social presenta múltiples factors i perfils de risc, molt determinats pel gènere, l'edat i l'origen de les persones, i per la situació econòmica familiar, l'habitatge i la dificultat d'accés al mercat de treball. Els pocs indicadors desagregats per sexe disponibles a nivell comarcal ens mostren com el fenomen de l'exclusió social està clarament feminitzat. Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2009: 104-105), quan es fa l'anàlisi de les trajectòries vitals, en l'origen de les situacions de pobresa o exclusió social trobem tres factors que, encara que es manifestin de diferents formes, es combinen a l'hora de fer que les dones acabin experimentant la pobresa i una major vulnerabilitat econòmica: la situació de subordinació en l'entorn familiar propi i extens, la precarietat en el mercat de treball formal i informal, i en menor mesura la pèrdua de densitat social. Són els dos primers factors –la posició de les dones en el mercat

[13] Font: *Memòria 2015.* Àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà. Dada que no inclou la població atesa del municipi de Figueres, que compta amb serveis socials propis.

de treball i la posició de les dones en l'entorn familiar– els principals per determinar la precarietat vital entesa com la manca de recursos propis de caràcter monetari per afrontar la vida autònoma.

Finalment, el diagnòstic de la comarca s'ha de complementar amb la detecció de forma més qualitatitavia de perfils de risc des d'una perspectiva de gènere. Aquesta aproximació és rellevant perquè es visibilitzen grups de població amb problemàtiques específiques que requereixen d'accions i recursos concrets. Aquest és el cas, entre d'altres, de les dones d'origen migrant no comunitari que resideixen a la comarca; les dones a càrrec de famílies monomarentals; les dones en atur de llarga durada amb situacions d'estrès emocional; les dones joves amb nivell de qualificació baix i dificultats d'inserció laboral; les dones treballadores en situació laboral precària (*in work poverty*); les dones víctimes de maltractaments i violència masclista; o les dones que exerceixen la prostitució o són víctimes de tràfic de persones.

Un cop presentada aquesta breu pinzellada sobre quina és la situació social a la comarca de l'Alt Empordà en termes de gènere i exclusió social, en l'apartat següent s'exposa com s'ha posat en marxa i com s'està promovent l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de la comarca.

4. L'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà.

El marc teòric i conceptual de l'exclusió social elaborat per l'Institut de Govern i Polítiques Públiques de la UAB ha estat la referència teòrica i conceptual que s'ha utilitzat com a marc substantiu del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà. Aquesta aproximació teòrica té sobretot incorporada la perspectiva de gènere en l'anàlisi del fenomen de l'exclusió social, però no té desenvolupada una metodologia que permeti fer aterrar la transversalitat de gènere en les fases de treball i en els instruments que

s'utilitzen per posar en marxa l'elaboració, el desplegament i l'avaluació del Pla d'Inclusió.

Per incorporar la perspectiva de gènere en els processos de treball del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà s'ha partit dels principis que estableix la normativa comunitària i la legislació estatal i autonòmica sobre l'obligatorietat que els poders públics incorporin i facin transversal la perspectiva de gènere en el conjunt de les polítiques públiques i les actuacions que se'n derivin[14].

En concret, cal destacar les recomanacions de la Comissió Europea als Estats membres en matèria de Plans d'Inclusió Social, que estableixen per a l'any 2000 el requeriment d'introduir la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió social. Aquest requeriment es va veure reforçat l'any 2002, quan es subratllava la importància d'incorporar la perspectiva de gènere en els Plans d'Inclusió a nivell estatal, incloent-hi la identificació de reptes, el disseny, la implementació i l'avaluació de les polítiques i accions, la selecció d'indicadors, així com la participació dels agents clau. És l'any 2006 quan la igualtat de gènere esdevé un objectiu transversal del Mètode Obert de Coordinació, mitjançant el qual s'estableixen i comparteixen metodologies d'intervenció entre països, i consta novament en els documents que orienten l'elaboració dels PNAIS[15], on es ressalta la necessitat d'espe-

[14] La referència bàsica són els articles 2 i 3 del Tractat de la Unió Europea, que subratllen el compromís per eliminar les desigualtats i promoure la igualtat de les dones i els homes en el conjunt de les seves activitats. En aquests moments, els marcs normatius bàsics són: l'Estratègia per la Igualtat de gènere 2016-2019 i les directives aprovades en els darrers anys que reforcen la introducció de la perspectiva de gènere en les polítiques públiques; la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la Igualtat efectiva entre dones i homes, que fixa el principi de *mainstreaming* o transversalitat de gènere en les polítiques públiques i estableix les unitats de gènere com a estructures en l'administració encarregades d'aplicar aquest enfocament; el Pla Estratègic d'Igualtat d'Oportunitats 2014-2016 a nivell estatal, així com la Llei catalana 17/2015, de 21 de juliol, d'igualtat efectiva de dones i homes, i el Pla estratègic de Polítiques de Dones del Govern de la Generalitat de Catalunya 2012-2015.

[15] La integració de la dimensió de gènere en els processos de planificació en accions inclusives s'entén com la introducció de preguntes sobre la igualtat de dones i homes en cada etapa del procés polític –elaboració, implementació, seguiment i avaluació– per tal de promoure la igualtat de gènere. La integració de la perspectiva de gènere no constitueix un objectiu per ell mateix, sinó un mitjà per assolir la igualtat. Per tant, aquesta aproximació no s'aplica només a les dones, sinó globalment a la relació entre dones i homes.

cificar com la perspectiva de gènere es té en compte en cada objectiu de política pública, i en particular avaluant les implicacions de les mesures de política pública proposades en la situació respectiva de dones i homes. Aquesta prioritat va ser desenvolupada tècnicament en una Guia per a la integració de la perspectiva de gènere, que defineix quatre etapes per a integrar la dimensió de la igualtat entre dones i homes en els processos estratègics i les accions inclusives[16].

L'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà 2013-2016 ha tingut en compte aquest marc de treball definit a nivell europeu, estatal i autonòmic, i s'ha articulat operativament també a partir de l'experiència en recerca en polítiques socials i de gènere de l'Equip Tècnic d'Inclusió, que es trasllada en aquest cas concret a un nou context de gestió pública[17].

Per exposar com la perspectiva de gènere es fa transversal en el Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social 2013-2016, es diferencien els 5 marcs de planificació en què es relata l'experiència de treball:

1. Diagnòstic social i anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca.
2. Procés d'elaboració del Pla d'Inclusió.
3. Desplegament i implementació de les accions que preveu el Pla d'Inclusió.
4. Procés de seguiment i avaluació del Pla d'inclusió.
5. Estratègia de sensibilització i comunicació del Pla.

[16] *Guide pour l'intégration de la dimension d'égalité entre les femmes et les hommes dans les politiques d'emploi, d'inclusion sociale et de protection sociale* (2008), elaborada per la Direcció General de Treball, Afers Socials i Igualtat d'oportunitats de la Unió Europea.

[17] Cal fer notar, en aquest cas, el fet que qui signa aquest capítol s'incorporà a l'Equip Tècnic d'Inclusió el setembre de 2012 per elaborar el Pla, provinent del camp de la recerca especialitzada en polítiques de gènere i inclusió social, en el marc de la qual havia coordinat l'àrea de recerca de Ciutadania i Inclusió Social de l'IGOP i havia elaborat la *Guia Metodològica per a l'elaboració de Plans d'Inclusió Social* (2011) per encàrrec de la Diputació de Barcelona.

Els espais de participació en què s'han concretat aquestes fases de treball han estat dos: en primer lloc, la Comissió Tècnica d'elaboració, seguiment i avaluació del Pla, integrada per professionals tècnics de les diferents àrees del Consell Comarcal (Benestar, Habitatge, Joventut, Promoció Econòmica, Ensenyament i Cultura, i Medi Ambient) i per professionals tècnics dels diferents ajuntaments que participen del Pla (ajuntaments de Roses, Castelló d'Empúries, L'Escala i La Jonquera). I en segon lloc, la Taula d'Inclusió Social, un espai de participació del teixit associatiu, integrat pels professionals de les entitats socials de la comarca.

Per evidenciar la concreció d'aquesta estratègia en cada marc de planificació del Pla d'Inclusió i espai de treball, aquest apartat exposa una anàlisi operativa de la transversalització de la perspectiva de gènere. Ens interessa sobretot mostrar com s'ha fet efectiva aquesta estratègia, així com els instruments de planificació i gestió del Pla en què s'ha desplegat.

4.1. La perspectiva de gènere en el diagnòstic social i l'anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca

En la fase inicial de diagnòstic social del Pla per a la Inclusió Social de la comarca, l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere es va concretar sobretot en l'ús de dos instruments d'observació social i d'anàlisi, tant quantitativa com qualitativa, no "cecs" al gènere. Amb aquesta orientació dels instruments i les metodologies d'anàlisi, l'objectiu va ser posar de relleu els factors i els eixos de desigualtat de gènere que millor podien explicar la situació de les persones en risc d'exclusió social a la comarca i visibilitzar la feminització de la pobresa.

Així, un dels instruments concrets construïts per a l'anàlisi quantitativa ha estat la selecció d'una *bateria d'indicadors desagregats per sexe a l'Alt Empordà* que permet fer anàlisi estadística i dimensionar amb perspectiva de gènere els àmbits d'exclusió social que es tenen en compte: econòmic; formatiu; laboral; psicosocial, emocional i de la salut; residencial;

relacional; polític i ciutadà; i territorial[18].

Els àmbits d'exclusió social faciliten la comprensió de la multidimensionalitat del fenomen, així com el seu caràcter dinàmic i canviant. Al mateix temps, permeten identificar els àmbits de treball i d'intervenció en què es poden promoure accions inclusives. En cadascun d'aquests àmbits la intensitat de la situació d'exclusió social es pot explicar pels eixos de desigualtat social que incideixen en les persones segons el seu gènere, l'edat, la classe social, l'origen o ètnia i l'orientació sexual.

La dificultat metodològica més evident a la qual s'ha hagut de fer front per construir aquest instrument d'observació i anàlisi ha estat la disponibilitat de les dades desagregades per sexe a nivell comarcal. Les fonts de consulta habituals han estat l'Idescat, el sistema d'informació estadística local Xifra de la Diputació de Girona, i l'observatori d'Empresa i Ocupació del Departament de Treball, Afers Socials i Famílies[19].

En concret, les dificultats metodològiques s'han manifestat a l'hora de cercar indicadors específics com els següents: el nivell d'ingressos disponibles per sexe[20]; la taxa d'abandonament prematur de l'escolarització obligatò-

[18] En el procés de diagnòstic del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà es va partir de la proposta teòrica i d'àmbits d'exclusió social, espais i factors de risc recollida a DIBA (2011). El treball promogut entre professionals tècnics de la comarca per elaborar el diagnòstic social va proposar reorientar un dels àmbits inicialment definits com a *social i sanitari* per un de més específic: àmbit psicosocial, emocional i salut, en entendre que definit d'aquesta manera tenia una major capacitat explicativa i permetia incorporar millor els factors de risc estretament relacionats amb la situació psíquica i emocional de les persones, que s'expliquen també des d'una perspectiva de gènere.

[19] Aquestes fonts estadístiques no sempre faciliten les dades desagregades per sexe a nivell comarcal i municipal.

[20] Com subratllen Brunet, Valls i Belzunegui (2009:92), l'anàlisi estadística agrega totes les persones d'una mateixa llar en una mateixa posició respecte de la situació de pobresa o risc d'exclusió social, sense tenir en compte els nivells d'autonomia o dependència que existeixen entre els membres de cada llar. Des d'una perspectiva de gènere, la situació de les dones resta encara subestimada pels procediments estadístics habituals, per no tenir en compte la categoria gènere i les construccions identitàries de gènere que permeten conèixer millor els factors que provoquen situacions d'exclusió social.

ria; el treball de cura i domèstic[21]; i els usos del temps de la població, entre d'altres.

D'altra banda, el segon instrument d'observació i anàlisi construït en la fase inicial de diagnosi del Pla d'Inclusió va ser el *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà*, elaborat a partir d'una metodologia qualitativa i participativa. En aquest cas, les fonts d'informació utilitzades van ser de dos tipus: fonts bibliogràfiques i documentals (anàlisi i recerca desenvolupada per visibilitzar perfils d'exclusió social amb perspectiva de gènere a la comarca); grups de discussió amb professionals tècnics de l'àrea de Benestar i dels ajuntaments que participen en l'elaboració i desplegament del Pla d'inclusió i grups de contrast amb els professionals de les entitats de la Taula d'Inclusió. En aquest cas, l'elaboració d'aquest *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà* va ser el resultat d'introduir la perspectiva de gènere, el cicle vital i l'origen de les persones com a factors clau de desigualtat per detectar un total de 56 perfils de risc d'exclusió social a la comarca, segons l'etapa vital. Aquests perfils de risc d'exclusió social incorporen en la seva mirada la necessitat de conèixer la composició dones/homes dels grups i comprendre els factors que afecten de manera desigual a dones i homes i que s'expliquen des d'una perspectiva de gènere (com, per exemple, la capacitat d'accedir als recursos; la pròpia distribució dels recursos; els estereotips i normes socials; i l'absència de recursos adequats, entre d'altres).

Aquest treball previ ha estat repensat en els primers tres anys de desenvolupament de les accions del Pla d'Inclusió de la comarca. En aquests moments en què el Pla està en una fase prèvia d'avaluació, es detecta la necessitat d'avançar en la construcció de nous instruments de gestió específics sensibles al gènere que permetin fer un millor diagnòstic de la realitat social.

Pel que fa a la *bateria d'indicadors desagregats per sexe a l'Alt Empordà*, es detecta la necessitat de comptar amb un millor registre temporal de

[21] El treball domèstic i familiar, del que forma part el treball de cura, s'entén com la provisió de benestar quotidià a les persones que conviuen en el nucli familiar, facilitant la disponibilitat laboral dels altres membres de la llar, especialment dels homes (Torns, 2008:54).

les dades, el que requereix d'una recollida i sistematització amb caràcter anual que caldrà complementar amb indicadors de gestió dels serveis de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal desagregats per sexe i indicadors de gestió de les entitats socials de la comarca. Aquest procés de treball, que s'està dissenyant en aquests moments, es posarà en marxa en el nou Pla d'Inclusió 2017-2019, la qual cosa permetrà incorporar la perspectiva de gènere en els indicadors de registre de les persones ateses, tant pels serveis socials i els serveis especialitzats com per les entitats socials de la comarca.

Pel que fa al *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà,* aquest instrument ha permès detectar grups de població en situació de major risc però també futures línies de recerca aplicada per aprofundir en el coneixement de les necessitats, problemàtiques i demandes d'aquests perfils de població. En aquesta direcció, una revisió i actualització de perfils ha de permetre visibilitzar nous perfils de risc d'exclusió social que incorporin la interseccionalitat en la perspectiva de gènere, per aprofundir en les problemàtiques i necessitats de: les dones a càrrec de famílies monomarentals; les dones en atur de llarga durada, amb fort estrès emocional i salut deteriorada; les mares adolescents amb baix nivell formatiu; i les dones treballadores en situació laboral precària amb fills i filles a càrrec, entre d'altres.

4.2. La perspectiva de gènere en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió

La introducció de la perspectiva de gènere en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió 2016-2019 ha estat un procés que ha presentat dificultats operatives que s'expliquen pel fet que existeixen poques bones pràctiques identificades en aquest àmbit de planificació. L'objectiu en aquesta fase d'elaboració del Pla va ser integrar la perspectiva de gènere en totes les fases de treball i en els processos en què es concretava el Pla d'Inclusió: els principis, els objectius estratègics, els objectius operatius i les accions. Cal tenir en compte que aquest procés de treball es va posar en marxa en uns espais de treball que eren de nova creació (Comissió Tècnica i Taula d'Inclusió), sense experiència prèvia de planificació i treball compartit.

Aquest escenari nou va empènyer l'Equip Tècnic d'Inclusió a fer propostes innovadores que es "testaven" en el moment de ser compartides amb els i les professionals, al mateix temps que es construïa el clima de confiança necessari per tirar endavant el procés de treball.

Val a dir, doncs, que malgrat estar incorporada la perspectiva de gènere en la mirada i l'anàlisi de l'exclusió social i en l'orientació dels processos de treball promoguts per l'Equip Tècnic d'Inclusió, no sempre va ser prou visible o compartida amb altres professionals ni va ser objecte d'una reflexió profunda en els espais de treball del Pla. Aquesta qüestió ha emergit en la fase d'avaluació del Pla, i apunta a la necessitat d'acordar noves accions en aquesta direcció en el procés que es posarà en marxa la propera tardor per definir el nou Pla d'Inclusió 2017-2019.

Per tal de posar exemples sobre com s'ha concretat i fet efectiva la transversalitat de gènere en el procés d'elaboració del Pla per a la Inclusió de l'Alt Empordà, cal tenir en compte prèviament que el Pla posa l'accent en les polítiques de reconeixement de les diferències, i en aquest sentit algunes de les accions són positives/afirmatives i estan orientades a promoure la igualtat d'oportunitats a la comarca. En aquesta direcció, el Pla establia els principis següents:

1. Garantir la igualtat d'oportunitats de les accions promogudes pel Pla d'Inclusió social. El que vol dir treballar per eliminar la discriminació i per garantir l'accés de dones i homes a drets, recursos i beneficis econòmics i socials que es derivin de les accions.

2. Fomentar l'empoderament, l'activació de capacitats i l'autonomia de les dones i els homes de la comarca.

3. Incorporar la perspectiva de gènere en tot el procés i en els objectius i accions del Pla per garantir la igualtat entre dones i homes a la comarca.

4. Incorporar la perspectiva integral i multidimensional de l'exclusió social en l'anàlisi i l'abordatge de les problemàtiques socials.

5. Promoure un enfocament transversal i multinivell que faciliti l'actu-

ació integrada de serveis en l'atenció a les persones.

6. Fomentar la coresponsabilitat, el treball en xarxa i la participació del conjunt dels agents inclusius de la comarca.

7. Desplegar la perspectiva de treball comunitari en les accions del Pla.

8. Produir i transferir el coneixement que es generi en el marc del procés de treball del Pla d'Inclusió i en les accions.

Per il·lustrar com es fan efectius aquests principis en la fase d'elaboració del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà cal recordar, en primer lloc, els instruments utilitzats en la fase de diagnòstic presentats en l'apartat anterior. En segon lloc, cal presentar altres instruments que s'han utilitzat per facilitar les dinàmiques de reflexió, discussió i consens utilitzades en les Comissions de treball *ad hoc* amb els professionals que van participar en l'elaboració del Pla d'Inclusió. Aquests instruments de treball van ser elaborats amb la finalitat de facilitar els processos de treball orientats a acordar les prioritats del Pla. En tots els casos es va visibilitzar la perspectiva de gènere, la perspectiva de cicle de vida, l'origen i ètnia de les persones, així com les situacions de ruptura que poden generar itineraris d'exclusió social, a partir dels quals reflexionar i orientar les accions.

Aquests instruments, elaborats inicialment com a documents-proposta per l'Equip Tècnic d'Inclusió, van ser distribuïts entre els participants en les Comissions i van facilitar el treball i la presa de decisions a nivell tècnic i polític[22]. Va ser determinant introduir en aquests materials de treball els criteris per a la definició i concreció de les accions del Pla, a partir d'una

[22] En concret, els materials de treball elaborats amb perspectiva de gènere i de cicle de vida per a les Comissions de treball incloïen:

- Els factors de risc d'exclusió social a la comarca.
- Els perfils de risc d'exclusió social a la comarca.
- El Mapa de recursos i serveis que promouen la inclusió social a la comarca.
- Els principis generals i compromisos a incloure en el Pla.
- La detecció i priorització d'Objectius Estratègics del Pla a partir dels factors de risc identificats en cada àmbit d'exclusió social i els perfils de risc, elaborats amb perspectiva de gènere i cicle de vida.
- La detecció i priorització d'Objectius Operatius i Accions del Pla tenint en compte la perspectiva de gènere i l'etapa del cicle vital de les persones.

ordenació simple d'accions amb perspectiva de gènere:

a) Les *accions pal·liatives* orientades a garantir els nivells mínims d'inclusió social, de caràcter assistencial, dirigides a facilitar recursos a les dones i homes en situació de risc d'exclusió social, per garantir unes condicions de vida mínimes i acceptables.

b) Les *accions preventives* orientades a debilitar els factors de risc d'exclusió social i incidir en les dimensions de caràcter estructural per les quals s'expliquen les desigualtats de gènere.

c) Les *accions estratègiques* orientades a fomentar l'autonomia, l'empoderament i la capacitació de les dones i els homes, per generar condicions individuals d'autonomia que habilitin recursos i habilitats per fer front a les situacions de risc d'exclusió social.

De la mateixa manera, també es va reflexionar a partir de les prioritats establertes per la Comissió Europea per combatre l'exclusió social, clarament definides a partir del marc referit anteriorment, que van orientar les línies estratègiques i operatives del Pla en la direcció següent:

a) Eliminar la pobresa infantil i la pobresa en les famílies.

b) Facilitar l'accés al mercat laboral, l'educació i la formació.

c) Superar la discriminació i abordar els aspectes de sexe i edat en els processos d'exclusió social.

d) Lluitar contra l'exclusió financera i l'endeutament excessiu de les famílies.

e) Lluitar contra l'habitatge precari i la manca de llar.

f) Fomentar la inclusió social dels grups en situació de risc.

4.3. La perspectiva de gènere en el desplegament i la implementació de les accions del Pla d'Inclusió

En la fase de desplegament i implementació de les accions del Pla s'ha fet un esforç rellevant per a transversalitzar la perspectiva de gènere en el conjunt de les accions i fer-la visible. Probablement, és en aquest fase de treball del Pla d'Inclusió on aquesta visibilització ha estat més evident.

Com s'ha apuntat anteriorment, una línia d'acció concreta que s'ha consolidat en aquests primers tres anys de desplegament del Pla ha estat la introducció de la perspectiva de gènere en totes les anàlisis que promou i produeix l'Observatori Social, l'espai de l'Equip Tècnic d'Inclusió per a la generació de coneixement sobre els processos d'exclusió social a la comarca.

L'Observatori social del Pla d'Inclusió, a més d'elaborar el diagnòstic social de la comarca, elabora els informes socials de caràcter anual a partir d'indicadors dels serveis propis de l'àrea de Benestar i de les entitats socials de la comarca; produeix les memòries anuals de l'àrea de Benestar; i promou la recerca específica orientada a conèixer amb més profunditat la realitat social de la població de la comarca per acompanyar els processos de decisió específics.

En l'àmbit de la recerca aplicada, cal fer esment a l'estudi propi *Fer-se gran a l'Alt Empordà. Propostes per a un envelliment actiu a la comarca* (2015) en què s'han detectat 17 trajectòries d'envelliment amb perspectiva de gènere de les persones majors de 60 anys, així com el *Diagnòstic Social Transfronterer* (2016), promogut en el marc d'un projecte de cooperació transfronterer que ha permès, més enllà de comparar indicadors d'exclusió social entre territoris veïns, detectar perfils de risc amb perspectiva de gènere que són compartits com a conseqüència dels efectes frontera. Igualment, cal fer referència a l'estudi encarregat per l'Equip Tècnic d'Inclusió sobre *La realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades a la comarca de l'Alt Empordà* (2014), elaborat per la Fundació Surt en el marc d'un projecte europeu orientat a promoure polí-

tiques d'inserció laboral per als i les joves de la comarca[23].

En segon lloc, una altra línia d'acció que s'ha posat en marxa per aprofundir en el coneixement amb perspectiva de gènere i el disseny de les accions d'inclusió ha estat la incorporació de les i els professionals d'intervenció directa en els processos de detecció de necessitats socials de la comarca en població en risc d'exclusió social, així com en el disseny i implementació d'accions del Pla d'Inclusió de la comarca adreçades a aquesta població. Com ja s'ha esmentat, aquests professionals tenen incorporada la perspectiva de gènere i una línia clara de treball orientada a capacitar i empoderar les persones que atenen i acompanyen en els seus processos vitals.

El coneixement expert sobre el terreny d'aquests perfils professionals facilita una informació substantiva i estratègica que és del tot necessària per dissenyar i implementar accions concretes en els municipis de la comarca, a partir de les necessitats que els i les professionals identifiquen en les dones i els homes, els joves, els adolescents i els infants, que coneixen i són usuaris i usuàries de serveis socials. Aquesta línia d'acció, que s'ha fet operativa en projectes concrets i que té encara una dimensió reduïda, es vol concretar en el proper Pla d'Inclusió Social 2017-2019 a partir de la creació, probablement, d'un espai de contrast expert amb perspectiva de gènere, en el qual no només hi tindran cabuda els i les professionals de l'àrea de Benestar i de les entitats, sinó també persones expertes en gènere així com dones i homes en situació de risc d'exclusió social que viuen a la comarca.

En tercer lloc, la transversalitat de gènere també s'ha concretat en accions que tenen una forta visibilitat a nivell comarcal, que són difoses a través

[23] Fundació Surt (2014): *Recerca sobre la realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades residents a la comarca de l'Alt Empordà*. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà. Aquesta recerca qualitativa es portà a terme en el marc del projecte Interreg *Labour Plus,* en el qual participa l'Equip Tècnic d'Inclusió en tant que l'àrea de Benestar és un dels socis del partenariat europeu, que té la responsabilitat dels continguts teòrics i metodològics que promou el projecte. La recerca va ser encarregada per conèixer les necessitats concretes dels i les joves per tal de dissenyar un recurs específic a implementar a la comarca, *GAP! Give me an Opportunity* !, orientat a facilitar un servei socioeducatiu de caràcter preventiu per millorar les habilitats i capacitats laborals dels i les adolescents de la comarca en la franja d'edat 12-18 anys.

dels mitjans de comunicació propis del Pla d'Inclusió i que s'utilitzen, sobretot, com una eina de sensibilització per donar a conèixer els projectes que es porten a terme per promoure la inclusió social a la comarca. Aquest és el cas dels Premis d'Inclusió Alt Empordà que atorga l'àrea de Benestar del Consell Comarcal des de fa tres anys. En les bases específiques de la convocatòria dels projectes que opten a aquests Premis s'ha incorporat la perspectiva de gènere com a requisit d'acceptació i tràmit i, igualment, s'estableix la perspectiva de gènere com un dels criteris d'avaluació que té en compte el Jurat en la valoració dels projectes presentats[24].

En quart lloc, la perspectiva de gènere s'incorpora en la concepció i disseny de nous projectes que elabora l'Equip Tècnic d'Inclusió i que tenen un fort component comunitari. Aquest és el cas de la capacitació grupal amb dones d'origen estranger que es porta a terme en diferents municipis de la comarca pels equips d'atenció social bàsica i per l'equip d'atenció a la diversitat de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal. En aquest àmbit, en el darrer any s'ha posat en marxa una línia d'acció concreta: la capacitació de dones de la comunitat marroquina i gambiana per a la prevenció de violències de gènere a partir d'una formació específica facilitada per una entitat d'abast estatal especialitzada en aquest àmbit. L'objectiu és que aquestes dones puguin treballar en xarxa a la comarca per sensibilitzar i capacitar altres dones i oferir espais de suport i acompanyament. Igualment, l'any 2014 (en el marc d'un projecte comunitari que va comptar amb la participació de l'Institut de la Jonquera) es va portar a terme la dinamització d'un grup de treball amb homes d'origen marroquí orientat a reforçar el vincle entre pares i filles adolescents per prevenir l'absentisme escolar i reforçar el compromís i responsabilitats compartides en l'escolaritat dels seus fills i filles adolescents[25].

En cinquè lloc, un altre exemple d'acció afirmativa que s'ha posat en marxa en projectes concrets promoguts en el marc del Pla d'Inclusió ha estat el

[24] Els vídeos dels Premis d'Inclusió Alt Empordà es poden visualitzar en el canal Youtube del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà en aquest enllaç

[25] Sobre treball comunitari, ruralitat i perspectiva de gènere, vid. Guixé, Rosa i Quinana, Imma (2014): "Invitació al treball comunitari: com innovar en la construcció de les noves ruralitats". *Revista de Treball Social*, 203, pp. 76-87.

projecte "*Oficis per a la Comunitat*", presentat a la convocatòria d'ocupació del programa "Salut i Crisi" de la Diputació de Girona. Aquest projecte té com a finalitat facilitar processos de formació i inserció laboral de persones en situació de risc d'exclusió social en la pròpia estructura organitzativa del Consell Comarcal. En aquest cas, tot i que el perfil de persones en situació de risc d'exclusió social venia determinat per les bases del programa (persones en atur de llarga durada, majors de 30 anys, amb fills a càrrec), l'àrea de Benestar del Consell Comarcal va establir com a criteri rellevant en el procés de selecció el fet que les persones candidates fossin persones usuàries de serveis socials i estiguessin al capdavant de famílies monomarentals/monoparentals. Mitjançant aquest projecte s'han contractat 11 dones i 4 homes que desenvolupen tasques diverses en tres projectes que promou el Consell Comarcal en un període de 6 mesos: atenció al públic i informació en els serveis socials bàsics, dinamització d'una horta comunitària en el municipi de La Jonquera, i brigada de suport al manteniment dels habitatges de famílies usuàries dels serveis socials i en risc d'exclusió social.

4.4. La perspectiva de gènere en el seguiment i avaluació del Pla d'inclusió

El procés de seguiment i avaluació del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016 va quedar definit en bona part en el mateix document del propi Pla. D'una banda, a l'establir l'ens encarregat de fer aquest seguiment i avaluació: la Comissió Tècnica integrada per tècnics de les diferents àrees del Consell Comarcal i per tècnics dels municipis adscrits al Pla. I d'altra banda, al definir una primera proposta d'indicadors (de gestió, de resultats i d'impacte) orientats a conèixer el desplegament de les accions del Pla i els resultats i impactes que han tingut en les persones en risc d'exclusió social i la comarca.

Per a cada acció del Pla es van definir prèviament diversos indicadors amb perspectiva de gènere que han de permetre conèixer els resultats específics de les accions programades (*outputs*) i, a llarg termini, obtenir informació per mesurar els impactes socials de les accions sobre la població

en risc i el conjunt de la ciutadania (*outcomes*). En aquest context, més enllà d'aquesta primera proposta, la fase d'avaluació preveu treballar una bateria d'indicadors d'avaluació d'impacte de gènere de les accions del Pla que permeti conèixer, entre altres qüestions, el nivell de participació de dones i homes en les accions, els resultats de les accions positives sobre grups de dones que pateixen múltiples discriminacions, o els impactes en termes de capacitació de dones i homes en diversos àmbits (formatiu, laboral, social, psicosocial, emocional i salut, entre d'altres).

Aquesta fase d'avaluació del primer Pla d'inclusió comarcal es posarà en marxa la tardor de 2016 i, més enllà de conèixer resultats a nivell quantitatiu, es preveu avaluar els resultats des d'una perspectiva qualitativa; un procés que es portarà a terme no només en el marc de la Comissió Tècnica tal i com establia el Pla en un inici, sinó que també s'obrirà a les entitats socials que participen a la Taula d'Inclusió i es treballarà a fons en un espai de contrast amb experts en gènere de nova creació que, com ja s'ha esmentat, es vol posar en marxa en el marc del nou Pla d'Inclusió 2017-2019. Aquest espai de contrast, com indica Walby (2005), vol reforçar el paper rellevant que les comunitats epistèmiques juguen en matèria d'igualtat i es planteja com un espai rellevant que acompanyi la incorporació de la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió social a la comarca.

4.5. La perspectiva de gènere en l'estratègia de sensibilització i comunicació del Pla d'Inclusió

El Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016 compta amb tres instruments bàsics de comunicació que s'utilitzen per donar a conèixer les accions que es promouen a la comarca per sensibilitzar i combatre l'exclusió social.

D'una banda, la pàgina web que es va posar en marxa l'any 2013, tot just iniciat el procés de definició del Pla. D'altra banda, el perfil del Pla d'Inclusió a la xarxa social *Twitter* (@Aempordainclou), que compta en aquests moments amb més de 1.385 seguidors, que també es va posar en marxa en el mateix moment que la pàgina web. I finalment cal esmentar el canal del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà a *Youtube*, mitjançant el qual es fa

també difusió dels vídeos que s'elaboren en el marc de les accions del Pla per sensibilitzar i donar a conèixer les actuacions que es promouen a la comarca.

L'estratègia de la incorporació de la perspectiva de gènere en l'ús d'aquests mitjans no ha estat elaborada formalment ni hi ha un document específic que reculli unes recomanacions en aquesta direcció. Existeix un document d'ús intern amb indicacions per a un llenguatge administratiu no sexista elaborat pel Consell Comarcal de l'Alt Empordà (2010), així com un altre document sobre l'ús del perfil de *Twitter* (2013) que recull unes pautes concretes sobre com utilitzar la xarxa des del perfil del Pla d'Inclusió. L'experiència de treball d'aquests tres anys en l'ús dels mitjans citats permet exposar breument en quins nivells s'ha fet operativa la perspectiva de gènere.

5. Dificultats, resistències i finestres d'oportunitat

Aquest apartat final sistematitza les reflexions que es desprenen de l'experiència relatada al llarg d'aquest capítol amb la finalitat d'identificar les dificultats detectades per fer operativa la transversalitat de gènere en el procés de planificació, implementació, seguiment i avaluació del Pla d'Inclusió a l'Alt Empordà. L'objectiu, però, no és només relatar les dificultats i les resistències identificades, sinó també les finestres d'oportunitat que aquest procés de treball ha fet palès i que dibuixen un escenari a tenir en compte en la fase actual d'avaluació del Pla i en la fase de definició del nou Pla 2017-2019, que es portarà a terme en els propers mesos.

En primer lloc, en la fase de diagnòstic i anàlisi de la realitat social de la comarca hi ha dificultats clares que es manifesten en la cerca d'informació estadística quan aquesta no està desagregada per sexe i les dades no es poden obtenir a nivell comarcal/municipal. Aquesta realitat planteja la necessitat de recollir i construir nous indicadors de gènere i reforçar la recerca específica amb perspectiva de gènere sobre la situació de les dones i els homes en termes de pobresa i exclusió social a la comarca. Aquesta acció

s'ha de portar a terme en xarxa amb d'altres agents del territori i aquest treball, tal com indica Espósito (2014:10), s'ha d'estendre a la construcció d'indicadors de seguiment i d'avaluació de les accions del Pla d'Inclusió.

Des d'una perspectiva més qualitativa, la formació limitada en perspectiva de gènere que es detecta en alguns perfils professionals tècnics locals dificulta el compartir entre els professionals una anàlisi crítica que visibilitzi les relacions dona/home i les situacions de desigualtat que es manifesten per raó de gènere. Aquesta visió compartida estaria orientada a detectar millor les necessitats i factors de desigualtat diversos, i a conèixer l'accés als recursos i la distribució d'aquests entre dones i homes i diferents grups socials. És necessari empènyer aquest treball perquè facilitaria una mirada compartida que es traduiria en un disseny més adequat de les accions i la seva implementació amb perspectiva de gènere. D'altra banda, tot i la capacitació i sensibilització en gènere dels perfils d'intervenció social dels serveis socials bàsics i d'altres serveis especialitzats d'atenció a les persones, es troba a faltar una formació específica orientada en aquesta direcció que pugui ser complementària a altres formacions existents, com pot ser la formació concreta que s'ofereix als tècnics dels SIAD.

En segon lloc, en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió es constaten unes estructures de poder molt masculinitzades i una infrarepresentació de les dones en espais de decisió rellevants per a l'agenda d'igualtat a la comarca i al món local. Aquesta dificultat manifesta una capacitat molt limitada dels Plans d'Inclusió Social per poder compartir els objectius i les accions inclusives en altres espais de decisió. Igualment, aquesta manca de lideratge en igualtat fa difícil dissenyar accions amb capacitat d'incidir o transformar els factors estructurals que expliquen la desigualtat de gènere a la comarca, tenint en compte que aquestes accions de nivell local requeririen de polítiques públiques d'igualtat multinivell aterrades al desenvolupament local, definides també a nivell autonòmic i estatal. Un escenari que també presenta resistències elevades en el context actual d'austeritat i crisi i de limitació de les estructures d'igualtat en les administracions públiques, com s'ha apuntat al llarg d'aquest capítol, que dificulta l'estratègia de treball per incorporar la perspectiva de gènere en el pla d'inclusió comarcal.

Aquesta manca de lideratge fa més necessari que mai reforçar l'estratè-

gia de sensibilització i de capacitació de les dones i dels homes electes, dels perfils tècnics de l'administració local així com dels i les responsables d'associacions i entitats socials de la comarca. Les dificultats concretes no es manifesten tant a l'hora d'establir els objectius i les prioritats, amb qui l'acord polític i tècnic no planteja un escenari de dificultat, com en el disseny, en la implementació i l'avaluació de les accions, en la mesura que cal treballar en xarxa i no existeix un marc compartit d'anàlisi i mirada de la realitat social que incorpori la perspectiva de gènere.

En tercer lloc, en la fase de desplegament i d'implementació de les accions inclusives, les dificultats es manifesten quan els responsables de les accions no tenen incorporada la perspectiva de gènere i, per tant, es fa més difícil orientar les accions amb criteris d'igualtat. Així mateix, aquesta dificultat es detecta en la fase de seguiment i avaluació de les accions del Pla d'Inclusió quan es fa difícil reportar resultats amb indicadors de gènere concrets i compartits per tots els agents. D'altra banda, en aquesta fase de treball es fa difícil poder comptar amb altres experiències o bones pràctiques d'altres plans locals d'inclusió social, atès que el programa de Plans d'Inclusió de la Generalitat no té incorporada la perspectiva de gènere ni l'impacte de gènere en els seus propis processos de seguiment i avaluació dels plans locals i, per tant, no s'estan recollint aquestes experiències. Les dificultats més evidents que s'han exposat al llarg d'aquest capítol i que han anat emergint en cada fase de treball del Pla d'Inclusió han estat, doncs, poc sistematitzades i compartides a nivell tècnic entre els responsables dels Plans d'Inclusió local.

Tot i les dificultats i resistències descrites que s'han detectat en el procés d'elaboració, implementació i avaluació del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social a l'Alt Empordà 2013-2016, cal també posar en valor i ressaltar les finestres d'oportunitat que s'han posat de manifest al llarg d'aquest procés de treball.

En primer lloc, és rellevant destacar l'elevada capacitat que té un instrument de planificació local, com és el Pla d'Inclusió, per promoure accions properes i en xarxa orientades a la inclusió social de la ciutadania, amb perspectiva de gènere, que es porten a terme en un context de treball entre professionals dels ens locals i de les entitats. L'experiència relatada en

aquest capítol posa de manifest la capacitat d'acció concreta que té aquest instrument a nivell local, en un context de forta regressió de l'agenda de gènere. En aquest sentit, no és gens menyspreable la capacitat d'agència que té el Pla d'Inclusió Local com a instrument que aterra les polítiques socials en un territori concret.

En segon lloc, aquesta proximitat a la realitat territorial que té el Pla d'Inclusió comarcal fa que esdevingui un instrument de planificació i de gestió flexible i obert, amb una elevada capacitat d'adaptar-se a les necessitats socials que prioritzen els agents dels municipis. En aquesta direcció, és rellevant promoure un treball estret basat en la confiança entre els electes locals i els tècnics comarcals i municipals, que permeti prioritzar les accions i orientar adequadament i de la manera més eficient els recursos, sense perdre de vista la perspectiva de gènere.

Igualment, en tercer lloc, el treball en xarxa a través d'espais formals i regulats amb els agents que coneixen la realitat social propera facilita dinàmiques de coneixement mutu i de confiança que permeten compartir "mirades", anàlisi i processos de planificació i gestió. Aquests espais de treball i aprenentatge mutu esdevenen llocs escaients des dels quals promoure la formació transversal en gènere per als professionals de l'àmbit social, tant de les administracions públiques com de les entitats socials.

Finalment, cal assenyalar com en el cas de la comarca de l'Alt Empordà el Pla d'Inclusió ha esdevingut un instrument facilitador de la incorporació de la perspectiva de gènere en les polítiques socials. Com s'ha exposat, no només en el propi procés de disseny i priorització de les accions, en la seva implementació o en el seu seguiment i avaluació, sinó també en accions concretes que despleguen un fort component d'innovació social.

En el cas de la comarca de l'Alt Empordà, l'inici del procés d'avaluació del Pla vigent i la reflexió sobre com orientar les línies de treball del nou Pla d'Inclusió 2017-2019 han permès detectar i recollir les qüestions clau que s'han presentat en aquest capítol i que ara s'estan treballant en la fase de disseny del nou Pla. Es perfila, doncs, un escenari d'oportunitat rellevant amb reptes molt concrets, que ha de reforçar l'estratègia de transversalitzar la perspectiva de gènere en el Pla per a la Inclusió Social posat en marxa en els darrers anys per combatre l'exclusió social a la comarca de l'Alt

Empordà. Aquest treball ha de permetre fer un salt endavant en la igualtat entre les dones i els homes a la comarca.

Bibliografia

- ALFAMA, Eva (2012): *Les polítiques municipals de gènere.* Materials Ciutats i Persones - ICPS, Articles Feministes, nº 12.

- BETTIO, Francesca; Corsi, Marcella; d'Ippoliti, Carlo; Lyberaki, Antigone; Samek, Manuela; Verashchagina, Alina (2012): *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies. Synthesis Report.* Luxembourg, European Commission – Directorate-General for Justice.

- BRUNET, Ignasi; Valls, Francesc; Belzunegui, Ángel (2009): "Pobresa femenina: pobresa amagada? Una anàlisi del risc de pobresa per raó de gènere en diferents períodes del cicle vital". *Revista Internacional de Organizaciones*, 3, pp. 91-110.

- CALVO, Kerman; Gutiérrez, Marta; Mena, Luis; Murillo, Soledad (2014): "El papel del conocimiento experto en las políticas públicas de igualdad en España". *Investigaciones Feministas*, 5, pp. 157-184.

- CARRASCO, Cristina (2007): *Indicadors sota sospita: proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina*. Barcelona, Col•lecció Eines nº7, Institut Català de les Dones, Generalitat de Catalunya.

- CARRASCO, Cristina (2011): *"La economía del cuidado: planteamiento actual y desafíos pendientes". Revista de Economía Crítica*, 11, pp. 205-225.

- CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2008): *Pla Comarcal de Promoció de les Polítiques d'Igualtat. La transversalitat i la planificació des de la perspectiva de gènere 2008-2011.* Àrea de Benestar, Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2010): I*ndicacions per a un llenguatge administratiu no sexista*. Document d'ús intern, Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2013): *Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016.* Equip Tècnic d'inclusió Social, Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• CORSI, Marcella; Samek, Manuela (2010): *Gender mainstreaming active inclusion policies.* Final Synthesis Report. Luxembourg, European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.

• DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2011): *Guia Metodològica per a l'elaboració de Plans d'Inclusió Social.* Barcelona, Diputació de Barcelona.

• DIRECTION GÉNÉRALE DE L'EMPLOI, DES AFFAIRES SOCIALES ET DE L'ÉGALITÉ DES CHANCES (2008): *Guide pour l'intégration de la dimension d'égalité entre les femmes et les hommes dans les politiques d'emploi, d'inclusion sociale et de protection sociale.* Luxembourg, Communautés européennes.

• EMAKUNDE (2013): *Guía para la elaboración de informes de impacto de género.* Vitoria-Gasteiz, Emakunde (Instituto Vasco de la Mujer), Gobierno Vasco.

• EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2014): I*nforme social 2014.* Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2015): *Fer-se gran a l'Alt Empordà. Propostes per a un envelliment actiu a la comarca*. Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2016): *Diagnòstic Social Transfronterer.* Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• ESPÓSITO, Mónica (2014): *Poverty, social inclusion and gender in the European Social Fund.* The European Community of Practice on Gender Mainstreaming, disponible a: www.gendercop.eu

• EUROPEAN COMISSION (2005): *Working together, working better: a new framework for the open coordination of social protection and inclusion policies in the European Union.* COM 706, Brussels.

• EUROPEAN COMISSION (2008): *Manual for gender mainstreaming employment, social inclusion and social protection policies.* Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G1.

• EZQUERRA, Sandra; Iglesias, Mariela (2013): "Crisis económica y capital social: comunitarización y rehogarización de la inclusión", *Lan Harremanak,* 29, pp. 133-154.

• FUNDACIÓ SURT (2014): *Recerca sobre la realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades residents a la comarca de l'Alt Empordà.* Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• GABÀS, Àngela (2003): *Indicadores de género contra la exclusión social. Informe sobre el fenómeno de la exclusión social*. Barcelona, SURT, Associació de Dones per a la Inserció Laboral.

• GÁLVEZ, Lina (2013): "Una lectura feminista del austericidio". *Revista de Economía Crítica*, 15, pp. 80-110.

• GUIXÉ, Rosa; Quintana, Imma (2014): "Invitació al treball comunitari: com innovar en la construcció de les noves ruralitats". *Revista de Treball Social,* 203, pp. 76-87.

• KARAMESSINI, Maria; Rubery, Jill (eds.) (2014): *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality.* London, Routledge.

• LARRAÑAGA, Mertxe; Jubeto, Yolanda; De la Cal, Mª Luz (2011): "Tiempos de crisis, tiempos de des-ajustes, tiempos precarios, tiempos de mujeres". *Investigaciones Feministas,* 2, pp. 95-111.

• LOMBARDO, Emanuela; León, Margarita (2014): "Políticas de igualdad de género y sociales en España: origen, desarrollo y desmantelamiento en un contexto de crisis económica". *Investigaciones Feministas*, 5, pp. 13-35.

• MONTERDE, Laia; Quintana, Imma (2009): *Diagnosi de gènere de l'Alt Empordà. Àrea de Benestar*. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

• RUBERY, Jill (2014): "From 'women and recession' to 'women and austerity': a framework for analysis", a Karamessin, Maria & Rubery, Jill (eds.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future of Gender Equality.* London, Routledge.

• TORNS, Teresa (2008): "El trabajo y el cuidado: cuestiones teórico-metodológicas desde la perspectiva de género". *Empiria*, 15, pp. 53-73.

• TORNS, Teresa; Castelló, Laia; Recio, Carolina (2009): "El desarrollo local y el bienestar de la ciudadanía: ¿una relación necesaria?". R*evista Internacional de Organizaciones*, 3, pp. 111-119.

• VALLS, Francesc; Belzunegui, Ángel (2014): "La pobreza en España desde una perspectiva de género". VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014, Documento de trabajo 2.3. Madrid, Fundación Foessa.

• WALBY, Sylvia (2005): "Gender mainstreaming: productive tensions in theory and practice". *Social Politics*, 12(3), pp. 321-343.

capítol 6

L'ESTRATÈGIA CONTRA LA FEMINITZACIÓ DE LA POBRESA I LA PRECARIETAT DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA

Marta Cruells López
Regidoria de Feminismes i LGTBI

Sonia Ruiz García
Departament de Transversalitat de Gènere.
Ajuntament de Barcelona

1. Antecedents i context: crisi múltiple i respostes institucionals

El mes de juny de 2016 es va convocar la segona Taula plenària contra la Feminització de la Pobresa i de la Precarietat de l'Ajuntament de Barcelona, on es va presentar l'*Estratègia contra la Feminització de la Pobresa i de la Precarietat (EFPP)* amb l'objectiu de ser un full de ruta que permeti avançar cap a una equitat real i efectiva entre dones i homes, removent els obstacles que aprofundeixen en la feminització de la pobresa i de la precarietat. Va ser la culminació d'un procés endegat vuit mesos abans i l'inici d'una estratègia que tindrà vuit anys de durada.

A Barcelona més d'un quart de la població –concretament el 28%– es troba en risc o en situació d'exclusió social. D'aquest total, el 55% són dones i el 45% homes. L'anàlisi de gènere de la pobresa ens assenyala que, més enllà dels recursos materials disponibles, hi ha dimensions –com ara la manca de temps, la sobrecàrrega de treballs, l'estat de salut, etc.– que configuren com les dones pateixen la pobresa i la precarietat, i com ambdues s'han d'abordar de forma conjunta i estructural.

Fa més de vints anys que es desenvolupen polítiques de gènere específiques contra la pobresa de les dones des d'algunes institucions. L'any 1995 la Declaració i Plataforma d'Acció de Pequín, sorgida de la Quarta Conferència Mundial sobre la Dona de l'ONU, va incloure entre els seus 12 àmbits d'actuació prioritària l'objectiu de "*Revisar, adoptar i mantenir polítiques macroeconòmiques i estratègies de desenvolupament que tinguin en compte les necessitats de les dones i donin suport als seus esforços per superar la pobresa"*. Des de llavors, aquest propòsit ha estat en major o menor grau en l'agenda dels poders públics. Tot i això, avui en dia la sobrerepresentació de les dones entre les persones més pobres del planeta

és un desequilibri que, lluny de corregir-se, ha tendit a augmentar. Així ho indica, per exemple, l'informe "Ombra-CEDAW Espanya" (2015), que reclama dur a terme noves polítiques econòmiques de caràcter inclusiu que tinguin en compte el bon viure de la ciutadania i, en concret, de les dones. També a Europa, només entre 2009 i 2013 el nombre de persones en situació de pobresa es va incrementar en set milions i mig de persones, fins arribar als més de 50 milions que viuen sense recursos suficients per escalfar les seves llars o per afrontar despeses inesperades (Oxfam, 2015).

El feminisme ha mostrat que la crisi que vivim no és només financera, sinó que té diverses perspectives que han de ser treballades des de la interrelació: crisi de les cures, de sostenibilitat mediambiental, alimentària i humanitària, política i representativa (Ezquerra, 2011; Pérez Orozco, 2011; Fraser, 2013). Una crisi múltiple (Marquand, 2012) que ha comportat greus retallades en la despesa pública a diversos països europeus i tot un seguit de reformes de les polítiques de benestar sota la pressió constant dels mercats financers. A Europa s'ha constatat com aquesta crisi ha comportat un augment dels treballs no remunerats que es realitzen en l'àmbit domèstic per assegurar el sistema de producció capitalista (Lux i Wöhl, 2015). Degut a les tendències neoliberals d'austeritat, en el marc comunitari s'han descrit també forts retrocessos en les polítiques de benestar, un increment de les desigualats en el mercat laboral i el desenvolupament de sistemes de gènere regressius per a les dones (Rubery, 2013).

En aquest sentit, a la Unió Europea, l'Institut Europeu per la Igualtat de Gènere (EIGE) ha iniciat l'any 2016 un estudi exhaustiu sobre pobresa, connectant el gènere amb altres categories de desigualtat i posant l'accent en els grups de dones en situacions més vulnerables. L'objectiu és analitzar tendències en l'acció política i social, fer un seguiment de l'impacte de la crisi en la vida de dones i homes a Europa i desenvolupar un nou indicador per entendre la relació entre pobresa, gènere i migracions. D'altra banda, també el Consell d'Europa va aprovar a finals de 2015 una resolució per lluitar contra la feminització de la pobresa en l'àmbit local, on aquesta EFPP de l'Ajuntament de Barcelona s'encabeix.

A Catalunya i a l'Estat Espanyol, les *polítiques d'austeritat* han tingut un fort impacte diferencial en termes de gènere. Com apunten Alfama, Cruells i de la Fuente (2015), aquestes polítiques han provocat una reducció dels pressupostos i del personal dels serveis públics que afecta especialment les dones, degut a la feminització del sector públic. També han significat una disminució de la despesa pública en sanitat, educació i dels serveis de cura, arran de la congelació de la Llei 39/2006 d'Autonomia Personal –coneguda com a Llei de Dependència– i de la reducció de les places públiques a les escoles bressol i dels ajuts a les famílies, que impacten en sectors fortament feminitzats i alhora traslladen les càrregues a l'àmbit domèstic (Gálvez i Rodríguez, 2011; Larrañaga, Jubeto i de la Cal, 2011).

Així mateix, les polítiques d'austeritat en el nostre context també han modificat les condicions laborals i han incrementat els desequilibris en termes d'usos del temps i de distribució dels treballs. Les polítiques redistributives des d'una perspectiva de gènere es fan urgents quan la bretxa salarial de gènere es dispara i les retallades en les pensions contributives augmentaran les desigualtats en la renda en els propers anys, degut a les trajectòries laborals més discontínues i la major parcialitat laboral de les dones (Pazos, 2014; Gala, 2014). A més, en el mercat de treball trobem una flexibilització de les condicions laborals, el debilitament de la negociació col·lectiva, la rebaixa del cost dels acomiadaments, la reducció dels drets de conciliació, i altres retallades de drets que s'afegeixen a la major parcialitat, temporalitat i precarietat que pateixen les dones (Ruiz, 2014).

En paral·lel, en moltes administracions les polítiques de gènere han patit fortes retallades. Les anàlisis indiquen que les polítiques de gènere han deixat de ser prioritàries quan se les ha fet col·lisionar amb altres interessos econòmics (Lombardo i León, 2014). Les polítiques d'austeritat financera han tingut impactes altament negatius en termes de reducció pressupostaria per a les actuacions de gènere. Això s'ha traduït en la supressió d'organismes institucionals d'impuls de la igualtat de gènere, en l'eliminació de serveis específics adreçats a les dones o en la retallada de personal i de recursos pressupostaris pel que fa a la lluita contra les violències masclistes (Paleo i Alonso, 2014).

Tot i el marc de la Llei orgànica 3/2007, del 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes, i la Llei 17/2015, del 21 de juliol, d'igualtat efectiva de dones i homes, les desigualtats persisteixen i són el resultat d'estructures socials que es fonamenten en nombrosos estereotips presents en la família, l'educació, la cultura, els mitjans de comunicació, el món laboral i l'organització social, entre d'altres àmbits. Així doncs, cal actuar estructuralment per eliminar els factors que col·loquen les dones en una situació de subordinació i desavantatge social i econòmic respecte dels homes, i que impedeix que les dones exerceixin plenament llurs drets com a ciutadanes.

Per tant, també des dels governs locals hi ha molta feina a fer. Es pot seguir un model de retallades amb les conseqüències que s'han esbossat a gran trets, o bé fer una aposta clara per anar a l'arrel dels problemes de la feminització de la pobresa i la precarietat. La lluita contra la pobresa des de l'Ajuntament de Barcelona pren un primer impuls l'any 2005, amb l'aprovació del Pla municipal per a la inclusió social. El desplegament programàtic d'aquest document, a més de donar lloc a la creació de nous models de serveis socials bàsics i d'atenció domiciliària, suposa l'aprovació dels diversos plans d'acció que, des de llavors, s'han dissenyat per pal·liar les situacions de vulnerabilitat entre col·lectius específics: persones sense sostre, gent gran, famílies, infants i adolescents. El 2009, el nou Programa d'acció contra la pobresa restaura el compromís per una Barcelona inclusiva i, més enllà d'articular un sistema de serveis públics de prevenció, atenció i inclusió social de persones i col·lectius en situació o risc de vulnerabilitat econòmica, pretén fonamentar-se en uns valors de transformació social i de redistribució d'oportunitats reals. Durant l'any 2016 s'ha fet el tancament del Pla d'Inclusió Social (2012-2015) i s'estan elaborant les bases per a una nova estratègia d'inclusió social de la ciutat. Tot i que encara s'està perfilant, hi ha la voluntat de que sigui un instrument aglutinador de plans i programes de l'àrea de drets socials, que integri diferents actors i entitats socials, i que pugui donar també cabuda a objectius inclusius d'altres àrees com espai públic i urbanisme, mobilitat, el pla de barris i sens dubte també la lluita contra la feminització de la pobresa i la precarietat.

Malgrat que en molts dels plans locals esmentats s'identifica el fet de ser dona com a factor principal de risc de patir pobresa, només hi ha algunes actuacions directament adreçades a dones en situacions d'especial vulnerabilitat, com ara les dones grans que viuen soles i les famílies monoparentals, majoritàriament encapçalades per dones. El treball per a la millora de les condicions socioeconòmiques de les dones migrades, lesbianes o del poble gitano també s'ha inserit en alguns plans municipals. Per tant, analitzant aquesta mancança i tenint present la situació actual, l'estiu del 2015 es veié clarament la necessitat de redoblar esforços i d'encetar un programa estructural de lluita contra la feminització de la pobresa i de la precarietat a la ciutat. Així, aquesta *Estratègia* s'emmarca en la mesura de govern "d'Accions urgents de la lluita contra la pobresa: per una Barcelona més justa i equitativa" que es va presentar al juliol del 2015.

El marc que sosté L'EFPP també es basa en el treball de l'Ajuntament de Barcelona en termes de justícia de gènere. La prioritat de lluitar contra la feminització de la pobresa està en consonància amb les polítiques que es dissenyen des de la Regidoria de Feminismes i LGTBI. De fet, l'Estratègia s'insereix en el Pla per la Justícia de Gènere (2016-2020), l'instrument fonamental de l'Ajuntament de Barcelona per combatre les desigualtats de gènere. El propòsit fonamental d'aquest Pla és la construcció d'una ciutat on les dones tinguin veu i capacitat de decisió; on les tasques domèstiques i de cura estiguin distribuïdes de manera més equitativa i justa; on la pobresa i la precarietat, que actualment té rostre de dona, vagi desapareixent; on totes puguin gaudir d'una vida lliure de violències. Treballar per una ciutat on es reconegui i defensi la nostra diversitat sexual, cultural, religiosa, funcional o nacional: una ciutat on les dones es sentin protagonistes i on estiguin en posició d'igualtat en la vida cultural, econòmica, social i política. Per aconseguir això, el Pla per la Justícia de Gènere es presenta a partir de quatre eixos estratègics. El primer, de canvi institucional, és el que fa referència a les transformacions organitzatives i funcionals que s'han de portar a terme al mateix Ajuntament de Barcelona, a totes les seves àrees, districtes, organismes autònoms i empreses públiques. A més, el pla presenta tres eixos estratègics temàtics, on s'inclou la perspectiva de gènere a totes les polítiques que es desenvolupen des del govern local. Així, trobem l'eix de Barris Habitables i Inclusius, que consta dels àmbits

d'actuació en l'espai públic i l'ecologia, la mobilitat, i la prevenció i la seguretat. Un altre eix anomenat Ciutat de Drets que es composa de les polítiques de participació política, social i tecnològica, salut i drets sexuals i reproductius, coeducació, cultura i memòria col·lectiva, habitatge, ciutadania, interculturalitat i migracions, vides lliures de violències i justícia global i cooperació internacional. Per últim, la Lluita contra la Feminització de la Pobresa i de la Precarietat és un dels tres àmbits d'actuació que configuren l'Eix d'Economia per a la Vida i Organització dels Temps, juntament amb el d'Ocupacions que tracta les polítiques vinculades al mercat de treball i el de Treball domèstic, de cura i d'afectes que integra aquests treballs no remunerats però imprescindibles per al sosteniment de la vida. La reorganització dels temps i dels seus usos s'integra de forma transversal a aquests àmbits d'actuació del que és l'economia per a la vida. Una economia que tingui a les persones al seu centre i adreci les causes de la feminització de la precarietat i de la pobresa només es pot portar a terme distribuint de forma equitativa els usos del temps.

Per últim, l'*EFPP* és una peça fonamental de l'estratègia de transversalitat de gènere de l'Ajuntament de Barcelona presentada en format de mesura de govern al desembre de 2015. La incorporació del gènere no només a totes les polítiques d'àrees municipals i districtes, sinó també a l'organització i el funcionament de l'Ajuntament de la ciutat, és una forma essencial de combatre els efectes de la crisi. La transversalitat de gènere, posant la ciutadania en el centre de l'acció de govern, genera un model de gestió pública basat en l'equitat i el bon govern. Es treballa des de l'eficàcia i l'eficiència, a la vegada que posant l'accent en les necessitats de les persones, tot incorporant les seves veus. Concretament l'EFPP es vincula a dos instruments del canvi institucional que requereix el gender mainstreaming. D'una banda, el que busca afermar les estructures d'equitat de gènere a l'Ajuntamen; l'EFPP ha estat dissenyada amb la participació de més de 20 departaments, direccions i instituts municipals, i es preveu executar-la des d'un esperit de col·laboració i coordinació interdepartamental. I d'altra banda, l'EFPP també s'ha construït amb la necessària participació dels moviments de dones i feministes, com veurem més endavant.

2. Finalitat i principis orientadors

2.1. Finalitat de l'EFPP

L'EFPP ha estat concebuda amb la finalitat principal de reduir de la pobresa femenina —a mitjà i llarg termini— a la ciutat de Barcelona. És una actuació que posa l'accent tant en les arrels del procés de feminització de la pobresa i de la precarietat com en els instruments i les mesures per combatre'n els aspectes més estructurals. L'EFPP vol contribuir garantir la satisfacció de necessitats i drets bàsics per gaudir d'oportunitats reals per al propi desenvolupament. Hi ha situacions d'urgència i emergència que requereixen ser ateses amb la màxima celeritat, i en aquest sentit les polítiques d'acció i benestar social municipals són fonamentals i complementàries. L'EFPP, per la seva vigència de vuit anys, persegueix un procés de transformació estructural dels factors que intervenen en els processos d'exclusió.

Quan es parla de dones en situació de pobresa i precarietat l'EFPP conceptualitza aquesta situació, per una banda, a partir de l'IPREM (indicador públic de renda d'efectes múltiples), que és el criteri que es fa servir per a la concessió de prestacions i ajuts socials. I per una altra banda, ho conceptualitza incloent els processos d'exclusió que van més enllà dels materials, de la pobresa monetària. Són processos en el marc de la crisi múltiple i per tant expressions dels impactes del neoliberalisme sobre la vida de les dones, en combinació amb l'heteropatriarcat i també el racisme i altres sistemes de dominació que produeixen opressions i explotacions que no estan només vinculades a les carències monetàries, sinó a altres despossessions: la crisi de les cures i la manca de corresponsabilitat social –envelliment de la població occidental–, la gentrificació de les grans ciutats, l'aïllament i l'exclusió de les persones migrades, etc. Per tant, parlem tant de pobresa com de precarietat, i els entenem com fenòmens diferents tot i que relacionats. Tots dos estadis generen risc o situacions d'exclusió i de vulnerabilitat.

A l'EFPP, la pobresa la vinculem a allò monetari, i avui en dia els ingressos provenen de les ocupacions, les prestacions que se'n deriven o les transfe-

rències socials. Cal tenir present que existeix una desigualtat salarial forta entre dones i homes. La mitjana salarial és de 1.656,2 € mensuals per als homes i de 1.372,5 € per a les dones. Això vol dir que de mitjana els homes cobren 283,7 € més al mes que les dones, fet que implica que de mitjana al llarg de l'any ells cobren 3.404 € més que elles. I cal afegir la resta de desigualtats en el mercat laboral –segregació horitzontal i vertical, assetjament sexual i per raó de sexe, etc.– que generen altres discriminacions, inclosa l'econòmica –les dones són el 54,6% de les persones desocupades des de fa més d'un any a la ciutat de Barcelona.

Per a les dones de Barcelona, l'ingrés principal són les rendes del treball remunerat (46%). Amb tot, s'observa una diferència percentual de pràcticament 10 punts entre homes (54,5%) i dones pel que fa a aquest tipus d'ingrés. És a dir, molts més homes que dones perceben rendes pel seu treball. I de fet, tenir una ocupació en el mercat actual tan degradat no és garantia de no trobar-se en situació d'exclusió. El risc de pobresa femení entre les dones ocupades i les formades augmenta any rere any i en l'actualitat és del 14%, mentre el masculí es situa a l'11,6%. Pel que fa a les persones que tenen com a ingrés principal les transferències socials, les xifres entre dones (27,4%) i homes (26%) són força semblants. En canvi, el percentatge de dones que no rep cap ingrés és significativament superior al dels homes.

Per tant, l'EFPP ha de fer front a aquesta situació de pobresa monetària de les dones a la ciutat de Barcelona. De fet, tot i que com diem el fet de tenir una feina remunerada en l'actualitat no garanteix per si mateix no trobar-se en situació de pobresa, és la demanda principal de les dones entrevistades per a l'elaboració d'aquesta EFPP. A la pregunta "Què necessites per millorar la teva vida?" la resposta principal va ser: "Una feina". Per a les dones, les ocupacions seran part de la solució de la feminització de la pobresa quan aquestes siguin dignes, es trobin en un mercat laboral sense discriminacions de gènere i en un marc on a més es tinguin en compte la resta de factors que precaritzen la vida de les dones.

Per això, aquesta EFPP integra els aspectes anteriors i a la vegada els lliga amb les situacions de les dones en la resta de treballs –no només els remunerats. I en aquest sentit, els grups de treball es van estructurar per

poder pensar de forma autònoma però vinculada el mercat de treball, els treballs no remunerats de cures i domèstics, i la participació social de les dones. Així l'EFPP parla de la carència de temps o la falta d'harmonització, la impossibilitat de portar a terme una vida plena per la manca d'oportunitats o per obstacles generats per desigualtats de gènere moltes vegades relacionades amb elements d'origen, de classe, de cicle de vida, de diversitat funcional, LGTBI, etc, i que afecta, sovint, a persones més formades que generacions anteriors.

Les vides precàries vénen marcades per no tenir accés a un habitatge digne, o per haver de fer malabarismes amb els consums energètics. Una de les dones entrevistades per l'EFPP comentava: "*Faig de tot: l'aigua de dutxar-me la llanço al vàter amb un cubell; per a la llum tinc el bonus social*". De fet, a la ciutat de Barcelona, del total d'habitatges disponibles per a emergència social, el 39% han estat adjudicats a titulars homes i el 61% a titulars dones. La feminització de la precarietat té present la sobrecàrrega de treball que tenen les dones per ser les responsables dels treballs de cura i domèstics: tot i tenir una esperança de vida superior als homes, un 26% de les dones considera que el seu estat de salut és regular o dolent, enfront al 16% dels homes, i això està moltes vegades vinculat amb el seu excés de treball. Per últim, en moltes ocasions la precarietat en la vida de les dones s'expressa en situacions d'estrès, de submissió, en la detecció d'un minvament de la capacitat de participació i, fins i tot, en un procés de desempoderament (Ruiz, 2015). És per això que les actuacions de redistribució dels temps i de corresponsabilitat són eixos centrals de l'EFPP; tot l'àmbit d'empoderament i de foment de la participació sociopolítica de les dones en situació o risc de vulnerabilitat esdevé central en la reducció de la feminització de la precarietat.

2.2. Principis orientadors

Dos principis guien l'EFPP de forma transversal. D'una banda trobem la interseccionalitat del gènere amb altres categories de desigualtat, i de l'altra l'empoderament i la participació sociopolítica de les dones. Pel que fa a la primera, l'EFPP té en compte altres factors de desigualtat –com

ara l'origen, l'edat, la diversitat funcional, l'orientació i identitat sexual, la classe social o l'estructura familiar, entre d'altres– que es combinen amb el gènere per determinar l'accés de cada dona a drets i oportunitats. La interseccionalitat és una eina clau tant per analitzar com es configuren els perfils femenins d'exclusió social i pobresa com per dissenyar i posar en marxa totes les actuacions. Les polítiques neoliberals que s'han estat portant a terme els darrers anys han tingut impactes negatius en la vida de la majoria de les dones, i han exacerbat la intersecció del gènere amb categories que poden generar desigualtat (Brah, Szeman i Gadalof, 2015). De fet, les dades de pobresa a Barcelona mostren, per exemple, que el risc de pobresa de les dones, en relació als homes, varia quan tenen més de 65 anys, tenen una diversitat funcional, encapçalen una família monoparental o bé són dones migrades. Per tot això es proposa abordar les situacions específiques que determinen el risc de pobresa d'aquestes dones diverses, però sense estigmatitzar ni excloure possibles situacions no contemplades. L'objectiu no és mostrar com un grup està més victimitzat o privilegiat que un altre, sinó descobrir diferències i similituds significatives per poder superar les desigualtats i establir les condicions necessàries perquè tothom pugui gaudir d'una vida digna. A les polítiques públiques la interseccionalitat presenta un repte afegit a l'hora de traslladar les orientacions teòriques al disseny concret de respostes i mesures. Així doncs, l'EFPP integra el principi d'interseccionalitat:

- Tant en el disseny com en la concreció de la seva metodologia d'elaboració: a les entrevistes i als grups de discussió on s'han recollit les vivències, necessitats i propostes de dones diverses.

- En la diagnosi i en el mateix contingut de les actuacions; en què, d'una banda, es tenen en compte una multiplicitat d'eixos de desigualtat que generen situacions concretes i, de l'altra, es garanteix la suficient flexibilitat per no excloure cap situació no contemplada que pugui generar vulnerabilitat.

- En la creació d'indicadors que permetin visibilitzar la diversitat; i també indicadors de seguiment i avaluació que obliguin a plantejar les accions en termes d'interseccionalitat.

Pel que fa l'enfortiment de l'empoderament i el foment de la participació sociopolítica de les dones, l'EFPP aposta per que les dones prenguin consciència dels seus propis drets, identifiquin les situacions de discriminació, valorin els seus interessos, enforteixin les seves capacitats i endeguin processos de canvi que potencien el poder des del punt de vista individual, col·lectiu i de les relacions properes. Aquest *empoderament* ha de nodrir-se d'un enfortiment de la relació entre l'acció pública de l'Ajuntament i l'acció comunitària dels grups feministes i els moviments socials de lluita contra la pobresa que treballen des de la perspectiva de gènere. Durant l'elaboració de l'EFPP s'ha considerat essencial buscar l'equilibri entre l'esfera pública-estatal i la comunitària. Un equilibri que no implica ni la substitució ni la cooptació d'un àmbit per l'altre, sinó el treball col·laboratiu entre l'Administració pública i el sector social, amb efectes multiplicadors de la perspectiva *empoderadora* de l'Estratègia. A més, entenem l'empoderament no només com a un procés individual sinó també des d'una vessant col·lectiva, on les xarxes de dones, el treball comunitari, el suport mutu, l'associacionisme i el veïnatge són elements que multipliquen l'empoderament individual de les dones i constitueixen ponts per a altres formes de participació política i social.

Així doncs, l'EFPP aborda l'empoderament i la participació de les dones en tots els seus àmbits i fases, i més concretament:

- En la mateixa metodologia de l'Estratègia, que es basa en la recollida de la veu de les dones i de les entitats expertes en la matèria. Aquesta participació femenina es fa des de l'acceptació i la valoració de les capacitats i els interessos de les dones. És a dir, visibilitzant i valorant les seves experiències i aprenentatges específics, per incorporar-los a l'Estratègia com a elements clau de les actuacions que s'han de portar a terme per a posar fi als processos de feminització de la pobresa i la precarietat.

- En la participació de les dones i les entitats expertes en el disseny de l'Estratègia i en el seu seguiment i avaluació.

- En el propi contingut de les actuacions, que rebutgen una essència assistencialista i aposten per una estratègia *empoderadora,* i per

l'enfortiment de les xarxes informals comunitàries de dones com a focus d'autoorganització i participació.

- En la creació d'indicadors de seguiment i avaluació que obliguin a plantejar les accions en termes d'*empoderament* i de participació de les dones.

3. Coproducció: disseny i governança

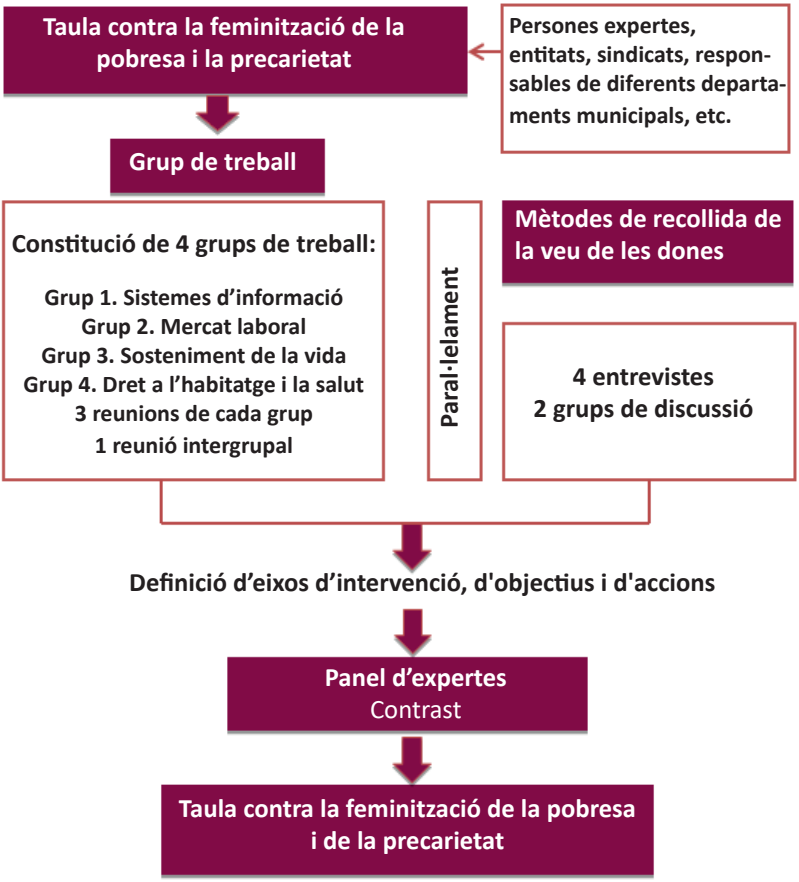
La lògica de la coproducció (Klein et al, 2014) de les polítiques públiques amb la ciutadania ha guiat el disseny i es vol que també impregni la seva implementació. En aquest sentit, entenem que els processos d'elaboració de les polítiques públiques s'enriqueixen quan disposen de la implicació de tots els agents. Tenir present les contribucions de qui treballa de forma diària amb les problemàtiques a tractar i, encara més, de qui les viu és un element democratitzador de les respostes i les formes institucionals tradicionals de les administracions públiques.

Durant massa temps, les experiències, les necessitats i les demandes de les dones no han estat importants per donar forma a les actuacions públiques. Per tant, els seus problemes han quedat sovint invisibilitzats i sense solució. Aquest fet s'agreuja quan parlem de dones en situació de pobresa, precarietat o en risc de caure en l'exclusió social. I és en aquest sentit que hem considerat fonamental compartir la diagnosi, la definició de problemes i la planificació i l'elaboració de respostes des de la transversalitat dels més de 20 departaments i instituts de l'Ajuntament que hi han participat, així com de cinc grups polítics del consistori, de les aportacions de les 33 entitats feministes i expertes en pobresa i gènere de la societat civil, i de les experiències i demandes de 20 dones.

3.1. Procés d'elaboració

El procés de treball per l'elaboració de l'EFPP contempla dues vessants: d'una banda, grups de treball amb persones expertes, entitats de Barce-

lona i organismes de l'Ajuntament; i de l'altra, mètodes de recollida de la veu i de les necessitats de les dones que s'han plasmat en una diagnosi qualitativa. En esquema, el procés ha estat el següent:

Els grups de treball:

A l'octubre de 2015 es van iniciar els treballs, amb la convocatòria i constitució de la Taula contra la feminització de la pobresa presidida per l'Alcaldessa de Barcelona, Ada Colau. Allà van participar persones expertes procedents de l'àmbit acadèmic, entitats de la ciutat de Barcelona que treballen el tema de la pobresa i organitzacions de dones i feministes, diferents departaments, direccions i instituts municipals, representants de sindicats i grups polítics. S'hi va presentar l'objectiu de l'Estratègia, així com una diagnosi quantitativa inicial. També es va explicar la metodologia i el procés de treball proposat. A la Taula d'octubre es van delimitar quatre grups: Dades i sistemes d'informació, Mercat laboral, Sosteniment de la vida, i Salut i habitatge.

Grup - Dades i sistemes d'informació: el primer que es constata quan es parla de feminització de la pobresa i de la precarietat és l'existència de dos obstacles que, de forma combinada, n'impedeixen un correcte dimensionament i un coneixement aprofundit. D'una banda, la utilització d'indicadors estadístics de caràcter androcèntric que no reconeixen la realitat específica de les dones fa que moltes situacions de pobresa restin invisibles. I de l'altra, es detecta que molts dels sistemes d'informació que recullen dades sobre la realitat multidimensional de la pobresa no desagreguen les dades per sexe. En aquest context, paradoxalment, cal tenir en compte que hi ha un marc legal vigent que obliga les administracions públiques a segregar les dades per sexe en totes les enquestes, investigacions i recollides de dades que puguin dur a terme. Aquest grup de treball s'ha orientat a determinar i definir el sistema d'informació de què l'Ajuntament hauria de disposar per tal de poder tenir un coneixement aprofundit del fenomen i abordar-lo en totes les seves dimensions.

Grup - Mercat laboral: en el marc del sistema econòmic capitalista, l'accés i la permanència al mercat de treball formal és el mecanisme bàsic per a la inclusió social i el gaudi dels drets de ciutadania. El fet que el patriarcat i la divisió sexual del treball penalitzin directament la presència de les dones al mercat laboral fa que es vegin abocades, en major mesura que els

homes, a la vulnerabilitat i la precarietat. A més, ja s'ha exposat que un dels punts de mira de l'austeritat ha estat la desregulació de les relacions laborals, amb clars impactes econòmics i de gènere. Així, a l'EFPP s'entén que, més enllà de mesures adreçades a corregir gradualment l'origen de la desigualtat –és a dir, la divisió sexual del treball–, en primera instància cal dur a terme accions positives per a l'accés i la permanència de les dones en el mercat laboral, tant formal com informal; buscant fórmules que contemplin l'economia social i cooperativa, i treballant per un mercat laboral sense discriminacions ni desigualtats de gènere, i en consonància amb la resta de treballs que es requereixen per al sosteniment de la vida.

Grup - Sosteniment de la vida: en el marc de la divisió sexual del treball, entre d'altres, allò que dificulta l'accés de les dones als drets de ciutadania és la manca de valoració social i econòmica dels treballs domèstics i de les cures que els són assignades. En aquest sentit, com aquestes tasques (essencials per al sosteniment de la vida) no passen pel mercat formal –sinó que romanen en la perifèria del sistema econòmic hegemònic–, les dones no disposen dels ingressos ni tenen l'accés a drets que sí que ofereix una ocupació formal. D'altra banda, pot entendre's que s'ha de produir una responsabilització social dels treballs domèstics, de les cures i els afectes, perquè en definitiva aporten un benefici al conjunt de la societat, no només a qui les realitza o a qui les rep de forma directa. Per tant, aquest grup de treball s'ha orientat a proposar mesures adreçades a la corresponsabilització social d'aquests treballs, que no poden recaure només en les dones.

Grup - Dret a l'habitatge i la salut: el dret a l'habitatge és imprescindible per viure una vida plena amb seguretat, per desenvolupar lliurement la personalitat pròpia i, fins i tot, per participar en la vida pública; és a dir, és un dret bàsic per a la inclusió social. Però el seu accés mostra pautes diferenciades entre dones i homes a Barcelona. En aquest marc, davant de la situació de crisi i de l'impacte que aquesta ha tingut en el dret a l'habitatge, des del nou govern municipal s'està desplegant un conjunt de

mesures de caràcter estratègic en matèria d'habitatge i que incorporaran la perspectiva de gènere de forma efectiva. Amb tot, s'ha volgut també tenir en compte situacions concretes, com la de les dones sense llar. Així mateix, l'augment de la pobresa i el consegüent empitjorament de les condicions de vida que ha suposat la crisi, així com les mesures d'austeritat dutes a terme en l'àmbit de la sanitat pública, han tingut una repercussió directa sobre la salut de les dones. A part de les dificultats econòmiques i la manca de temps que els impedeixen poder tenir cura de la seva pròpia salut, la pèrdua de l'ocupació o la finalització de la prestació que podien estar rebent també tenen impactes. Les dones tenen problemes de salut específics determinats per la seva condició de pobresa creixent i reforçats per les retallades que s'estan realitzant en el sistema sanitari.

Tot i que a la reunió inicial d'octubre va sorgir la demanda de crear un grup sobre educació, aquest es va reunir només una vegada per decidir que les actuacions sobre educació s'havien de treballar de forma transversal. Un altre element important que es va acabar reconfigurant durant el procés va ser la fusió final del grup de Mercat laboral i el de Sosteniment de la vida, en consonància amb el plantejament feminista pel qual l'economia es composa tant del treball remunerat com del que no ho és, i que tots dos àmbits estan en relació.

Fins la presentació de l'EFPP l'1 de juny de 2016 en una nova convocatòria de la Taula contra la Feminització de la Pobresa i la Precarietat, es van portar a terme 3 sessions dels grups de treball temàtics i una reunió intergrupal. Durant la primera sessió (novembre de 2015) cada grup va encetar una diagnosi compartida i es va debatre com s'havia de recollir la veu de les dones en situació o en risc de pobresa. A la segona sessió (desembre de 2015) es va tancar la diagnosi conjunta a través de l'aportació d'informacions i dades per part de les persones i entitats participants, i es van començar a fixar prioritats, objectius i actuacions que s'havien d'incorporar en una estratègia contra la feminització de la pobresa. La tercera reunió (gener de 2016) va ser conjunta entre tots els grups de treball. Es volia fer una posada en comú de les tasques que s'havien dut a terme des de

cada espai. A més, l'objectiu de la sessió intergrupal era la promoció d'una actuació coordinada entre els grups, tot millorant la integració dels criteris d'interseccionalitat, empoderament i participació de forma transversal en l'estratègia. A la darrera reunió dels grups de treball (març de 2016) es va presentar la diagnosi resultant de les entrevistes i els grups de discussió. També es va compartir una primera versió de les actuacions de l'EFPP i una primera aproximació al model de gestió de l'EFPP. Així mateix, es van deixar unes setmanes de treball per a que cada participant pogués enviar les seves aportacions de forma telemàtica.

Les aportacions finals dels grups de treball, el model de gestió i la diagnosi elaborada a partir de les entrevistes i els grups de discussió es van presentar en un panel de contrast amb d'expertes que es va celebrar el mes d'abril. Finalment, es va dur a terme una segona sessió plenària de la Taula contra la feminització de la pobresa i de la precarietat, on es va explicar i validar el document definitiu de l'EFPP: els eixos estratègics, els objectius, les 71 actuacions resultants, el model de governança proposat i el pressupost per a les 50 actuacions que s'estan executant durant l'any 2016.

La veu de les dones

Vint dones van participar en quatre entrevistes i dos grups focals a partir de les diverses situacions proposades per les participants de l'EFPP. Les entrevistes i els grups de discussió –un amb accent interseccional i l'altre amb un component important d'aspectes del cicle de vida– es van realitzar durant el mes de febrer de 2016 i van ser essencials per acabar de configurar la diagnosi sobre la feminització de la pobresa i de la precarietat a Barcelona, i per nodrir de propostes l'EFPP.

Amb les dones vam parlar i preguntar sobre mercat laboral: "*Vaig haver de deixar els estudis per començar a treballar als 11 anys. I si no tens estudis ni experiència, no et donen feina".* I es van tractar els temes d'assetjament sexual i per raó de sexe, desocupació, i com la manca de permís de treball i de certificació d'estudis exclouen les dones del mercat laboral formal, en el qual hi ha una major garantia de drets: *"Fa onze anys que sóc aquí i*

treballo en negre. Vaig estar cuidant una senyora, ja fa dos anys. També he fet altres coses. Sense estudis, sense feina, què vols fer? Buscar-te la vida al carrer, com la majoria de dones".

Durant el procés de recollida de la veu de les dones es va voler mostrar l'especificitat de situacions particulars però que a la vegada són compartides per moltes dones. És el cas de la pobresa que poden patir dones que conviuen amb homes que exerceixen violència: "*Durant tres anys vaig cobrar la RAI per maltractament. Després, una beca per a formació. Aviat em caducarà la targeta*[1] *de l'Ajuntament per comprar menjar i roba. Ara no tinc cap ingrés i l'assistenta social està buscant solucions. I, quan puc, envio diners a la meva filla"*. De fet, les dades del SARA[2] indiquen que el nombre de dones que cobraven entre 0 i 600 € es va incrementar d'un 6,09% entre 2013 i 2014. 7 de cada 10 dones ateses es trobaven en una situació d'alta vulnerabilitat i risc d'exclusió social, la qual cosa dificulta l'assoliment d'una vida independent, sobretot quan es tenen criatures a càrrec. També les dones que encapçalen famílies monomarentals han de fer front a dificultats afegides a altres situacions de precarietat: *"Fa un any que estic apuntada a pisos de protecció oficial, però no he tingut sort. Pago 300€ per una habitació en un pis compartit [...]. He de pagar el que em demanen, perquè a molts llocs no accepten el nen".*

La distribució desigual entre homes i dones a l'hora d'assumir les cures de les persones dependents és un dels problemes fonamentals de la feminització de la precarietat. Quan l'Estat no assumeix la responsabilitat en l'àmbit de les cures i no hi ha la possibilitat econòmica d'externalitzar-la fora de les llars, quan tampoc tens xarxes comunitàries a l'abast, la responsabilitat recau sempre en les dones: *"Tinc cura de la meva filla [14 anys] i del meu pare, que està malat. Ara la filla ja és més gran. Quan era més petita, l'àvia també en tenia cura"*.

Per últim, el deteriorament de la salut i la manca de temps per a una mateixa o per dedicar a allò que vulguis són expressions de la precarietat que viuen

[1] Targeta Barcelona Solidària.

[2] Servei d'Atenció, Recuperació i Acollida, per atendre situacions de violència masclista.

moltes dones i que ens van transmetre durant el procés de recollida de la seves veus: "*No tinc temps ni de pentinar-me. Quan et trobes en aquesta situació, ja no et recordes de les coses que t'agraden*».

3.2. Governança, implementació i avaluació

La coproducció també guia la gestió i la implementació de l'EFPP. Durant el procés de definició, en diverses ocasions les participants van demanar que s'assegurés la participació de les dones, no només en la posada en marxa d'aquest treball, sinó també en la implementació, el seguiment i l'avaluació. Així mateix es va posar de manifest el fet que per assolir una important reducció de la pobresa i de la precarietat de les dones a la nostra ciutat cal treballar braç a braç amb la comunitat, per trencar l'aïllament de moltes d'elles. Aquesta fita no pot ser només assolida des de les institucions locals: cal multiplicar esforços, augmentar recursos i sobretot coordinar estratègies per obtenir els millors resultats.

La governança de l'EFPP ha d'estar en harmonia amb els espais de participació i de treball per la inclusió a la ciutat de Barcelona. En aquest sentit, la Taula contra la feminització de la Pobresa i de la Precarietat estarà vinculada a l'Acord ciutadà per una Barcelona inclusiva[3], que ofereix un marc excel·lent per continuar desenvolupant la col·laboració entre les entitats i l'Ajuntament de la ciutat, com es va posar de manifest durant l'elaboració de l'EFPP, i amb altres plans i programes municipals de lluita contra l'exclusió.

L'òrgan estable de direcció política i de seguiment de l'EFPP és la Taula contra la feminització de la pobresa i de la precarietat, que es reuneix en sessió ordinària un cop a l'any. Presidida per l'alcalde/essa de la ciutat, hi participen la Regidoria de Feminismes i LGTBI i tots i totes els regidors i regidores implicats, a més de les entitats i grups formals que hagin

[3] L'Acord Ciutadà és un espai de cooperació entre l'Ajuntament de Barcelona i la societat civil; és a dir, d'acció conjunta entre institucions públiques i organitzacions per construir una Barcelona més inclusiva i amb major qualitat de vida per a totes les persones.

participat en l'elaboració de l'EFPP –o d'altres que en vulguin formar part a partir d'ara–, així com representants dels organismes de l'Ajuntament de Barcelona, gestors de l'EFPP i les 20 dones que han format part de la diagnosi. Ratificar el programa i els informes de seguiment anual es troben entre les seves funcions. Tot i que es poden organitzar altres grups de treball, el de Dades i sistemes d'informació és un grup permanent –obert a totes les persones que integren la taula– i l'encarregat, a més, d'elaborar l'indicador de feminització de la pobresa a la ciutat i els indicadors de seguiment i avaluació.

Els departaments de Transversalitat de Gènere i el de Feminismes i LGTBI gestionen i coordinen l'EFPP en el marc de l'Ajuntament de Barcelona amb els i les responsables tècnics/ques de les actuacions. Des de la coordinació s'elaborarà un butlletí bianual, es prepararan els informes de seguiment anual, es realitzaran les tasques de secretaria dels grups de treball i es facilitaran les avaluacions mixtes intermitja– quan hagin recorregut quatre anys d'implementació – i final de l'EFPP.

4. Eixos estratègics i actuacions destacades

Com l'elaboració de l'EFPP ha anat paral·lela a altres processos participatius i de disseny de polítiques com són el PAM 2016-2019 (Pla d'Actuació Municipal) i el propi Pla per la Justícia de Gènere (2016-2020), l'*Estratègia* s'ha pogut nodrir d'aquests. S'han fet esforços per mantenir línies semblants entre les actuacions, dotant així de coherència l'acció municipal de lluita contra la feminització de la pobresa i de la precarietat. Així, l'EFPP s'ha emmarcat en l'acció municipal per als propers tres anys i en les estructures de lluita contra les desigualtats de gènere de l'Ajuntament.

Així mateix, els eixos d'intervenció de l'EFPP s'han dissenyat en funció dels factors clau identificats que intervenen en aquests fenòmens. Les actuacions que es proposen s'han ordenat per donar resposta a les problemàtiques detectades, a partir d'uns objectius específics a cadascun dels tres grans eixos d'intervenció:

1. Dades i sistemes d'informació.
2. Economia per a la vida i organització dels temps.
3. Ciutat de drets.

Tot i la distribució en tres eixos estratègics i diferents àmbits d'actuació, els apartats s'han d'entendre relacionats. L'EFPP ha començat amb 71 actuacions definides fruit de les demandes sorgides durant el procés d'elaboració i de la diagnosi realitzada. No obstant això, l'Estratègia s'acaba d'iniciar i durant la seva vigència de ben segur que se n'hi afegiran de noves i hi haurà més col·lectius i actors que s'involucraran en la seva definició i gestió. A l'espera de l'execució final d'algunes partides (com és el cas dels ajuts en l'habitatge) i sense comptar les aportacions de personal, el 2016 comença amb 50 actuacions que contemplen una dotació pressupostària de 27,9 milions d'euros.

4.1 Dades i sistemes d'informació

Una correcta intervenció sobre els elements de la feminització de la pobresa requereix un coneixement exhaustiu del fenomen. Generar un sistema de dades i d'informació acurat i amb perspectiva de gènere és una necessitat bàsica per visibilitzar la pobresa femenina. L'incompliment legal de segregar totes les dades per sexe, així com la manca d'indicadors que evidenciïn específicament les particularitats de les dones en els processos de pobresa, posen de manifest la necessitat de redefinir els sistemes d'informació.

Atesos aquests obstacles, l'objectiu d'aquest àmbit d'actuació és dotar l'Ajuntament d'un sistema d'informació que permeti conèixer el fenomen de la feminització de la pobresa de forma integral i exhaustiva. Algunes de les actuacions destacades són les de:

- La desagregació de les dades per sexe en totes les enquestes,

investigacions i recollides de dades dutes a terme per l'Ajuntament, amb una especial atenció a la segregació de dades en les accions d'intervenció.

- Generació d'un indicador local de pobresa que sigui multidimensional i permeti integrar la perspectiva de gènere.

- Difusió de l'informe anual amb dades de gènere i mercat laboral (Consell Econòmic i Social de Barcelona). Aquest informe es revisarà per tal de garantir la inclusió de nous indicadors, contindrà recomanacions per lluitar contra la precarietat i la bretxa salarial, i oferirà un recull de bones pràctiques.

4.2 Economia per a la vida i organització dels temps

Aquest eix està en sintonia amb el segon eix del Pla per la Justícia de Gènere. En el Pla s'afirma que *"l'economia per a la vida és aquella que s'orienta a garantir unes condicions de vida adequades per a totes les persones"*. I per aconseguir aquest objectiu es basa en el reconeixement i la valoració de tots els treballs necessaris per a la subsistència, la reproducció i el benestar de la població.

Per tant, aquesta economia s'ha d'encarregar de dos àmbits que són interdependents: d'una banda, el mercat de treball, i de l'altra, el treball domèstic i el treball de cures i afectes. Cal ressaltar que entre aquests àmbits no hi ha una frontera estàtica, sinó que és porosa i canviant (Carrasco, 2011). I a més es troben vinculats amb els usos dels temps de les persones, i per tant també amb la participació en la vida pública. En l'actualitat, com succeeix amb l'economia, l'organització del temps està configurada entorn al mercat laboral i cal descentralitzar-lo en les prioritats polítiques. A més el temps i els treballs també s'han de redistribuir entre dones i homes.

En aquest eix, per tant, hi queda integrat el que en el procés de definició de l'estratègia anomenàvem sosteniment de la vida i mercat de treball. Tenint en compte aquesta interdependència, l'eix formula cinc objectius priorita-

ris: tres de centrats en mercat de treball i dos en el treball domèstic, les cures i els afectes.

En relació al mercat de treball, els objectius es basen en: la necessitat de la promoció de la qualificació i l'acreditació, així com també de la inserció i la permanència en el mercat de treball per a dones en situació de vulnerabilitat; el desenvolupament d'estratègies per combatre les desigualtats de gènere estructurals que es donen al mercat de treball i que generen una major vulnerabilitat de les dones davant la pobresa; i el foment de la dignificació dels sectors més feminitzats i, alhora, la lluita contra la segregació ocupacional. Algunes de les actuacions més destacades són:

- Desenvolupament d'un programa integral de formació, acreditació i inserció, de qualitat i estable, per a dones en situació de vulnerabilitat. Aquest programa ha d'oferir un servei d'acompanyament continuat per a usuàries amb una durada mínima de dos anys.

- Creació d'ocupació protegida per a dones amb dificultats d'accés i manteniment al mercat laboral: majors de 45 anys, en situació de violència masclista, amb diversitat funcional, amb malalties cròniques, transsexuals, migrades, en situació de desocupació de llarga durada, entre altres situacions no contemplades.

- Creació a Barcelona Activa d'un servei d'acompanyament a l'acreditació professional i a l'homologació de títols.

- Promoció d'alternatives d'acreditació i qualificació professionals, i ampliació del ventall de les ja existents, en especial en barris de rendes baixes.

- Disseny i impuls d'un segell de qualitat de l'Ajuntament de Barcelona, amb perspectiva de gènere, per al reconeixement d'empreses que ofereixen ocupacions dignes, igualitàries i amb veritables mesures de corresponsabilitat.

- Establiment de clàusules d'equitat de gènere en tota la contractació pública de l'Ajuntament.

- Creació d'un programa d'emprenedoria social i solidària per a dones que treballen en els sectors més feminitzats i precaris (neteja, comerç i atenció a persones) o bé es troben en situació d'atur. Aquest servei ha d'oferir assessorament, formació, accés al crèdit i acompanyament per a la creació de cooperatives o associacions (de cura o amb altres finalitats) que permetin a les dones accedir a un treball digne, estable i regulat.

- Per tal de combatre la irregularitat laboral i la precarietat en l'àmbit de les cures, i per facilitar la creació de cooperatives de cura a la ciutat, es desenvoluparà una mediació entre les persones usuàries d'aquests serveis i les cooperatives per fomentar aquesta demanda en lloc de recórrer a l'economia submergida. També es fomentarà la contractació de les cooperatives mitjançant xecs servei.

- En el marc del Pla estratègic de Turisme de Barcelona, s'establirà un acord entre sindicats i empreses per garantir un compromís de millora de les condicions laborals en el sector.

En relació al treball domèstic i el treball de cures i afectes, tres són els objectius centrals: l'impuls de la corresponsabilitat en el treball domèstic i de les cures per part del conjunt d'actors implicats (les llars, la comunitat, el sector privat i l'Administració pública); la reordenació dels temps en el context municipal per tal de trencar la centralitat del temps de treball productiu; i situar els temps de cura, social i personal al centre de les prioritats polítiques. En destaquem algunes actuacions:

- A les llars: revisió i ampliació del projecte "Canviem-ho" per al desenvolupament d'accions de sensibilització i de foment de la corresponsabilitat entre els homes.

- A la comunitat: creació d'una plataforma d'identificació i de difusió d'iniciatives de cura comunitàries i d'experiències de coeducació. Tindrà un suport virtual, però es desenvoluparà territorialment: districtes, escoles i AMPA.

- A les empreses: coordinació amb la Generalitat per al seguiment dels plans d'igualtat i de corresponsabilitat de les empreses ubicades a Barcelona.

- Per part de l'administració local:

  - Ampliació dels serveis del SAD, de teleassistència, de les escoles bressol i dels àpats socials, amb una priorització per barris.
  - Ampliació del programa RESPIR plus de l'Institut Municipal per a les Persones amb Discapacitat (IMPD) per tal d'oferir més places i estades més llargues.
  - Increment de l'oferta, la quantia i la cobertura de beques de menjador.
  - Oferiment d'activitats extraescolars i de lleure educatiu gratuïtes per als fills i filles de les mares que es troben en situació de major vulnerabilitat, en especial dones monomarentals.
  - Accions perquè la Generalitat revisi els criteris d'adjudicació i els beneficis de la titularitat de família monomarental.

- Implantació i sincronització d'horaris amplis dels serveis públics i oferiment de mecanismes telemàtics per a la gestió de tràmits municipals.

4.3 Ciutat de Drets

Aquest eix també es troba en el Pla per la Justícia de Gènere (2016-2020), tot i que a l'EFPP es centra en aquells àmbits d'actuació que considerem prioritaris per a un treball estructural de lluita contra la feminització de la pobresa i la precarietat: l'habitatge, la salut, i les condicions socials bàsiques, l'empoderament i la participació sociopolítica de les dones.

El Pla per la Justícia de Gènere sosté que Barcelona és una ciutat de drets, de drets fonamentals i també d'aquells inherents a tota persona, sense els quals no és possible accedir a una bona vida. Una ciutat de drets és aquella que garanteix el gaudi dels drets humans, pensats i viscuts també des de la

perspectiva de gènere. Això significa que els governs, amb independència de la seva configuració o orientació política, tenen l'obligació de protegir i garantir a tota la ciutadania l'accés a un conjunt de drets.

En aquest sentit, disposar d'un habitatge digne i tenir accés a una cobertura sanitària adequada són dues condicions indispensables per poder viure amb seguretat i benestar, i per desenvolupar la pròpia personalitat i els propis interessos. Són també una premissa per poder accedir a un altre dret fonamental, com és la participació en la vida pública, i requereixen d'unes actuacions que també el govern de Barcelona pot enfortir.

Per tant, aquest eix aborda aquelles qüestions que són bàsiques per a la inclusió social de les persones i sense les quals no és possible actuar a llarg termini contra la feminització de la pobresa.

En relació a l'habitatge hi ha tres objectius diferenciats: la necessitat d'ampliar l'oferta d'habitatge assequible; garantir l'accés prioritari de les dones en situació de pobresa o vulnerabilitat a aquesta oferta; i assegurar que les llars compleixin unes condicions de salubritat i confort adequades, tot combatent la pobresa energètica i millorant l'habitabilitat. Destaquem les següents actuacions:

- Impuls de polítiques que promoguin la incorporació al mercat d'habitatges buits mitjançant mesures com, per exemple, l'aplicació d'incentius fiscals (bonificació de l'IBI).

- Increment de l'oferta d'habitatge de protecció oficial per a dones en situació de vulnerabilitat.

- Increment del nombre de pisos d'emergència social destinats a dones en situació de violència masclista o a famílies monomarentals.

- Disseny de programes de seguiment individualitzat dels casos de desnonament, que permetin identificar i atendre els factors que han portat a la pèrdua de l'habitatge. Reforç de l'assessorament i de l'acompanyament d'aquests casos.

- Increment dels ajuts a la rehabilitació (assumint-ne el 100%) i

revisió del criteri d'accés per nivell de renda, establint una renda superior en el cas de les llars monomarentals.

En relació a la salut, l'EFPP treballa tres objectius: lluitar contra la malnutrició derivada de les situacions de pobresa; garantir l'accés universal a la salut, amb un especial èmfasi en els drets sexuals i reproductius de les dones; i la millora de la seva qualitat de vida mitjançant la pràctica de l'esport. I entre les actuacions trobem:

- Garantia d'accés universal a una dieta equilibrada mitjançant mesures com la Targeta Barcelona Solidària.
- Garantia de disponibilitat energètica i d'accés a unes instal·lacions adequades per cuinar en condicions de salubritat i seguretat.
- Implementació d'accions positives que garanteixin l'accés prioritari a l'atenció sanitària dels col·lectius de dones especialment vulnerables.
- Exploració i implementació de mesures per garantir l'accés a complements i prestacions bàsics (ulleres, audiòfons, tractaments bucodentals, compreses, bolquers, etc.) als col·lectius més vulnerables. Consideració especial als tractaments crònics farmacològics com a mesura estructural d'empobriment.
- Reforç de l'atenció psicològica amb perspectiva de gènere a les dones cuidadores principals.
- Garantia d'accés lliure i gratuït als mètodes anticonceptius, tant farmacològics com no farmacològics, a dones en situació de pobresa o vulnerabilitat, i sobretot a dones en situació de violència i dones amb la menopausa. Potenciació dels mètodes de barrera, per l'efecte de doble prevenció que comporten.
- Reforç i difusió dels programes de l'Institut Barcelona Esports (IBE) orientats a potenciar la pràctica esportiva de les dones (com el de "Mares escoles"), així com d'aquells que es proposen garantir-hi l'accés universal mitjançant la proximitat i la gratuïtat

de les activitats ("Activa't als parcs", no només adreçat a gent gran, caminades Barnatresc, etc.).

Finalment, en relació a les condicions socials bàsiques, *l'empoderament* i la participació sociopolítica, l'objectiu és propiciar contextos econòmic i socials que garanteixin vides plenes, revisant el model de serveis socials i impulsant projectes i programes dirigits a oferir i facilitar eines a les dones per la seva autoorganització. Les actuacions destacades són les següents:

- Dotació d'un suport econòmic d'inclusió per a les llars i les persones amb dificultat per cobrir qualsevol necessitat bàsica amb perspectiva de gènere: prioritzant d'inici a les dones amb major risc de pobresa.

- Creació d'un programa d'atenció a dones en situació de sensellarisme, contemplant els recursos existents i els que haurien d'existir a nivell sanitari, assistencial, d'habitatge i inserció, i fer-ho des d'una perspectiva de gènere.

- Redefinir el model d'atenció de serveis socials per garantir que s'inclogui la perspectiva de gènere i per reduir la percepció d'estigma de les dones que en fan ús.

- Creació d'un programa de formació (tallers) en lideratge i *empoderament* femení per a dones en situació de vulnerabilitat, amb la presència de dones mentores que hagin passat per situacions de vulnerabilitat.

- Ampliació del servei dels PIAD per al desenvolupament d'accions de sensibilització i foment de xarxes des del treball comunitari.

- Facilitació d'espais de trobada i dotació d'eines a les dones treballadores de les llars i del sector del turisme per donar suport a la seva autoorganització i la defensa dels seus drets.

5. Reptes de futur

Tota actuació pública que s'acaba d'iniciar neix amb molts reptes. El repte central d'aquesta EFPP és acomplir el seu objectiu principal: esdevenir una eina de canvi estructural, capaç no només de donar resposta a les necessitats particulars, sinó també d'incidir en les condicions que situen i mantenen a les dones en la pobresa i la precarietat. L'EFPP és un instrument d'àmbit local del que sabem amb antelació que tindrà dificultats per incidir sobre aquestes condicions i causes més estructurals –precisament perquè moltes d'aquestes no depenen de l'àmbit local, sinó sobretot de les dinàmiques internacionals, estatals i nacionals. Davand d'aquesta limitació, creiem que l'EFPP s'haurà de vincular amb polítiques d'altres nivells administratius i que dependrà alhora de les lluites i fites que s'assoleixin als carrers en els propers anys i del diàleg amb els moviments socials, entre ells els feministes. En aquest sentit, serà cabdal que aquesta estratègia estigui en permanent construcció i evolució durant els seus anys de vigència per poder encabir nous canvis, els vincles amb altres polítiques, i abastir un major nombre de necessitats que es vagin detectant; i així poder fer front als múltiples factors que assenten les bases de la feminització de la precarietat i la pobresa.

Aquest caràcter flexible i obert de l'Estratègia, però, comporta altres reptes destacables. Un d'ells és comptar amb els instruments adequats per mesurar el seu impacte, tenint en compte que la seva definició no ha quedat tancada d'inici. Un segon repte és no convertir-se en un espai tecnocràtic. De fet, un dels punts forts d'aquesta estratègia ha estat el seu procés d'elaboració col·laborativa entre actors comunitaris i l'Ajuntament de Barcelona. Aquest treball compartit, definint bé les competències i les responsabilitats de tots els agents implicats, s'ha de mantenir en endavant. La coproducció de les polítiques públiques enriqueix la nostra democràcia local i és un component indispensable per a la implementació de la transversalitat de gènere. Tot i que també s'ha de procurar que no siguin espais copats per entitats i organitzacions ben establertes en el sector; això és evitable si de manera constant es mantenen obertes les possibilitats de participar de l'EFPP i es garanteixen implicacions més enllà de les que normalment estem acostumades. En aquest sentit, considerem que serà clau la participació durant el desplegament de l'EFPP de les dones que han

format part de la diagnosi transmetent les seves vivències i d'altres dones que es troben en situacions de pobresa i precarietat.

Finalment un tercer repte és el de garantir que tots els actors de l'Ajuntament de Barcelona que han de participar en la solució d'aquest problema en formin part. En aquesta direcció cal esmentar que l'EFPP no tindria l'abast que té en l'actualitat si gran part de l'Ajuntament de Barcelona no s'hagués implicat de ple en el seu naixement. Moltes àrees, departaments, regidories i comissionats que tenien un paper rellevant per fer front a la pobresa i la precarietat s'han involucrat en el procés. En un futur immediat, però, caldrà potenciar encara més l'entrada de nous actors i establir noves sinergies. Actualment, l'EFPP ja ha iniciat un treball conjunt amb el Pla de Barris de l'Ajuntament de Barcelona, que s'adreça als barris de la ciutat amb majors dificultats i que permetrà per tant concretar l'estratègia en el territori, allà on s'ha d'implementar, i fer-ho de la mà de les dones dels barris, a partir per exemple dels consells de dones o de feminismes dels districtes.

Amb tot, si bé els reptes descrits són importants, a dia d'avui i després de molts mesos de treball entre molts actors comptem amb una part del recorregut fet: un full de ruta definit i els recursos necessaris per iniciar el seu primer tram.

Bibliografia i webs consultades

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2016): *Estratègia contra la Feminització de la Pobresa i de la precarietat a Barcelona (2016-2020).* Regidoria de Feminismes i LGTBI, Departament de Transversalitat de Gènere - CIRD (Gerència de Recursos) [bcn.cat/dones – Plans, programes i mesures de govern]

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2016): *Pla per la Justícia de Gènere (2016-2020)*. Regidoria de Feminismes i LGTBI [bcn.cat/dones], última consulta: juliol 2016.

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2015): *Informe de Dones Sol·licitants d'Habitatge a 30/9/2015.* Registre de Sol·licitants d'Habitatge amb Protecció Oficial de Barcelona, Institut Municipal d'Urbanisme - Bagursa.

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2015): La Transversalitat de Gènere a l'Ajuntament de Barcelona. Mesura de govern [bcn.cat/dones – Plans, programes i mesures de govern], última consulta: juliol 2016.

- AJUNTAMENT DE BARCELONA (2015): *Memòria SARA*. Servei d'Atenció, Recuperació i Acollida, per atendre situacions de violència masclista.

- AJUNTAMENT DE BARCELONA: *Acord Ciutadà per una Barcelona Inclusiva.* http://www.bcn.cat/barcelonainclusiva/ca/ - última consulta: juliol 2016.

- ALFAMA, Eva; Cruells, Marta; De la Fuente, Maria (2014): "¿Qué ha cambiado con esta crisis? El mainstreaming de genero en la encrucijada". *Investigaciones Feministas*, 5, pp. 69-95.

- BRAH, Avtar; Szeman, Ioana; Gedalof, Irene (2015): "Introduction: Feminism and the Politics of Austerity." *Feminist Review*, 109, pp. 1-7.

- CARRASCO, Cristina (2011): "La economía del cuidado: planteamiento actual y desafíos pendientes". *Revista de Economía Crítica,* 11.

- CONSELL ECONÒMIC I SOCIAL DE BARCELONA (2015): *Informe sobre*

l'atur a Barcelona [www.cesbcn.com], última consulta: juliol 2016.

- EZQUERRA, Sandra (2011): "Crisis de los cuidados y crisis sistémica. La reproducción como pilar de la llamada economía real". *Revista de Investigaciones Feministas*, 2, pp. 175-194.

- FRASER, Nancy (2013): "A Triple Movement?". *New Left Review*, 81, pp. 119-132.

- GALA, Carolina (2014): "Últimas reformas en materia de pensiones", ponència presentada a la jornada *El Gènere de la troika.* Observatori IQ, 21 de març de 2014, Barcelona.

- GÁLVEZ, Lina; Rodríguez, Paula (2011): "La desigualdad de género en las crisis económicas". *Revista de Investigaciones Feministas*, 2, pp. 113-132.

- IERMB (2011): *Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya.* [www.enquestadecondicionsdevida.cat/], última consulta: juliol 2016.

- KLEIN, Juan-Luis; Fontan, Jean-Marc; Harrisson, Denis; Levesque, Benoît (2012): "La innovación social como factor de la transformación social: el caso del modelo quebequense", a Grellier, H; Gago, M; Arando, S. (coord.): *La Economía social y solidaria: ¿un paradigma más actual que nunca?*. Mondragon Bilduma: Arrasate.

- LARRAÑAGA, Mercedes; Jubeto, Yolanda; De la Cal, María Luz (2011): "Tiempos de crisis, tiempos de des-ajustes, tiempos precarios, tiempos de mujeres". *Revista de Investigaciones Feministas*, 2, pp. 95 – 111.

- LOMBARDO, Emanuela; León, Magdalena (2014): "Políticas de igualdad de género y sociales en España: origen, desarrollo y desmantelamiento en un contexto de crisis económica". *Revista de Investigaciones Feministas*, 5, pp. 13-35.

- LUX, JuliaI; Wöhl, Stefanie (2015): "Gender Inequalities in the Crisis of Capitalism: Spain and France Compared", a Ebenau, M; Bruff, I; May, C. (Eds.), *New Directions in Critical Capitalisms Research, Critical and Global Perspectives*. Palgrave MacMillan, pp. 101-117.

- MARQUAND, David (2012): "Europe's Multiple Crisis". *Social Europe Journal* [http://www.social-europe.eu/2012/02/europes-multiple-crises/], última consulta: juliol 2015.

- NACIONS UNIDES (1995): *Declaración y Plataforma de Acción de Beijing*. [www.unwomen.org/~/media/headquarters/attachments/.../csw/bpa_s_final_web.pdf], última consulta: juliol 2016.

- OBSERVATORI DONA, EMPRESA I ECONOMIA (2016): *Indicador d'Igualtat de Gènere de Catalunya.* [http://premsa.cambrabcn.org/sites/default/files/20160302_Indicador%20igualtat%20de%20genere.pdf], última consulta: juliol 2016.

- OXFAM (2015): *Una Europa para la mayoría, no para las élites*. [http://intermonoxfam.hosting.augure.com/Augure_IntermonOxfam/r/ContenuEnLigne/Download?id=9DA09636-E523-40D4-B876-863E22639F18&filename=bp206-europe-for-many-not-few-090915-es.pdf], última consulta: juliol 2016.

- PALEO, Natalia; Alonso, Alba (2014): "¿Es solo una cuestión de austeridad? Crisis económica y políticas de genero en España". *Revista de Investigación Feminista*, 5, pp. 36-68.

- PAZOS, María (2014): "L'aclapadora lògica del sistema de pensions". *Nous Horitzons*, 206, pp. 42-49.

- PÉREZ OROZCO, Amaya (2011): "Crisis multidimensional y sostenibilidad de la vida". *Revista de Investigaciones Feministas,* 2, pp. 29-53.

- PLATAFORMA CEDAW SOMBRA ESPAÑA (2015): *Informe Ombra-CEDAW Espanya.* [https://cedawsombraesp.wordpress.com/], última consulta: juliol 2016.

- RUBERY, Jill (2013): "From 'women and recession' to 'women and austerity': a framework for analysis", a Karamessini, M; Rubery, J (ed.), *Women and Austerity. The economic crisis and the future for gender equality*. Roudledge: London and New York, pp. 17-36.

- RUIZ, Sonia (2014): "Austerity policies from a feminist perspective.

The Spanish case". *International Policy Analysis*, Friedrich Ebert Stiftung, http://library.fes.de/pdf-files/id/10701.pdf, última consulta: 13/12/14.

- RUIZ, Sonia (2015): "Power and representation: feminist movement challenges on work". *Revista Española de Ciencia Política*, 39, pp. 195-220.

CONCLUSIONS

MARIA DE LA FUENTE

Des de que es van transferir els impactes de la crisi financera a l'economia real, la pobresa i l'exclusió social han esdevingut un problema central a la major part dels països d'Europa. Un fenomen que semblava molt minoritari en els temps de creixement econòmic s'ha estès en un termini extraordinàriament breu a causa de l'augment de l'atur, la precarització de les condicions de treball i la reducció dràstica de l'Estat del benestar, que ha tingut com a efecte l'esquerdament de drets bàsics com l'habitatge o la salut.

De què parlem quan parlem d'exclusió social?

La idea d'exclusió social ha substituït (o, si més no, complementat) la idea de pobresa en bona part dels àmbits acadèmics, polítics i institucionals durant la darrera dècada. Les raons d'aquest canvi d'èmfasi són diverses, tal com explica en el seu capítol detalladament Natalia Rosetti. El terme pobresa té diversos límits per a parlar del fenomen que ens (pre)ocupa. En primer lloc,s'ha arribat a considerar estigmatitzador, i de fet s'ha mostrat difícil que les persones s'autodeclarin *pobres* en les enquestes i entrevistes. En una societat de consum, on la televisió o la carn processada als restaurants de menjar ràpid són bens a l'abast de pràcticament tothom, la idea de pobresa remet a un imaginari estereotipat amb el qual resulta complicat identificar-se[1].

En segon lloc, com explica Rosetti en el seu capítol, *el concepte de pobresa està arrelat en una idea monetarista del benestar, mentre la idea d'exclusió*

[1] Així, el terme "risc de" ha estat un recurs per a extreure aquest biaix estigmatitzador (i finalment també s'ha incorporat al concepte d'exclusió); comportant, però, nous problemes, com ara una falsa percepció de realitat potencial i no present.

es fonamenta en la multidimensionalitat. De fet, la pobresa s'operacionalitza com el baix ingrés relatiu de rendes a la llar, malgrat que en les nostres societats necessitem quelcom més que diners per a tenir bones condicions de vida: necessitem relacionar-nos amb altres persones (ja sigui al treball o als nostres barris, pobles i ciutats); necessitem accedir a béns que ens permeten sentir-nos part de la societat –com ara les comunicacions–, a serveis que ens alliberin de la sobrecàrrega de treball, i a professionals que ens permetin tenir salut, educació o cura, per exemple.

Finalment, la idea de pobresa està desarrelada del seu context i s'entén com un atribut d'una persona, més que no pas com un procés que es manifesta de forma diversa en els diferents moments de la vida, i on diverses dinàmiques personals i econòmiques s'entrellacen en diverses etapes, generant nous riscos. L'exclusió social, doncs, es concep com una idea que ha de ser interpretada de manera diferent en funció de la societat en què es visqui i que ha de ser abordada com un procés i no com una situació estàtica o puntual.

Des d'una perspectiva de gènere, el concepte d'exclusió representa una oportunitat per a fer visibles elements que queden amagats per la noció monetarista de pobresa. La seva multidimensionalitat és bàsica: en particular la idea que no totes les necessitats que tenim estan cobertes per diners permet fer visible el treball de cura, necessari per a totes les persones i, com sabem, proveït en bona part de forma gratuïta i invisible per dones. S'amplia així el camp de visió més enllà del mercat de treball. D'altra banda, visibilitza i permet problematitzar la desigualtat provocada per institucions específicament de gènere, com l'atípica situació de les dones que han viscut en una situació d'inclusió social sense una renda pròpia. La situació paradoxal és que aquestes dones, en el rol tradicional de la mestressa de casa, han estat incloses a través de l'exercici de certes funcions necessàries a les llars, i adquirint drets i accés a la ciutadania social –entesa de forma àmplia– de forma mediada per la seva relació amb els caps de família. Aquesta situació d'inclusió, però, està plena de riscos i està marcada per la manca d'autonomia econòmica i personal. Comprendre que aquestes dones viuen en situació d'inclusió tot i no tenir rendes pròpies permet fer visible, precisament, la fragilitat d'aquesta inclusió. Així, el concepte d'exclusió social, amb el seu caràcter multidimensional,

de procés vital i definit segons el context en què es produeixi, permet fer una mirada a la manera com certs elements clau –com el treball, les relacions, el reconeixement, la renda o l'autonomia econòmica– es posen en joc en l'esfera privada de la vida, i com determinen i són determinats per les relacions socioeconòmiques a l'esfera pública.

El primer repte: conèixer

L'evolució des de la idea de pobresa a la d'exclusió social ha tingut el seu reflex en el debat sobre quina seria la millor manera per identificar el fenomen i conèixer-lo en tota la seva complexitat. Aquest fet s'exemplifica perfectament en el terreny estadístic, on hem passat de disposar d'un indicador sobre risc de pobresa (on es mesura el nombre de persones sota un llindar de renda) a un indicador –estandarditzat a nivell de tots els països de la UE– que mesura el risc de pobresa o exclusió social: la taxa AROPE. Aquest, a més d'estimar (1) les persones pobres en un sentit monetari, considera també (2) aquelles persones que es troben en una situació de privació material severa (perquè no es poden permetre alguns béns o serveis bàsics segons els estàndards de les nostres societats), així com (3) aquelles que viuen en llars on hi ha menys d'un 20% de treball remunerat del total potencial dels membres de 28 a 59 anys.

L'Enquesta de Condicions de Vida és la principal font d'informació estadística de la pobresa i l'exclusió social. És la font de la qual s'extreuen els indicadors públics de pobresa o exclusió (i sobre qualitat de vida) i la referència per a les principals informacions i divulgacions solvents sobre aquesta temàtica. Francesc Valls, en el seu capítol, ens explica que és una eina clau, donat que es realitza anualment a tots els països de la UE; un fet que fa possible comparar-nos amb altres països i conèixer l'evolució de la nostra situació al llarg del temps. Però també ens adverteix de dues limitacions que són importants a l'hora d'interpretar-ne les dades i de fer-la servir a nivell local. La primera és que les enquestes es realitzen a les llars (i als seus membres) i, en conseqüència, s'exclouen totes les persones sense llar –és a dir, aquelles en una situació més aguda d'exclusió social (si bé no molt

rellevants a nivell quantitatiu). I en segon lloc, l'amplitud de la mostra (fins al moment) ofereix una capacitat limitada d'aproximar-nos de forma territorialitzada i/o interseccional a la situació de pobresa.

Tant en el cas del tradicional indicador de pobresa com en el nou indicador AROPE, la unitat d'anàlisi (és a dir: allò que recomptem per a mesurar l'abast de la pobresa o l'exclusió social a la nostra societat) és la llar. Les unitats individuals (persones o unitats de consum) s'extreuen amb una sèrie d'estimacions respecte de les dades obtingudes sobre les llars i la seva composició. En el cas de la Taxa AROPE, quan es demana sobre privacions, aquestes són concebudes també a nivell de llar, i la seva existència/no existència és considerada homogènia per a tots els seus membres. Des d'un punt de vista de gènere aquest fet provoca, com l'anomena Valls, un vel estadístic. Dit amb les paraules del propi autor: "*l'assignació de la condició* d'individus en risc *de pobresa es realitza tenint en compte la totalitat dels ingressos amb què compta la llar on conviuen, independentment de qui els aporti i de qui en tingui un major control. És a dir, aquesta aproximació metodològica no permet observar –per exemple– les pautes de desigualtat entre gèneres o entre generacions que es donin dins d'una mateixa llar*" (pàg. 52 d'aquest mateix volum). L'operació (lògica des d'altres punts de vista) no pot ser més perjudicial per a realitzar una observació de les desigualtats de gènere: donat que a la major part de les llars les persones adultes que hi conviuen són un home i una dona, i donat que el primer té ingressos superiors a la segona, estem assignant estadísticament a les dones una part de la renda pertanyent als homes; així, finalment, quan es llegeixen aquestes dades desagregades per sexes (tal i com les exposen el organismes estadístics oficials, per exemple) s'acaba concloent que no hi ha una desigualtat important entre les rendes disponibles per a homes i dones. Així, en aquest cas comprovem com no sempre la desagregació dels indicadors per sexes és la millor manera de donar-los perspectiva de gènere.

Hi ha certs supòsits metodològics darrera del càlcul de les unitats individuals a partir de les llars. El primer és que les rendes en el marc de la llar són compartides. El segon és que ho són en igualtat. En paraules de Valls, que la llar és una unitat homogènia. Cal aturar-se a pensar les conseqüències d'aquests supòsits. Existeixen alguns recursos necessaris per a viure

–principalment l'habitatge i els seus serveis– que són compartits entre els membres de la llar. També possiblement siguin compartides les càrregues econòmiques que implica la presència de persones dependents a la llar. Però la despesa quotidiana dista molt d'esgotar-se en aquests àmbits. Homes i dones de la mateixa unitat familiar poden tenir comptes corrents i pressupostos diferents. Fins i tot poden dur "trens de vida" dispars en funció dels seus salaris i de les seves càrregues de treball remunerat i no remunerat. Pensem per exemple en el condicionament de gènere de comportaments com ara menjar en restaurants (contra l'ús de les carmanyoles a la feina) o la disposició del cotxe familiar, per posar dos exemples. D'altra banda, la suposició d'una distribució homogènia de la renda ens impedeix identificar vulnerabilitats econòmiques potencials. Totes les persones amb rendes individuals insuficients en una llar, tot i poder tenir un present de benestar econòmic, veuen limitades les seves opcions per a dur una vida alternativa amb un nivell de benestar comparable. És el cas de les persones joves que no poden emancipar-se, o –el que ens concerneix més- el cas de les dones amb poca o nul·la dedicació al treball remunerat, que no poden trencar el vincle amb les seves parelles masculines amb rendes de les quals depenen. Aquesta vulnerabilitat econòmica, i la consegüent manca de llibertat associada, és invisible si no es conceben els nivells de vida com un atribut individual. La proposta de Valls al capítol 2 d'aquest volum és l'ús d'una *taxa de risc de pobresa en supòsit d'autonomia*, que, tot mesurant les rendes individuals de les persones adultes, ofereix una imatge complementària imprescindible per a identificar riscos vinculats a l'empobriment de les persones i a les desigualtats dins les llars (en particular, la desigualtat de gènere en la pobresa monetària).

En qualsevol cas, l'exclusió social, tal i com l'hem definit, no pot ser coneguda i compresa apropiadament només amb instruments de mesura quantitativa. Tractant-se d'un fenomen que té a veure amb processos i trajectòries vitals (així com situacions de ruptura que poden generar aquests itineraris, segons destaquen Quintana, Cruells i Ruiz), cal una aproximació de tipus qualitatiu. En aquest sentit les bones pràctiques recollides en aquest volum inclouen aproximacions qualitatives a la problemàtica. A les intervencions de Surt (presentada per Fina Rubio i Laura Sales) i de l'Ajuntament de Barcelona (a càrrec de Marta Cruells i Sonia Ruiz) l'escol-

ta de la veu de les dones, com veurem més endavant, resulta central i té una dimensió participativa que serveix per a dissenyar i implementar les estratègies d'inclusió. En el cas de l'Alt Empordà (exposat per Imma Quintana) l'aproximació qualitativa va fer possible identificar, conjuntament amb els i les professionals de la intervenció, un nombre de grups de població amb problemàtiques diferenciades, vinculades als seus processos vitals i no només al seu nivell de renda. Per a aquests col·lectius s'han definit abordatges concrets. Els col·lectius són les dones d'origen migrant no comunitari, les dones a càrrec de famílies monoparentals, les dones en atur de llarga durada amb situacions d'estrès emocional, les dones joves amb nivell de qualificació baix i dificultats d'inserció laboral, les dones treballadores precàries, les dones víctimes de violència masclista, i les dones que exerceixen la prostitució o són víctimes de tràfic. Com es veu, una aproximació qualitativa, centrada en trajectòries vitals, permet mostrar com el gènere interacciona amb altres factors com l'edat, l'origen o l'estructura familiar.

La pobresa i l'exclusió social en un context "postcrisi"

El capítol introductori de Lina Gálvez qualifica el nostre context actual com *postcrisi*. Amb aquest terme, l'autora fa referència al moment en què, si bé existeix certa recuperació del PIB, aquesta no es tradueix en el benestar de la ciutadania. La *sortida* de la crisi vinculada a l'empitjorament de la qualitat de vida de les persones, diu Gálvez, no és més que la consolidació d'una tendència que s'inicià molt abans del 2008, en els anys 70: la instauració del neoliberalisme. Aquest model *"es basà en la llibertat de moviments del capital i l'ús de les noves tecnologies per a desenvolupar tot tipus d'innovacions financeres, donant lloc a que els posseïdors del capitals i les institucions financeres es col·loquessin en una situació d'avantatge respecte dels treballadors i els governs, i poguessin imposar condicions i regles del joc* (Gálvez, pàg 15). Tenint en compte aquest fet, Gálvez explica tres fenòmens que s'han produït en les sortides d'anteriors crisis econòmiques i que possiblement ja estan produint-se en aquesta. Primer: la intensificació del treball de les dones (remunerat i no remunerat).

Segon: la recuperació de l'ocupació a través de la precarització. Tercer: els retrocessos en els avenços institucionals en el camp de la igualtat de gènere. La novetat d'aquesta crisi en relació a altres, segons Gálvez, podria estar en el debilitament de la norma del cap de família - mestressa de casa. És possible, diu, que el tradicional retorn de les dones a la llar, posterior al període extraordinari de necessitat de força de treball femenina (flexible i barata), aquest cop no es produeixi. Així, ens podem trobar davant d'una situació de precarització feminitzada en un context de major pluralitat interna en el grup social de les dones, pel que fa a les estratègies de combinació de treball no remunerat i treball remunerat; tanmateix sense que això disminueixi la sobrecàrrega de treball i la major vulnerabilitat econòmica de les dones en relació als homes. Aquest possible canvi, que marcaria el moment actual de *postcrisi,* s'explicaria per l'alt nivell educatiu femení, el sosteniment de la demanda de treballs amb qualificacions generalistes, l'herència de les polítiques d'igualtat del període anterior i, finalment, a causa de l'empitjorament general de les condicions salarials. D'aquesta hipòtesi formulada per Gálvez podem inferir que ens trobaríem en una consolidació de la feminització de la pobresa vinculada més a la precarietat laboral i la sobrecàrrega de treballs que no pas a la sortida del mercat; tot això en un context d'empobriment i precarització del conjunt de la població.

Per a contrastar aquesta hipòtesi caldran encara anys. Tanmateix, Valls ens aproxima a la situació actual de pobresa[2] dels homes i les dones a Catalunya, des de l'inici de la crisi. Si hem de fer cas a la taxa AROPE, durant la crisi el fenomen de la pobresa i l'exclusió social entre les dones va augmentar fins al seu pic (l'any 2012) uns discrets 2,1 punts ; l'any 2015 (amb dades de 2014) ha arribat a ser 1,3 punts inferior a la taxa precrisi. Els homes, per la seva part, haurien patit un major increment de la pobresa o exclusió, augmentant fins a 5,2 punts l'any 2012, i les darreres dades indiquen que es trobarien 2,9 punts pitjor que a l'inici de la crisi, en nivells similars als de les dones. Per tant, la feminització de la pobresa s'hauria diluït i, d'altra banda, la variació durant els anys de la crisi, comparada amb el desastre

[2] El risc de pobresa i el de pobresa o exclusió social es comporten de forma similar a Catalunya, ja que la taxa AROPE està fortament determinada per la generalització de la pobresa monetària. També la lleugera feminització d'aquesta taxa s'explica per les baixes rendes.

econòmic esdevingut, hauria estat relativament discreta. Aquest darrer fet s'explica per una altra limitació de les taxes amb què treballem, i en concret de la taxa de risc de pobresa: el seu caràcter relatiu –el llindar per sota del qual es situa la població en risc de pobresa es calcula a partir de la renda mediana de la població; la mediana és la mesura que deixa la meitat de població amb més recursos per sobre i la meitat amb menys recursos per sota. En un context de descens generalitzat de les rendes, la renda mediana ha baixat i amb ella la quantia que marca el llindar de pobresa, que és el 60% d'aquesta renda mediana. Per tant, hi ha un nombre de persones que guanyen l'any 2014 el mateix que guanyaven el 2008 però que han passat a no ser comptabilitzades com a persones en risc de pobresa o exclusió social. Malgrat aquesta limitació, i mantenint-nos dins dels càlculs de l'estadística oficial, l'any 2015 a Catalunya hi havia 893.000 dones i 845.000 homes en risc de pobresa o exclusió social. Com ja hem dit, durant els anys de la crisi aquest col·lectiu no s'ha feminitzat sinó masculinitzat, tot i que les dones segueixen sent majoritàries. La raó d'aquesta tendència, com afirma Valls, pot ser l'impacte de la crisi sobre sectors econòmics fortament masculinitzats. Cal esmentar, en aquest sentit, que l'ocupació masculina ha viscut una millor tendència durant el 2015 que la femenina, de manera que fins més endavant no podrem treure una conclusió definitiva sobre si la crisi ha impactat més en la renda dels homes o si bé ha tingut dues fases: una relacionada amb sectors econòmics masculinitzats, i una segona sobre els serveis públics, més feminitzats.

Tanmateix, Valls realitza una anàlisi amb perspectiva de gènere de diverses maneres. En primer lloc, usant la taxa de risc de pobresa tal com està construïda, compara la situació d'homes i dones observant també altres variables rellevants per a la desigualtat de gènere. Per exemple, identifica desigualtats en funció de l'estat civil. La taxa de risc de pobresa per a ambdós sexes és menor en les persones casades que en la resta de situacions. L'única excepció a aquesta norma és la dels homes vidus, que pateixen la taxa més baixa de pobresa[3]. La feminització global –si bé minsa– de la taxa de pobresa a les llars, en conjunt, està causada per la important desigualtat de gènere entre les persones que estan divorciades, separades

[3] Possiblement perquè ingressen la pensió de viduïtat a més d'una font d'ingressos provinent del treball o la jubilació majoritàriament contributiva.

o vídues: en aquests col·lectius elles són 136.613 persones en risc de pobresa, 3,2 vegades més que ells, que són 42.990. Aquesta gran diferència compensa la masculinització de la pobresa lleu entre les persones solteres o casades. En un sentit similar, i introduint la qüestió de l'edat, l'anàlisi de Valls mostra com la població gran, amb menors nivells de pobresa en el seu conjunt, presenta una important bretxa de gènere. Les llars on viuen homes grans tenen gairebé un terç menys de possibilitats de viure en la pobresa que aquelles on viuen dones grans. Malgrat això, la població jove és més pobre, i la joventut no protegeix contra la desigualtat, ja que en el col·lectiu de les persones menors de 29 anys hi ha un 22% d'homes i un 33% de dones que ho fan en llars empobrides[4].

La transformació educativa assenyalada per Lina Gálvez fa especialment rellevant preguntar-se per la relació entre nivell educatiu i pobresa, i si aquesta és indiferent al gènere. Valls mostra com el risc de pobresa en les llars amb dones amb nivell educatiu superior és 4,2 vegades menor que el de les que tenen dones amb estudis primaris. En el cas dels homes, els que tenen nivells primaris viuen en llars amb un risc de pobresa 5,8 vegades més alt que els que tenen estudis superiors. Aquesta dada confirma que, tot i existir una tendència general molt important a la disminució de la pobresa quan augmenta el nivell educatiu, l'efecte protector de l'educació respecte la pobresa a les llars és més pronunciat per a ells que per a elles. L'explicació la podríem trobar en aquest fenomen d'ocupabilitat femenina que apuntava Gálvez, que implica formació i versatilitat, però en canvi no bones posicions laborals.

El segon exercici que realitza Valls per a introduir la perspectiva de gènere en l'anàlisi de la pobresa és l'eliminació del *vel estadístic* que impedeix conèixer les desigualtats entre homes i dones pel que fa als seus baixos ingressos. Valls analitza, a la mateixa ECV, les taxes de risc de pobresa *sota supòsit d'autonomia*. Es tracta del supòsit hipotètic segons el qual les persones adultes enquestades haurien de viure únicament amb les seves pròpies rendes (sense considerar les càrregues econòmiques que suposen les persones dependents, ni els ingressos a les llars no imputables a cap dels seus membres). El resultat és esfereïdor: sota aquest supòsit, el

[4] Una possible causa és el fet que les dones joves s'emancipen abans que els homes joves.

49,3% de les dones adultes (no estudiants) a Catalunya es trobarien en risc de pobresa, el doble que els homes, que s'hi trobarien en un 24,2% dels casos. La pobresa considerada individualment augmenta per a tothom respecte la dels individus considerats com a membres de llars. Però per a les dones pràcticament es duplica.

Així considerada, la pobresa femenina hauria baixat fins el 2013 i després hauria tornat a augmentar, però sense arribar als límits de 2009 (recordem, de nou, el caràcter relatiu del llindar). Per contra, els homes experimentarien una major estabilitat. D'altra banda, aquest supòsit permet a Valls identificar diversos col·lectius i arribar a conclusions clarificadores des d'un punt de vista més complex: entre la població que actualment presenta un risc baix de pobresa però que augmentaria substancialment si depengués només de les seves rendes personals, hi ha una majoria de perfils femenins. Aquests són les casades, de mitjana edat, també més grans, jubilades, amb estudis secundaris postobligatoris, separades i solteres. També hi ha un perfil masculí (els solters). D'altra banda, a la població entre la que hi ha un elevat risc de pobresa tant considerant les rendes de la llar com les pròpies, els perfils també estan feminitzats: hi ha tres perfils masculins (jove, aturat, separat) i vuit de femenins (mestressa de casa, aturada, jove, amb estudis primaris, amb estudis secundaris obligatoris, divorciada, separada, vídua, de 30 a 49 anys). Per contra, el col·lectiu de persones que tenen un risc de pobresa relativament baix, tant considerat individualment com a nivell de llar, està clarament masculinitzat i els perfils masculins són relativament transversals, mentre només hi ha dos perfils femenins que s'hi troben: dones amb estudis universitaris i ocupades. Finalment hi ha tres perfils (tots ells masculins) que presenten un risc de pobresa relativament alt, però que el rebaixarien en cas de dependre únicament dels seus recursos individuals: els homes amb educació primària, els que tenen educació secundària obligatòria i els divorciats.

Així, veiem com la pobresa familiar femenina mostra una clara sensibilitat a l'estat civil (és a dir, que depèn força de "l'altre sou") mentre la de l'home depèn més de la posició al mercat de treball. Pel que fa a la dinàmica de la crisi, amb qualsevol de les dues metodologies tot indica que, al menys fins el 2014, la progressió ha sigut pitjor per als homes que per a les dones. Les tendències descrites per Gálvez explicarien la major variabilitat de la

posició econòmica de les dones respecte la dels homes, que es comportaria de forma més estable pel que fa a la seva pobresa individual. Tot i això, la petita desigualtat de gènere mostrada en els indicadors convencionals (que apareix més pronunciada en el cas de la població més gran i en les famílies *encapçalades* per dones) es veuria multiplicada si tinguéssim indicadors que mesuressin les rendes de forma individual, que mostrarien que la vulnerabilitat econòmica de les dones duplica la dels homes.

El segon repte: actuar

En l'àmbit polític institucional, el concepte d'exclusió social s'ha anat generalitzant a partir de la l'estratègia de Lisboa de la UE l'any 2000, en la qual es va marcar la inclusió i la cohesió social com un objectiu estratègic per a la Unió. L'Agenda Social Europea es concreta en una estratègia política *tova* a nivell comunitari (el mètode obert de coordinació), mitjançant el desplegament de Plans Nacionals d'Acció per a la Inclusió Social, i en la qual s'incorpora la igualtat de gènere com un objectiu transversal l'any 2006. A l'Estratègia 2020 s'estableix un objectiu quantitatiu comú per a avaluar els avenços o retrocessos en aquest terreny. D'altra banda, el actors socials també han abraçat la idea, tot i que en el context actual s'està recuperant la terminologia vinculada a la pobresa (energètica, alimentària, etc) a causa, possiblement, de l'augment del pes del problema de la renda en el conjunt del fenomen de l'exclusió, tal com ja s'ha esmentat anteriorment i ens explica Valls en la seva cartografia.

Els Plans Nacionals per a la Inclusió han tingut un desenvolupament discontinu, almenys al nostre país. Rosetti explica com alguns ens locals han impulsat Plans Locals d'Inclusió, apostant també per l'abordatge del binomi inclusió-exclusió que podria donar més amplitud a la perspectiva de la pobresa. Tanmateix, ho han fet mancats de referències que permetin transformar aquesta idea general en polítiques públiques locals amb una orientació estratègica compartida. A més, en els darrers anys aquesta mancança s'agreuja per l'evidència d'una contradicció entre l'agenda social i l'agenda econòmica europea.

Com ja hem dit, i com s'ha fet palès en l'estratègia europea dels darrers 15 anys, l'amplitud i flexibilitat de la idea d'exclusió social ha permès interpretar-la des de perspectives polítiques i normatives diverses. Aquest fet fa que les polítiques públiques puguin orientar-se amb diferents enfocaments, no tots ells compatibles amb la justícia de gènere. Natalia Rosetti classifica aquests possibles enfocaments en quatre. L'exclusió social pot ser considerada un fenomen producte de (1) les actituds individuals, (2) la desvinculació social, (3) les desigualtats o (4) l'explotació i la dominació. Rosetti aposta per la quarta interpretació com aquella que millor incorpora la mirada de gènere. Destaca, remetent-nos a la teòrica Nancy Fraser, la necessitat de considerar no només la redistribució (com faria el tercer model) sinó també el reconeixement de les diferències i la diversitat, evitant polítiques estandarditzadores i centrades estrictament en el mercat laboral.

En resum, ens trobem davant d'un concepte teòric força ric però molt difícil (i ambivalent) a l'hora de ser aterrat a la dimensió de les polítiques públiques. De fet, tot i que en la perspectiva adequada l'exclusió social sigui una idea que ofereix oportunitats per a la incorporació de la perspectiva de gènere, en sí mateixa no garanteix aquest enfocament. Per tant, les polítiques i intervencions socials que vulguin incorporar-lo han de tenir en compte certes estratègies i eines usades per les polítiques feministes. En aquest volum n'apareixen tres de destacades: la transversalitat de gènere, la interseccionalitat i l'empoderament. Totes elles són descrites, en la segona part d'aquest volum, per Sales i Rubio, Ruiz i Cruells, i Quintana.

La Transversalitat de gènere: vint anys després, una estratègia útil però no màgica

La transversalitat de gènere (terme amb què traduïm l'expressió *Gender Mainstreaming*), com és ben sabut, és una estratègia impulsada a la Cimera de les Nacions Unides per a les Dones, a Beijing l'any 1995. La transversalitat és l'estratègia que substitueix les polítiques específiques d'igualtat per la idea que totes les polítiques s'impregnin de l'objectiu de la igualtat de gènere, donat que la desigualtat és present a tots els àmbits de la societat. Això implica tant les pròpies actuacions com la cultura

organitzativa i les inèrcies institucionals que les determinen. Es proposa obrir les administracions per escoltar a les expertes i entitats; i modificar no només tots i cadascun dels departaments, sinó també el conjunt de l'agenda de l'administració, fent que la igualtat de gènere sigui una prioritat en el seu conjunt. Amb més de 20 anys de vida, l'estratègia ha viscut un important desenvolupament, tot i que la seva aplicació s'ha mostrat molt complicada. Aquest fet ha provocat que sigui també un concepte molt treballat en l'àmbit acadèmic (especialment a la UE), per al qual s'hagin creat múltiples eines i metodologies, però que al mateix temps hagi estat molt debatuda políticament i qüestionada pel personal tècnic de les administracions −en darrer terme, els responsables d'aquest canvi profund.

En el cas de la inclusió social, la transversalitat de gènere s'ha d'aplicar sobre una política que en sí mateixa pot ser transversal, i aquest fet li afegeix complexitat. A més, té la particularitat que s'aplica en una política *a priori* ja feminitzada. La política d'inclusió social té rostre de dona tant si considerem a les persones que l'apliquen com si considerem a les persones beneficiàries des seus serveis (en nom propi o de les seves unitats familiars). Tal i com ho explica en el seu capítol Imma Quintana, la major part de les usuàries de serveis bàsics d'atenció social i dels ajuts d'urgència són dones. L'autora, a més, ens adverteix que aquest fet continuarà previsiblement sent així en el futur proper, ja que es produeix a totes les franges d'edat. Però aquest fet no implica que l'abordatge tingui perspectiva de gènere, ni els impactes promoguin l'equitat. Per a que això succeeixi cal, en primer lloc, identificar les dinàmiques estructurals de gènere que impacten sobre la feminització de la pobresa i l'exclusió: d'una banda els factors relacionats amb la subordinació en l'entorn familiar propi i extens, i de l'altra la precarietat en el mercat de treball són els dos factors clau en el cas de l'Alt Empordà.

En tot cas, i així ho afirma Quintana, el més senzill és incorporar la perspectiva de gènere en la diagnosi del problema. Les dificultats importants apareixen a l'hora de *"fer aterrar la transversalitat de gènere en les fases de treball i en el instruments que s'utilitzen per posar en marxa l'elaboració, el desplegament i l'avaluació del Pla d'Inclusió"*. Tot i que existeixen eines, guies i metodologies, el que es desprèn de forma clara del cas de l'Alt Empordà és que un lideratge (en aquest cas tècnic) especialitzat i una massa

crítica sensible a la igualtat de gènere són les claus de volta per a dotar de perspectiva de gènere totes les fases de la política: el diagnòstic social, el procés del Pla d'Inclusió, el desplegament de les seves accions, el procés de seguiment i avaluació, i la comunicació del pla i la sensibilització sobre la temàtica. Aquest lideratge i aquesta sensibilitat són clau per identificar en quins casos i en quins moments la perspectiva de gènere és pertinent, així com també quina és la manera com es pot modificar l'impacte de gènere dels processos i les polítiques. La resta depèn totalment d'aquesta capacitat col·lectiva. Aquest lideratge especialitzat permet també identificar els límits de l'estratègia. En concret, hi ha un límit impossible d'esquivar del tot: el que es troba una estratègia transformadora de la desigualtat de gènere en el camp de la inclusió social quan les polítiques macroeconòmiques, i part de les polítiques socials supralocals, sota una pàtina tècnica, van en la direcció oposada.

La Interseccionalitat: donar sentit a l'exclusió social de les dones sense estandarditzar-la

La interseccionalitat és una perspectiva d'anàlisi i intervenció molt necessària per a un bon abordatge de l'exclusió social amb perspectiva de gènere. Com expliquen Sales i Rubio, *"la desigualtat de gènere és transversal però no és homogènia"*. Per aquesta raó cal *"estudiar, comprendre i respondre les formes en les quals el gènere s'entrecreua amb altres identitats i com aquests creuaments contribueixen a experiències úniques d'opressió i privilegi"* (pàgina 131, capítol 4). O dit d'una altra manera, superposar a les "ulleres de gènere" unes altres que evitin la invisibilització d'aquelles dones que no són de col·lectius hegemònics (mitjana edat, origen autòcton, ètnia dominant, etc). Aquesta perspectiva no només identifica els col·lectius, sinó les dinàmiques socials que els defineixen com a tals, considerant la manera com l'estructura de gènere interactua amb altres estructures socials (com l'ètnia, l'origen, l'edat, la discapacitat, la classe social) i genera significats de gènere diferents i formes de desigualtat també diverses. Per posar un exemple, no té les mateixes implicacions, pel que fa a les desigualtats de gènere, ser una dona autòctona de mitjana edat fora del mercat de treball amb estrès per les càrregues familiars i dependència

econòmica, que una dona jove ocupada que ha viscut un procés migratori deixant la seva família a l'altra banda de l'oceà. Gènere, origen i edat s'entrecreuen en aquest exemple generant diferents condicionants i mecanismes d'exclusió social que resulten específics. Una intervenció única de "les desigualtats de gènere" deixarà desatès un dels dos perfils; possiblement el segon, ja que el primer encaixa millor amb la idea que té el feminisme social i institucional europeu sobre què és la *subordinació femenina*.

En paraules de Sales i Rubio, la interseccionalitat és un concepte òptim per a l'estudi de l'exclusió social perquè, enfront a altres maneres de conceptualitzar l'heterogeneïtat de l'estructura de gènere (com ara la "diversitat"), *"situa en primer pla la lluita contra les desigualtats"*. A més, evita l'estigmatització, ja que les "situacions específiques" s'aborden com el fruit d'un creuament determinat de les estructures de desigualtat, i no com una excepció. Així, Cruells i Ruiz, per la seva part, assenyalen que aquesta perspectiva −que més enllà de determinar perfils, n'identifica les causes i mecàniques estructurals que els determinen− permet afinar l'estratègia d'intervenció *"per a analitzar de forma correcta els perfils femenins d'exclusió social"*.

La qüestió de la interseccionalitat ha estat més treballada en la teoria que en la pràctica, i aquest és un repte addicional. Cruells i Ruiz mostren com la interseccionalitat s'aplica de forma sistemàtica quan, d'una banda, es recullen vivències, necessitats i propostes de dones diverses; en segon lloc, quan es tenen en compte una multiplicitat d'eixos de desigualtat en l'estructura de les actuacions; en tercer lloc, quan s'aposta per la flexibilitat en la implementació que permeti fer emergir experiències de desigualtat (fins al moment invisibles) que obliguin a fer correccions de les polítiques; i finalment quan els mateixos indicadors de seguiment i avaluació de les polítiques recullen l'impacte sobre la diversitat de col·lectius, i la presència d'aquesta perspectiva en les actuacions.

L'Empoderament: un marc d'actuació feminista contra el biaix assistencialista

L'empoderament esdevé una perspectiva central per abordar l'exclusió, i per fer-ho amb efectes transformadors, més enllà de l'assistencialisme. A través de l'empoderament *"les dones prenen consciència del seu dret a tenir drets, identifiquen tant les situacions de discriminació i subordinació com les causes que les generen; reconeixen i posen en valor els seus interessos i la pròpia autoritat, adquirint la confiança en sí mateixes, la seguretat subjectiva i la legitimitat per a ser el que són, reforcen les seves capacitats i endeguen processos de canvi que potencien l'adquisició de poder tant a nivell individual com a nivell col·lectiu"* (pàgina 136 del capítol 4). Així doncs, l'empoderament no és un resultat, sinó un procés que es fa "de dins a fora", que no pot ser "atorgat" ni "realitzat" des de l'exterior de les persones que en són subjecte. Per això és incompatible amb l'enfocament assistencialista per a la sortida de les dinàmiques d'exclusió social (que de fet no les modifica en les seves causes més profundes). En sí mateix no és un concepte només vinculat a la desigualtat de gènere, però entronca amb la tradició feminista de l'autoconsciència, ha estat desenvolupat per moviments feministes –sobre tot llatinoamericans–, i ha esdevingut clau en les estratègies emancipatòries de molts col·lectius de dones, especialment en països empobrits.

De la mateixa manera que el propi concepte d'exclusió social, l'empoderament és un terme que ha estat, a la pràctica, interpretat en marcs polítics i normatius diferents, i fins i tot oposats. La definició per la que aposta Surt s'alinea de forma clara amb un marc radical, tal com el defineix Rosetti, i s'allunya de concepcions individualistes. És oposat, doncs, a les polítiques públiques centrades en la capacitació orientada a la mera adaptació a la lògica econòmica i laboral dominant. En les polítiques de cooperació, aquesta idea va sovint lligada amb convertir a les dones en actors econòmics més eficients a l'hora de procurar benestar a la resta de membres de les seves llars, sense qüestionar ni les jerarquies de gènere ni les jerarquies del mercat. En l'enfocament que ens ocupa, més enllà de la dimensió individual, té una dimensió social i col·lectiva, on es pretenen modificar les relacions de poder de l'entorn i enfortir els vincles col·lectius. Tot plegat esdevé una metodologia netament transformadora i especialment útil per a modificar

les relacions de gènere, que tenen la particularitat d'anar des d'allò més íntim a les estructures econòmiques i polítiques més formalitzades.

A la pràctica de l'administració, tal i com afirmen Cruells i Ruiz, l'empoderament es produeix mitjançant un enfortiment de la relació entre l'acció pública i l'acció comunitària, ja que aquesta dimensió col·lectiva és un element que en multiplica la seva eficàcia. Les autores destaquen també l'altra cara de l'empoderament (quan aquest és concebut de forma col·lectiva i social), que és la lògica de la coproducció de les polítiques. La proposta és incorporar la riquesa de la implicació de les persones que treballen de forma quotidiana amb les problemàtiques que es vol abordar (en aquest cas, l'exclusió). Així es tanca el cercle i l'empoderament de les dones i les comunitats repercuteix de forma favorable en la qualitat de les polítiques que han d'incidir en el seu benestar.

Tercer repte: fer-ho a escala local

Els casos que s'han presentat en aquest volum mostren –des de l'administració pública o des de l'àmbit social– diferents maneres de fer front, des d'una perspectiva de gènere, a l'exclusió social en un àmbit territorial local.

El capítol de Sales i Rubio presenta dos casos d'intervenció amb la perspectiva de gènere i interseccional. Es tracta d'intervencions amb dones gitanes i amb dones immigrades. En el primer cas la interseccionalitat pren forma tant en la discriminació del poble gitano en el seu conjunt per part de la població majoritària com en el pes de la comunitat per a aquest col·lectiu. En canvi, tal com es descriu en el capítol, no existeix un fenomen de domesticitat equivalent al que es produeix en la societat majoritària, sinó que les dones s'integren en el món laboral, si bé en l'economia submergida. Malgrat això, en l'àmbit formatiu l'absentisme escolar és el principal problema, conjuntament amb una formació ocupacional mal dissenyada i concentrada en alguns temes, tot formant guetos formatius. Així, el capítol descriu en primer lloc una llarga trajectòria d'orientació laboral, que es complementa amb un nou projecte de promoció de la salut de les dones gitanes endegat l'any 2014. La intervenció d'empoderament des de l'àm-

bit laboral, sempre basada en la personalització i la flexibilitat, i fugint de l'estandardització en les intervencions, permet l'autoidentificació de capacitats i objectius propis, i fomenta l'interès per l'àmbit formatiu. El projecte en l'àmbit de salut pretén fomentar l'*autocura* i la cultura de la prevenció en salut, la interrelació amb altres col·lectius de dones del territori i, finalment, visibilitzar les dones gitanes dins la comunitat, mitjançant una activitat dirigida, un seguiment individual i un seguit de xerrades-cafè.

En el cas de la intervenció amb dones migrades, les autores expliquen la metodologia que integra recerca i intervenció, i parteix d'una mirada interseccional amb la que s'observa com, per a les dones migrades, la manca de reconeixement social dels seus estudis i competències va associada a la vulneració de drets, el fre a la promoció social i la vulnerabilitat davant l'exclusió social. Aquesta situació es veu agreujada per les disfuncions dels processos oficials d'homologació i convalidació de qualificacions. La fundació Surt proposa un projecte centrat en identificar i reconèixer aquestes competències. L'enfocament competencial connecta amb l'objectiu de l'empoderament perquè aquest *"permet reconèixer habilitats sense valor social i adquirides en contextos formals i informals, com les associades a les tasques feminitzades [...] i després transferir aquestes competències a contextos laborals i promoure el seu desenvolupament".* En concret, el projecte descrit es centra en l'adquisició de competències *"en el procés migratori".* Mitjançant un programa pilot, es van confeccionar un seguit de materials per a l'acompanyament de les dones migrades, incloent un qüestionari per a l'autoidentificació de 25 competències que poden ser adquirides per qualsevol persona durant el procés migratori. Aquestes van ser elaborades a partir del treball amb les seves protagonistes i són, per exemple: la competència matemàtica, digital, gestió de les emocions, negociació i gestió de conflictes, o interpretació i situació en el context, entre d'altres. També es va elaborar un dossier basat en el currículum Europass, per tal que les futures usuàries puguin acreditar-les, i un conjunt d'activitats pedagògiques associades per a ser posades en pràctica pels i les professionals d'acompanyament.

En el cas l'elaboració de l'Estratègia contra la Feminització de la Pobresa i la Desigualtat de l'Ajuntament de Barcelona ens trobem davant d'una política que pretén superar la fase pal·liativa o reactiva i abordar una perspectiva

de transformació de les condicions de possibilitat per a la feminització de la pobresa. La interseccionalitat pren cos de diverses maneres: en la metodologia, ja que es recopilen experiències i necessitats de dones diverses; també en el diagnòstic, ja que s'analitzen els diversos eixos de desigualtat que poden generar situacions de pobresa, i es busca garantir una gran flexibilitat per a evitar invisibilitzar cap situació no contemplada prèviament; i finalment també en la creació d'indicadors d'avaluació que obliguen a plantejar les accions en termes d'interseccionalitat. D'altra banda, l'empoderament −com ja hem esmentat en la secció anterior− és clau en la seva perspectiva de treball i s'incorpora a la metodologia. Es dóna veu a les dones i a les entitats en diferents moments de la política, inclòs el disseny i el seguiment i avaluació; també es planteja l'enfortiment de les xarxes comunitàries i formals. La transversalitat de gènere pren forma pel seu caràcter interdepartamental i alhora estratègic, i s'articula tenint com a referència dos marcs de polítiques municipals: d'una banda la política d'inclusió social de l'Ajuntament i de l'altra la política municipal contra la desigualtat de gènere.

El Consell Comarcal de l'Alt Empordà ha realitzat una estratègia de *mainstreaming* de gènere per al Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social (2013-2016). Aquesta experiència mostra, en un cas real, com es duu a terme la tasca d'inclusió de la perspectiva de gènere en totes les fases del procés i a diferents nivells −des dels més polítics als del treball directe amb la ciutadania local. Quintana explica en què es va concretar la introducció de la perspectiva de gènere a la fase de diagnòstic, disseny, implementació i avaluació. Aquesta experiència és descrita com en un context desfavorable, sobretot pel retrocés de l'agenda d'igualtat. També per l'especificitat de l'àmbit comarcal, que té una important heterogeneïtat demogràfica, econòmica i social pel que fa als municipis que en formen part, i que a més implica el caràcter voluntari de l'adhesió. Quintana constata també com a dificultat les estructures de poder implicades, altament masculinitzades, i en particular en els espais de decisió rellevants per a l'agenda d'igualtat. També la manca de capacitació tant dels agents interns als ajuntaments com els implicats des d'entitats i associacions. Aquesta manca de capacitació es mostra com un obstacle, no en el moment d'establir objectius o prioritats, sinó en el disseny, la implementació i l'avaluació de les mesures; és a dir, en la capacitat d'identificar la pertinença del gènere en les polítiques

d'inclusió. Malgrat tot, l'instrument de planificació estratègica (Pla d'Inclusio Social) és, segons Quintana, en sí mateix una oportunitat per a la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió, ja que manté una mirada estratègica sobre el fenomen de l'exclusió, i al mateix temps l'aterra a un terreny concret d'una manera flexible i oberta, permetent incorporar els aprenentatges del treball a peu de carrer al llarg de l'aplicació del pla. També permet generar espais (no formalitzats) de capacitació en gènere amb els i les professionals, aplicats a les realitats concretes, i en darrer terme impulsar la incorporació de la perspectiva de gènere a totes les polítiques socials.

Apunts conclusius en clau local

L'àmbit local apareix en aquest volum com un terreny ambivalent: d'una banda és un marc privilegiat i de l'altra molt limitat per a fer polítiques contra l'exclusió social amb perspectiva de gènere –i en conseqüència, amb poca capacitat de transformació social. Cal abordar un fenomen tan complex com el que hem presentat, que té una dimensió econòmica (incloent aquí els usos dels temps i la càrrega de treball), una ocupacional, una formativa, una sociosanitària, una habitacional, una relacional, una comunitària i una espacial. Fer una intervenció global, o almenys tenint sempre en compte l'impacte de les mesures en totes aquestes dimensions, és sens dubte un repte al qual es pot fer front millor des de la proximitat. A l'adaptabilitat per ajustar-se a un fenomen multidimensional i diferent en cada context territorial, es suma l'adaptabilitat al llarg del temps: la capacitat per corregir intervencions a través de l'aprenentatge que ofereix la seva pròpia aplicació.

Per una altra part, com hem assenyalat, la proximitat té com a punt fort la capacitat d'identificar situacions d'exclusió social –i en concret, col·lectius de dones en situacions d'exclusió social– que resulten imperceptibles per als grans indicadors. Com ja hem dit, els límits de les fonts estadístiques per a conèixer la realitat de l'exclusió en cada context fan també que la gestió a nivell *micro* de l'obtenció de la informació sigui imprescindible.

En sentit oposat, els límits d'una actuació a escala *micro*, i en concret en l'àmbit local, també s'han posat de manifest. És difícil elaborar polítiques d'intervenció sense un marc supralocal definit estratègicament (dit d'una altra manera, sense una idea de "cap a on es vol anar pel que fa a la inclusió" més enllà de l'àmbit local) que faci que les polítiques dels diferents nivells competencials "remin en la mateixa direcció". A aquest límit, polític, s'afegeix el pressupostari, i és que no podem oblidar que la municipal és la baula més feble del sistema públic (la que experimenta més demandes i la que té menys capacitat econòmica). En aquest sentit cal assenyalar com les polítiques de contenció pressupostària s'han acarnissat amb les polítiques de gènere, suposant un retrocés important dels esforços per la transversalització de gènere, i quedant tot sovint reduïdes a l'atenció a les dones a través dels SIADS o a la commemoració de diades. Quintana ho descriu en els següents termes: existeix una "*realitat estructurant [que] posa límits a la capacitat de les polítiques publiques locals i a la pròpia intervenció de proximitat en la mesura que no vénen acompanyades de polítiques de caràcter estructural que promoguin la transformació de les relacions de gènere en l'àmbit productiu, ni d'un marc normatiu que clarament orienti en aquesta direcció"* (pàgina 170).

Per acabar, val la pena fer un apunt prospectiu, sorgit del treball conjunt amb les autores i l'autor d'aquest volum. La idea d'exclusió social ha permès fer una mirada més completa de la complexitat del fenomen de la pobresa, tot incloent dimensions no monetàries i arrelant aquest fenomen al seu context. Malgrat els seus problemes de concreció, ha estat en termes generals una millora per a l'abordatge de les urgències socials en les nostres societats durant les darreres dècades, inclosa la possibilitat d'abordar la desigualtat de gènere en el seu sí, malgrat que aquesta perspectiva de gènere s'hagi portat molt escassament a la pràctica. Tanmateix, avui mostra un límit important per a comprendre el present. Remet a un marc on la majoria de persones estan *dins* i algunes estan *fora*. La crisi econòmica, i sobretot la seva gestió pública des d'àmbits supralocals, fa que aquest marc s'hagi modificat. Sembla que la seguretat en el futur, els vincles laborals i l'estabilitat en el propi entorn comunitari estan deixant de ser l'experiència majoritària; o dit d'altra forma, la norma. Ni les pensions públiques, ni les relacions laborals, ni la seguretat sobre el propi habitat-

ge –per anomenar-ne alguns– són béns sobre els quals la major part de la població tingui certeses. Gálvez expressa la dimensió de gènere d'aquesta transformació de la següent manera: «é*s molt probable que aquest context* postcrisi *presenciï un nou ordre redistributiu i de gènere caracteritzat per l'increment del treball a temps parcial, la privatització de la cura, la precarització de l'ocupació i la vida, i la conseqüent pèrdua d'autonomia i llibertat, i de participació a la* res pública*".* Així doncs, potser el binomi inclusió-exclusió ja no és prou sensible a la realitat i necessitem parlar en altres termes, com el de la *precarietat*. Precarietat d'una societat on el futur és incert i la protecció pública està debilitada, a costa d'una important pressió sobre les debilitades xarxes de l'àmbit comunitari i familiar. I en conseqüència, a costa d'una important pressió sobre les dones mentre es mantingui inalterada la seva responsabilitat principal de proveir serveis familiars i de cura gratuïts.

Ciutats i persones

EXCLUSIÓ SOCIAL I GÈNERE A L'ÀMBIT LOCAL

Transversalitat, interseccionalitat i empoderament

Maria DE LA FUENTE (coord.)
Lina GÁLVEZ
Francesc VALLS
Natalia ROSETTI
Fina RUBIO
Laura SALES
Marta CRUELLS
Sonia RUIZ
Imma QUINTANA